



UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER
Regional Office for Central Asia



United Nations
Peacebuilding
Peacebuilding Fund



КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТӨГҮ БИРИМДИК: ПЕДАГОГИКАЛЫК МАМИЛЕ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү
тутумунун окутуучулары үчүн



Карама-каршылыктарды өнүктүрүү жана чечүү	123
№12-САБАК	123
“ТЫНЧТЫК” ЖАНА “ЗОМБУЛУК” ТУШУНУГУ	123
ЧЫР-ЧАТАК ТАБИЯТЫ	130
Студенттер үчүн тема: «Эмне үчүн мени менен ар дайым ушундай болот?!...»	130
№14-САБАК	139
ЧЫР-ЧАТАКТЫН ДИНАМИКАСЫ	139
№15-САБАК	147
ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫ ТАЛДОО ЖАНА БАШКАРУУ	147
5-БӨЛҮК	154
Социалдык бириккендик.....	154
№ 16-САБАК	154
САБЫРДУУЛУК КӨП ТҮРДҮҮ КООМДО	154
МАКУЛДУКТУН НЕГИЗИ КАТАРЫ	154
№17-САБАК	162
КЫЗМАТТАШУУ ЖАНА КООПЕРАЦИЯ.....	162
№18-САБАК	168
ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ САБАК: ЭКЗАМЕНГЕ ДАЯРДАНУУ	168
ФИНАЛДЫК ЭКЗАМЕН	175
Топтук долбоорлорду коргоо.....	175
ТИРКЕМЕЛЕР.....	177

Маданий көп түрдүү коомдун шарттарындагы билим берүү технологиялары

Билим берүү – бул адамдын ишмердүүлүгүнүн келечекке багытталган тармагы. Биринчи класстагыларды окутууга натыйжалуу программаны түзүү үчүн билим берүүнү уюштуруучуларга бул окуучуларга, төрт жылдан кийин, алар башталгыч мектепти бүткөн кезде, кандай жөндөмдөр зарыл болоорун жакшы элестетүү керек. 5-класста алгебра же география боюнча программаларды пландаштыруу үчүн мектептин бүтүрүүчүлөрү эмнеге багыт ала турганын түшүнүү зарыл. Демек, балдар сапаттуу билим алышы үчүн аны 10 жыл алдыга пландаштыруу керек. Ошол эле учурда бүгүн саясатта жана экономикада өзгөрүүлөр ушунчалык тез өткөндүктөн бул дээрлик мүмкүн эмес болууда. Буга байланыштуу билим берүү кыйла ийкемдүү боло баштады, программалар ар дайым өзгөрүп турат, тандоо боюнча көптөгөн курстар жана жаңы билим, ык жана жөндөм алуу үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөр пайда болууда (кошумча курстарда же Интернет аркылуу). Адамга өмүр бою окуу жана өзүнүн профессионалдык деңгээлин көтөрүү, балким, ар дайым өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, жаңы кесипти өздөштүрүү керек боло турганы түшүнүктүү.

Дал ошондуктан, билим берүүнүн, стандарттардын, программалардын ж. б. суроолордун жаңы системасын пландаштыруу менен алектенген адамдар окуучуларга жагдайдын өзгөрүшүнө тез арада өз мамилесин көрсөтүүгө жана өзүнүн жөндөмдөрүн ар кандай тармактарда өнүктүрүүгө мүмкүндүк бере турган универсалдуу (түрдүү максатка жарай турган) жөндөмдөрдү издөөгө кызыкдар. Адамдарга бир нече жылдан кийин кандай билимдер же ыктар керек болоорун так айтуу оор. Ага карабастан, келечекке таасирин тийгизе турган белгилүү багыттар тууралуу айтсак болот.

Албетте, жаш адамдарга заманбап технологияларды барган сайын жакшыраак өздөштүрүү жана оор түзмөктөрдү (*орус тилинде: устройства*) кандай колдонуу керектигин түшүнүү зарыл болот (машиналарды, компьютерлерди, станокторду, эн жаңы айыл чарба шаймандарын). Бул үчүн илим жана техникага байланышкан интеллектуалдык жана тажрыйбалык жөндөмдөрдү өнүктүрүү маанилүү. Жаңы шарттарда иштөө өзүнүн ишин жана убактысын пландаштырууда да, уюштуруу жөндөмдөрүндө да такшалган ыктарды талап кылат.

Бирок ийгиликтүү өнүгүү үчүн мындай ыктар жана билгилик (компетенциялар) бүгүнкү күндө эле жетишсиз. Көпчүлүгүбүз эртен жумуш ордунда кандай жабдыктарга же көйгөйлөргө туш болоорубузду элестетмек тургай, бул жумуш географиялык жактан кайда болуп калаарын жана ким менен кызматташуу керектигин биле албайбыз. Кыргызстандын мектептеринин жана ЖОЖдорунун бүтүрүүчүлөрүн бүгүн Россиядан же Казакстандан гана эмес, Кытай, Түркия же АКШдан да жолуктурсак болот. Мындан тышкары, бүгүн Кыргызстандан кетпей туруп башка өлкөлөрдөгү адамдар менен бир эмгек жамаатында болуп калуу мүмкүн. Бул чет өлкөлүк өнөктөштөргө гана тиешелүү эмес, Кыргызстанда бирге жашаган жана иштеген 100дөн ашык этникалык топтордун өкүлдөрү жашайт.

Бүгүнкү окуучулардын же студенттердин кимдир-бири бүт өмүрүн өз шаарында же айылында, эч жакка чыкпастан жана башка маданияттардын өкүлдөрү менен байланышуу зарылдыгына кабылбастан өткөрөөрүн азыр элестетүү мүмкүн эмес.

Адамдардын ар кандай топторунун өкүлдөрүн түшүнүү жана урматтоо менен мамиле кылуу, алар менен тең баарлаша билүү, азыр эле зарыл болууда жана жыл сайын бул ыктар кыйла керектүү боло баштайт.

1990-жылдардын ортосунда билим берүүнүн максаттарына карата жаңы мамиле көрсөтүлгөн эле. Сунуш кылынган төрт максаттардын ичинде: **таанууга үйрөнүү, кылууга үйрөнүү, болууга үйрөнүү, бирге жашоо**, дал акыркы бөлүкчө ар кандай адамдардын өз ара аракеттешүү жана алардын бири-бирин түшүнүү жөндөмдөрүн өнүктүрүү зарылдыгын эсепке алат.¹

Бүгүн биздин дүйнө көп түрдүү жана анда маданияттар, тилдер жана жашоонун көптөгөн түрлөрү бири-биринин жанында тиричилик кылган далилди жөн гана таануу жетишсиз. Бирге тиричилик кылып, бул маданияттар ар дайым өзгөрүп турат. Алар бири-биринен обочолонгон эмес, демек – ар дайым өз ара аракеттенишет жана жетишкендиктери менен бөлүшүп турат.

Билим берүү тармагында өнүгүүнүн бул багыты ар башка, мисалы, көп маданияттуу билим берүү же маданияттар аралык маекке (диалогго) үйрөтүү деп аталышы мүмкүн, бирок өз ара жалпылыгы көп болгон ар кандай мамилелердин пайда болушуна байланыштуу. Мисалы россиялык авторлор Ю. С. Давыдов, Л. Л. Супрунова көп маданияттуу билим берүүнү “коомдун маданий көп түрдүүлүгүнүн шарттарында билим берүүнүн жана педагогикалык процесстин мазмунунун багытынын студенттерде ахлак-адептик баалуулуктарды жана кесиптик ишмердүүлүгүн баамдап тандоого даярдыгын калыптандыруу” катары белгилешет². Жаңы термин – интер маданияттуу же маданияттар аралык билим берүү бүгүн Европа Кеңеши менен сунуш кылынган. Маданияттар аралык билим берүүнүн көрүүсү “адам укуктарын урматтаган, ал эми демократиялык катышуу жана мыйзам алдында теңдик бардыгына кепилденген дүйнө жөнүндө түшүнүккө” негизденет³.

Албетте, маданияттар аралык маек өлкөлөр арасындагы өз ара аракеттешүү менен тыгыз байланышкан, башкача айтканда, *улуттар (эл) аралык* мүнөзгө ээ. Бирок билим берүү тармагы үчүн ар кандай маданияттарга таандык болгон адамдар бүтүн өлкөлөр менен гана өз ара аракеттенбестен (ар кандай улуттар сыяктуу), *бир өлкөнүн жарандары катары бир улуттун ичинде*⁴ өз аракеттешүүсүнүн далили өзгөчө мааниге ээ болот.

“Интер маданияттуу билим берүү” термини бизге тааныш “улуттар аралык тарбиялоо” термини менен бекеринен окшош эмес, бирок анда “*улуттук*” уңгү сөзү “*маданий*” деген сөзгө алмаштырылат. Бул термин маданий айырмачылыктарды эмес, *бардык адамзат маданияттарын бириктирген жалпы* нерсени кыйла көп денгээлде баса белгилейт. Кандайдыр бир мааниде, интер маданияттуу (маданияттар аралык) – бул, маектин бардык

¹ Билим берүү: жашырылган кенч. XXI кылым үчүн Билим берүү боюнча эл аралык комиссиянын баяндамасынын негизги жоболору – 1996. Булак – <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>; Бирге жашоого үйрөнүү: биздин колубуздан келеби? ЮНЕСКО, 2003.

² Давыдов, Ю.С. Супрунова, Л.Л. Россия Федерациясынын жогорку мектебинде көп маданияттуу билим берүүнүн концепциясы. Текст. / Ю.С.Давыдов, Л.Л.Супрунова. Пятигорск, 2003. — 42-б. Диссертациялардын жана авторефераттардын илимий китепканасы <http://www.dissercat.com/content/razvitie-polikulturnogo-obrazovaniya-v-shkolakh-ssha-i-rossii-v-kontse-xx-nachale-xxi-veka#ixzz4RYUfRoK>

³ Intercultural Competence for All.Preparation for Living in a Heterogeneous World. – Council of Europe Pestalozzi series, No. 2, 2012 - с. 36-38.

⁴ “улут” термини бул жерде бирдиктүү мамлекеттин жарандары катары бир өлкөнүн тургундарынын саясий бирикмеси катары колдонулат.

катышуучулары үчүн бирдей маанилүү болгон жигердүү өз ара аракеттешүүнүн натыйжасы, ченемдердин жана баалуулуктардын биримдиги катары маданий айырмачылыктардын “үстүнөн” кандайдыр бир пайда болгон нерсе. Мунун мейкиндиги *жарандык окшоштуктун (бирдейликтин)* өнүгүүсү үчүн шарт түзөт.

Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана улуттар аралык мамилелерди бекемдөө концепциясы жана Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүү боюнча стратегиясы сыяктуу Кыргыз Республикасынын эң эле маанилүү стратегиялык документтеринде Кыргызстандын жаш тургундарынын жарандык окшоштугунун (бирдейлигинин) түзүлүшүнө абдан чон көңүл бурулат. Бул максатка аларда сабырдуулукка жана бири-бирин түшүнүүгө негизделген социалдык тилектештикти өнүктүрүүсүз жетишүү мүмкүн эмес. Көп маданияттуу (интер маданияттуу) билим берүү биринчи кезекте дал ушуга багыт алган.

Кыргызстанда “көп маданияттуу билим берүү” түшүнүгүн ушундай мааниде колдонуу салт болуп калган. Бул колдонмодо эки термин тең (көп маданияттуу жана маданияттар аралык/ интер маданияттуу) тигил же бул контекстте синонимдер катары колдонулат.

Алардын экөө тең, мындан тышкары, шамдагай заманбап коом үчүн мүнөздүү багытты көрсөтөт. Бүгүн адамдар иш издеп же маалыматын арттыруу максатында Жердин бардык бурчтарында бири-бири менен жолугуп жана кызматташып, бүтүндөй дүйнө жүзү боюнча басып жүрөт. Мамлекеттер арасындагы чек аралар, Европанын жана Евро-Азиялык биримдиктин, ошондой эле дүйнөнүн башка аймактарынын тажрыйбасы көрсөтүп тургандай, кыйла ачык болуп келүүдө. Адамдар бирдиктүү иштер жана долбоорлор үчүн аймактар боюнча, ал үчүн ыңгайлуу жерлерде көптөн-көп биригүүдө жана мамлекеттик чек аралар бул үчүн жеңилгис кедерги болбой калды. Ар кандай этномаданий топтордун өкүлдөрүнүн арасындагы жигердүү кызматташуу өлкөнүн ичинде да жүргүзүлөт. Мунун натыйжасында маданияттар аралык өз ара аракеттешүү бүтүн жашообуздун эң башкы артыкчылыктарынын бири, ал эми көп маданияттуу (маданияттар аралык) билим берүү бул өз ара аракеттешүү камсыз кылынган эң башкы каражаттардын бири болууда.

“Көп түрдүүлүктөгү биримдик” курсунун негизги теориялык мамилелери

Сунуш кылынган курс таанып билүү компетенциясын өнүктүрүүгө гана таасир тийгизбестен, жаңы жана бейтааныш нерселерге позитивдүү мамилени, ошондой эле жеке жана системалык деңгээлде тендик жана басмырлабастык суроолоруна карата сезимталдыкты түзгөн бир катар теориялык түшүнүктөрдү жана мамилелерди өздөштүрүүгө байланыштуу.

Социалдык илимдерде концептуалдык мамилелер ар дайым өзгөрүп турат, ага ылайык, социалдык көрүнүштөр жана процесстер сүрөттөлгөн илимий түшүнүктөрдүн мазмуну жана мааниси өзгөрөт. Мындай түшүнүктөрдүн арасында – “маданият”, “улут”, “жарандык”, “чыр-чатак”, “теңсиздик” ж.б. Андыктан көптөгөн категориялар үчүн жалгыз жана өзгөрүлбөгөн түшүнүктү бир жолу жана түбөлүктүү бекитүү мүмкүн эмес. Мисалы, мурда “жаран” (атуул) түшүнүгү бул белгилүү букаралыгы бар, бул өлкөнүн аймагында жашаган, жарандык укуктардын жана эркиндиктердин толук жыйнагына, анын ичинде шайлоо жана шайлануу укуктарына ээ болгон адам экенин билдирген. Бирок, акыркы жылдары, ааламдашкан жер которуу (миграция) процесстеринин күчөшү менен бул түшүнүк кыйла так эмес болуп баратат. Европада жетишерлик узак жашаган, бирок

өзүнүн жарандыгын (атуулдугун) алмаштырбаган мигранттар жана качкындар бар. Көптөгөн өлкөлөрдө мындай адамдар шайлоо укугун, ал эми айрымдарында жергиликтүү шайлоолордо (мэрди, жергиликтүү кеңештин, кварталдык өз алдынча башкармалыктын мүчөлөрүн ж.б.) өзүнүн талапкерлигин көрсөтүү укугун алышат. Башкача айтканда, алар башка өлкөдө бир катар маанилүү жарандык (атуулдук) укуктарга ээ⁵. “Жаран” (атуул) түшүнүгү адамдар кош жарандуулукка ээ болгон учурларда да башкача чечмеленет (интерпретацияланат).

Социалдык процесстерди заманбап түшүнүүнүн башка маанилүү өзгөчөлүгү болуп аларды “маданий ченем”, “салт”, “өнүгүү” категориялары аркылуу түшүндүрүү саналат. Социалдык топторду, маданий ченемдерди, салттарды калыптандыруу коомдун бардык мүчөлөрүнүн күнүмдүк өз ара аракеттешүүсүндө ар дайым жүргүзүлөт. Мисалы, мурда Кыргызстанда кафе жана ресторандардын саны өтө аз болгон жана адамдардын анча-мынчасы гана мындай жерлерге туруктуу бараар эле. Азыр эң алыскы аймактарда дагы адамдар мындай жалпы элдик жайларда майрамдарды туруктуу өткөрө баштады же жөн гана достору менен бара баштады. Биздин өлкөнүн калкынын бир далай бөлүгү үчүн бул башкалардан бөлөкчө маданий ченем болуп калды. Бул кайра пайда болгон салт шаарларда гана эмес, айылдарда да жалпы элдик мейкиндиктердин келбетин олуттуу өзгөрттү – көптөгөн көчөлөрдү, аянттарды, жолдорду бүгүн кооз фасаддар же жайлуу столдор көркөмдөйт.

Жаңы ченемдер жана салттар эң эле кадимки адамдардын күн сайынкы баарлашуусунан жана өз ара аракеттешүүсүнөн пайда болот, бирок жыйынтыгында кайсы бир убактан кийин жалпысынан бүтүндөй коомдун көптөгөн мүнөздөмөлөрү да, аларга илимий маани берүү аспаптары (инструменттери) да өзгөрөт.

Ошентип, бул курста ар дайым эле так аныктама бере албай турган түшүнүктөр туруктуу колдонулат жана тааныш эле терминдер көнүп калгандай көрүнбөшү ыктымал. Дал ошондуктан, курстун бирден-бир милдети сынап талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрүү жана мамлекет, улут, жарандуулук, окшоштук (бирдейлик), сабырдуулук сыяктуу жана көптөгөн башка терминдерди терең түшүнүү үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Бул категориялардын бардыгын өздөштүрүү бүгүн жекечелик өсүү үчүн да, Кыргызстандын келечектеги жарандарында социалдык тилектештикти тарбиялоо үчүн да зарыл болуп саналат.

Көп маданияттуу (маданияттар аралык) билим берүү тармагындагы билим берүүнүн жыйынтыктары

Бүгүн бүтүндөй дүйнө жүзүндө билим берүү системасы жыйынтыктарга багытталган принциптерде уюштурулган. Бул бүтүрүүчүлөр аларга коомдун ийгиликтүү профессионалдары жана пайдалуу мүчөлөрү болушуна мүмкүндүк берген жеке сапаттарга же иш билгиликке ээ болушу керектигин билдирет. Кайсы болбосун негизги иш билгилик өзүнө жагдайга тез багыт алууну жана болгон билимин колдонууну камтыйт, ал эми мындан тышкары чындыкка (реалдуулукка) карата мамилени, башкача айтканда дүйнө көрүнүшүнүн баалуу түзүмүн көрсөтөт. Иш билгиликтерди калыптандырууга

⁵ 1966-ж. Атуулдук жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактты жана Атуулдук жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактка карата биринчи жана экинчи Факультативдик протоколдорду, ошондой эле 1966-ж. Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пактты караныз, <http://www.ohchr.org/>

Кыргызстандагы билим берүүнүн бардык заманбап стандарттары да багытталган. Ар бир комплекстүү иш билгилик оной аныкталган жана өлчөнгөн өзүнчө иш билгиликтер жыйнагынан (билим берүү жыйынтыктарынан) турат.

Бул ОМК (Окуу-методикалык комплекс) курстун угуучуларына натыйжалуу жана жемиштүү маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнү, кайсы болбосун маданий чөйрөдө тез ыңгайлашууну, ошондой эле чыр-чатак же кыйындагандык шарттарында кырдаалды башкара билүүнү камсыз кылган иш билгиликтерди (билим берүүнүн айкын натыйжалары катары) калыптандырууда курулган.

Ар бир сабакта натыйжасында жетишүү керек болгон билим берүүнүн айкын жыйынтыктары көрсөтүлгөн. Мындан тышкары, көп маданияттуу иш билгиликтердин жалпы сүрөттөлүшү төмөнкүдө көрсөтүлгөн, ал эми Тиркемеде өзүн баалоо баракчасын тапса болот, ал боюнча студенттер жана педагогдор курстун башында да, аягында да өнүгүүсүнүн денгээлин бааласа болот. Бул тизмеге Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын саясий документтерине киргизилген иш билгиликтер да, көп маданияттуу билим берүү тармагындагы жаңы заманбап мамилелерге ылайык келген иш билгиликтер да киргизилген.

2008-жылдын апрелинде Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясы менен Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы⁶ бекитилген. Ал көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү тармагындагы заманбап талаптарга ылайык билим берүү системасын реформалоого карата стратегиялык мамилелерди белгилеген документ болуп саналат. 2012-жылы министрлик тарабынан Кыргыз Республикасында 2020-жылга чейин мектеп окуучуларын жана жаштарды тарбиялоо Концепциясы кабыл алынган.

Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнүн **башкы максаты** көп түрдүү маданий чөйрөдө татыктуу жашоону жана ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүктү камсыз кылууга чакырылган, көп маданияттуу иш билгиликтерге ээ болгон өлкөнүн жаранын (атуулун) калыптандыруу болуп саналат.

КР жараны ээ болууга тийиштүү көп **маданияттуу иш билгиликтер** болуп төмөнкүлөргө мүмкүнчүлүк берген билимдер, ыктар жана жөндөмдөр саналат:

- баалуу тандоо жасоо;
- стандарттык эмес көйгөйлөрдү чыгармачылык менен чечүү;
- көп түрдүү дүйнө менен өзүн жана дүйнөнү өзгөртүп өз ара аракеттешүү;
- тарыхый жана маданий мүнөздөгү маалыматты билүү;
- ар кандай тилдерди билүү

Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы

Көп маданияттуу билим берүү тармагындагы билим берүү анын негизги максаты көп түрдүү чөйрөдө жүрүш-турушту өзгөртүү (трансформациялоо) жана өз ара аракеттешүүнүн тажрыйбалык ыктарын өздөштүрүү экенин көрсөтөт. Кайсы болбосун башка билим

⁶Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы – КР Билим берүү жана илим министрлиги, Бишкек, 2009

берүүчү натыйжалардай эле, көп маданияттуу иш билгиликтерде үч деңгээлди бөлүп көрсөтүшөт: маалымат арттыруучу (билүү жана түшүнүү), баалуулук-сезимдик (мамиле) жана тажрыйбалык (жүрүш-туруш).

Бул деңгээлдердин ар бири өзүнө төмөнкү түзүүчүлөрдү камтыйт.

Маалымат арттыруучу деңгээл:

Бул деңгээлде негизги ролду дүйнө көрүнүшүн белгилеген түшүнүктөрдүн жана категориялардын жыйнагы ойнойт. Ал адамга көйгөйлөрдү ар тараптуу кабыл алууну, ийкемдүү жана сынап ой жүгүртүүнү камсыз кылат. Жагдайга тез жана ар тараптуу талдоо жүргүзүүсүз өз жүрүш-турушун башкаруу мүмкүн эмес. Дал ошондуктан маалымат арттыруучу (же когнитивдүү) деңгээл көп маданияттуу билим берүү тармагында иш билгиликтерди өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү.

Баалуулук-сезимдик деңгээл:

Бул деңгээл көп түрдүүлүктүн маанилүүлүгүн жана баалуулуктарын өздөштүрүп алууну, башканы кабыл алууну, өзүнүн сезимдерин (эмоцияларын) байкап билүүнү жана башкаруу жөндөмдөрүн, ошондой эле жаныга жана бейтаанышка ачык мамилени божомолдойт. Маданий айырмачылыктарга позитивдүү мамилесиз жана урматтоосуз натыйжалуу маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнү уюштуруу мүмкүн эмес.

Тажрыйбалык деңгээл:

Бул деңгээл бардыгынан мурда ар кандай чөйрөдө өзүн алып жүрүүнү билүүгө жана ийгиликтүү өз ара аракеттешүүгө байланыштуу. Ошентип, тажрыйбалык деңгээлде маданияттар аралык байланыш жөндөмдөрү, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана чыр-чатактарды чечүү жөндөмдөрү калыптанат.

Иш билгиликти калыптандыруу үчүн бул деңгээлдердин ар биринде белгилүү педагогикалык ишмердүүлүк жүргүзүлөт.

Маданияттар аралык билим берүүнүн (МАБ) алкагында лекциялардагы, семинарлардагы же классикалык сабактардагы салттуу окутуунун шарттарында калыптандыруу дээрлик мүмкүн эмес болгон бир катар билим берүүчү натыйжалар жетишилет. Бул натыйжалардын катарына төмөнкүлөр тиешелүү.⁷

- Сын көз караш

МАБ алкагындагы маанилүү иш билгилик болуп кайсы болбосун сунуш кылынган маалыматка сын менен мамиле кыла билүү жана жагдайды талдоо саналат. Бул иш билгилик калыптанышы үчүн студенттер жана окуучулар аларга түшүнүүнү камсыз кылган зарыл болгон түшүнүктөр менен, ошондой эле талдоо ыкмалары менен тааныш болушу керек.

- Сезимден тыш (Четтелүү)

“Сезимден тыш” же “четтелүү” түшүнүгү “өзүнүн чек арасынан чыгуу” сыяктуу жана тараптан өзүн кароо (четтелүү) жөндөмүн белгилейт. Мисалы, биздин корообуз биз ал жерде турганда, биз аны тоого чыгып алып же үйдүн чатырынан караганыбызга

⁷ Бул иш билгиликтерди аныктоо үчүн кийинки материалдар колдонулду: Intercultural Competence for All. Preparation for Living in a Heterogeneous World. – Council of Europe Pestalozzi series, No. 2, 2012 - с. 36-38

салыштырмалуу таптакыр башкача сезилет. Жакын жерден чон болуп көрүнгөн нерсе кайсы бир аралыктан аңчалык деле занкайган жана маанилүү эмес болушу мүмкүн жана, тескерисинче, маанилүү эмес болуп көрүнгөн нерсе иш жүзүндө маанилүү жана принципиалдуу болуп чыгышы ыктымал. Дал ошондуктан көп маданияттуу билим берүү процессинде өзүнүн жеке дүйнөсүнө башка адамдардын көз карашы менен кароого үйрөнүү зарыл. Мындайда сезимден тыш болуу аралыкты сактоо жана эмпатия менен байланышкан, бирок кандайдыр бир мааниде “тескери эмпатия” болуп саналат, башкача айтканда, бизге башкаларды эмес өзүбүздү түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Маалымат арттыруучу көз караштан, четтелүү ошондой эле бизге бардык эле адамдар биздин көз карашты, пикирди, жеке дүйнөбүздү жана жашоо түрүбүздү бөлүшпөй турганын жана натыйжа катары биз тууралуу өзүнүн пикирине ээ болушу мүмкүн экенин түшүнүүгө жардам берет. Биздин маданият жөнүндө башкалардын пикири дагы көндүм (стереотиптүү) жана калыстыксыз болушу мүмкүн. Жүрүш-турушта аралыкты сактай билүү өзүнүн сөздөрүнө жана аракеттерине кыйла салмактуу жана өзүнө сындуу көзөмөл жүргүзүүдө көрүнөт.

- Эмпатия (Тилектеш болуу)

«Эмпатия» кыргыз тилине “тилектеш болуу” деп которулат жана башка адамдын дүйнөсүнө батуу, кимдир бирөөнүн бейтааныш дүйнөсүн “ичинен” түшүнө билүү жөндөмүн билдирет. Бул жөндөм өнүккөн сезимдик тармакты гана эмес, бейтааныш жана күтүлбөгөн нерселерге карата мамилени да божомолдойт. Ал маалымат арттыруучу курам бөлүк менен да тыгыз байланышкан, анткени: “сен үчүн таң калардык көрүнгөн нерсе, башкалар үчүн таптакыр ченемдүү болуп чыгышы мүмкүн” деген абдан маанилүү тезисти баамдоону жана түшүнүүнү талап кылат. Эмпатия бизге башка адамдардын татаалдыгын жана окшош эместигин түшүнүүгө жана кабыл алууга жардам берет. Иш жүзүндө бул биз кайсы бир адамдар же окуялар жөнүндө пикирди жана ой жүгүртүүнү токтоосудан түзбөстөн, адегенде аларды “ичинен” түшүнүүгө аракет кыла турганыбызды билдирет. Мындай тажрыйбалык жөндөм кайсы болбосун маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнү олуттуу жакшыртат.

- Айырмачылыктарды кабыл алуу

Кээде бизге башкалар бизден ушунчалык кескин айырмалангандай сезилет да, бизге эмпатияны жана алардын тажрыйбасын өзүбүздүкү менен мамилелештирүү мүмкүн эмес көрүнөт. Бирок бир дагы адамдык коомдоштук туруктуу байланышсыз жана өз ара аракеттешүүсүз жашай алмак эмес. Дал ошондуктан *кайсы болбосун* айырмачылыктарды теңештирүү жана салыштыруу мүмкүн. Көп маданияттуу (маданияттар аралык) билим берүүнүн негизги максаттарынын бири болуп айырмачылыктарды макулдашуу үчүн ыкмаларды жана стратегияларды өнүктүрүү, алардын мамилелештирүүсү жана “келишүүсү” саналат. Маалымат арттыруучу стратегияларды колдонуп, адам айырмачылыктарга карата позитивдүү сезимдик-баалуулуктук мамилени иштеп чыгууга өтөт. Бул, албетте, байланыш тажрыйбасына да таасирин тийгизет. Айырмачылыктарды кабыл алган адамдар бейтааныш адамдар менен баарлашууда бир далай ак ниеттүү жана натыйжалуу жана кайсы болбосун шарттарда өздөрүн алып жүрө билет.

- Өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун (бирдейлигин) элестетүү

Бул жөндөм сезимден тыш жана аралыкта болуу менен тыгыз байланышкан. Көндүмдөр (стереотиптер) жана калыстыксыз пикирлер башка маданияттарга карата гана эмес жеке өзүнүкүнө карата да болушу мүмкүн. Өтө көп учурларда адамдар өзүнүн эли жөнүндө: “Эмне дейсиңер, биз майрамдаганды жакшы көрөбүз!” Же: “Бизде ошондой болот – таң агарганда туруу жана жыйнап баштоо!” Же: “Биздин балдар улууларга таптакыр башкача мамиле кылышат!” деп айткандарын угууга болот (тамаша түрүндө болсо дагы). Өзүнүн жеке ченемдерине көңүл буруу жакындарынын арасында да бардык адамдар бир типтүү эмес экенин, алар индивидуалдуулукка ээ жана таптакыр даяр жалпылоолорго туура келбестигин кыйла ачык көрүүгө мүмкүндүк берет. Бул ошондой эле адамдын өзүнө ал сыйлаган жана сактагысы келген, ал эми кайсы эрежелерди эскирген жана натыйжалуу эмес деп эсептеген ченемдерге жана салттарга карата тандоо жасоого мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, ойлонбой эле бардык салттарды сактоо эмес өзүнүн маданиятын урматтоо, аны түшүнүү башка маданияттарды урматтоо менен кабыл алууга жана алардын өкүлдөрү туш болгон татаалдыктарды түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Жүрүш-турушта бул адам өзүнүн маданий таандыктыгын айланадагыларга атабастан, башка адамдардын маданий өзгөчөлүктөрүнө сый мамиле көрсөтө алгандыгынан көрүнөт.

- Тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө багыт

Окшоштуктардын (бирдейликтердин) көптүк мүнөзүн түшүнүү жана сын көз карашты өнүктүрүү “чатырдык” же бириктирүүчү мүнөзгө ээ болгон окшоштуктардын пайдасына баамдалган тандоо жасоого мүмкүндүк берет. Эреже катары, ар кандай топтордун кызыкчылыктары же өзгөчөлүктөрү кагылышканда карама-каршылыктарды чечүү, адамдардын кызыкчылыктары бөлүнбөстөн, дал келген социалдык жалпылыктын кыйла жогорку деңгээлинде өтүшү мүмкүн. Мисалы, бүтүндөй өлкөнүн кызыкчылыктары калктын өзүнчө топторунун кызыкчылыктарын камтышы керек. Айрым өлкөлөрдүн кызыкчылыгы жана пайдасы – глобалдык деңгээлдеги жалпы - экологиялык, экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө каршы келбеши керек. Ошентип, кайсы болбосун өз ара аракеттешүүнүн бардык катышуучуларынын айырмачылыктарын кабыл алуу жана кызыкчылыктарынын маанилүүлүгүн эске алуу, бул айырмачылыктар жана кызыкчылыктар ар дайым пайда болгон деңгээлге караганда, кыйла жогорку деңгээлде бир далай жемиштүү. “Жаап турган” же бириктирүүчү окшоштукту тандоого багыт алуу МАБ тармагында билим берүүчү маанилүү натыйжалардын бири болуп саналат.

- Жүрүш-туруш стратегиясын талдоо жана тандоо жөндөмдөрү

Жогоруда аталган бардык иш билгиликтер, эгерде студенттерде жана окуучуларда жүрүш-туруштун жана өзүн талдоонун зарыл болгон жөндөмдөрү калыптанбаса, тийиштүү деңгээлде көрүнбөйт. Дал ошондуктан көп маданияттуу билим берүүнүн кайсы болбосун курсу тажрыйбалык көнүгүүлөргө жана өзүнүн тажрыйбасын талдоого байланыштуу ишмердүүлүккө багытталышы керек.

Бул билим берүүчү натыйжалар көп маданияттуу (маданияттар аралык) билим берүү процессинде аларга жетише алуу үчүн мугалимдерге керек болгон иш билгиликтер менен окшошуп кетет. Колдонмого карата Тиркемелерде “Өзүн баалоо баракчалары” бар, алар боюнча өзүнүн жеке мүмкүнчүлүктөрүн да, окуучулардын жетишкендиктерин да абдан жакшылап кунт коюу менен майда-чүйдөсүнө чейин талдоо мүмкүн.

“Маданияттар аралык билим берүү” курсунун максаттары жана милдеттери

Бул курс БУУнун Тынчтыкты куруу фонду колдоо көрсөткөн “Көп түрдүүлүктөгү биримдик” долбоорунун алкагында иштелип чыккан. Мындай курстарга муктаждык Кыргызстанда алда качан пайда болгон, бирок аларды иштеп чыгуунун жана киргизүүнүн анык натыйжалары 2010-жылдагы июнь окуяларынан кийин өзгөчө көрүнүп калды. Бирок көп маданияттуу билим берүү суроолору боюнча жигердүү талкуулар өлкөдө Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясынын долбоорун айкын талкуулаган учурдан, 2005-жылы башталып, 2008-жылы Концепциянын биротоло бүткөн вариантын кабыл алуу менен аяктаганга чейин 10 жылдан бери жүргүзүлүүдө⁸.

Бул талкууларда көп маданияттуу билим берүүнүн окуу процессиндеги орду негизги суроолордун бири болду. Бул мектептердеги өзүнчө сабак же ЖОЖдордо адистештирилген курстар болушу керекпи, же көп маданияттуу иш билгиликти өнүктүрүүнү ар кандай сабактарды окутууда билим берүүчү натыйжа катары киргизүү зарылбы? Өзүнчө курс көп түрдүүлүк суроолоруна карата бирдиктүү көз карашты жана белгилүү мамилени калыптандыруу көйгөйүн чече алабы? Маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн тажрыйбалык жөндөмдөрүн кантип калыптандырыса болот?

Коюлган суроолорго жооп иретинде бардык жеткиликтүү мүмкүнчүлүктөр колдонулган педагогикалык тажрыйба болду: көп маданияттуу иш билгилик бүгүн мектепте билим берүүнүн дээрлик бардык сабактары боюнча стандарттарга жана программаларга киргизилүүдө. Алар көп учурда ЖОЖдордо окуу курстарынын бөлүгү болуп саналат, өзгөчө жалпы билим берүүчү сабактар менен социалдык жана гуманитардык циклдеги сабактардын алкагында. Аларды өнүктүрүү үчүн мектеп окуучулары менен класстан тышкары иш, ошондой эле студенттердин коомдук жана долбоордук жигердүүлүгү колдонулат.

Кесиптик жогорку билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын алкагында курсту алып баруу боюнча окуу-усулдук колдонмону колдонуу мүмкүнчүлүктөрү

Сунуш кылынган окуу-усулдук комплекс (ОУК) бул тажрыйбалардын ар биринде колдонулушу мүмкүн. Комплекс компакт-дисктерде же Интернеттеги билим берүүчү ресурстарга <http://lib.kg> дареги боюнча кайрылып, колдонуу мүмкүн болгон колдонмодон жана окуу материалдарынан турат.

Колдонмунун өзү темалар боюнча уюштурулган жана кошумча окуу материалдарын колдонуу боюнча усулдук сунуштарды камтыйт. Колдонмунун башкы өзгөчөлүгү болуп сунуш кылынган материалдарды колдонуудагы ийкемдүүлүк саналат. ОУКту колдонуунун бир нече ыкмасын сунуш кылса болот (балким, жер-жерлердеги педагогдор бул тизмеси кеңейте алат):

1. ОУКту бир семестрге эсептелген 36 саат көлөмүндө же 1-1,5 айдын ичинде кыйла интенсивдүү окутуу форматында ЖОЖдук атайын курсту уюштуруу үчүн колдонуу. Мындай учурда окутуучу Колдонмодо сунуш кылынган сааттардын программалык сеткасын колдонсо болот, зарыл болсо компакт-дискте жана

⁸ Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы – КР Билим берүү жана илим министрлиги, Бишкек, 2009

Интернетте болгон видеоматериалдарды жана окуу үчүн материалдарды колдонсо болот.

2. Колдонмонун өзүнчө сабактарын темалары ОУК сунуш кылган темалар менен жакындашкан Саясат таануу (Политология), Социология, Философия сыяктуу жана башка сабактардын алкагында жалпы билим берүүчү жана атайын курстарды окутууга киргизүү үчүн колдонуу. Бул үчүн ар бир сабактын аягында жайгашкан усулдук сунуштар колдонулушу мүмкүн.
3. Курсту мектептерде класстан тышкары иштерди уюштуруу же студенттер менен клубдук иш алып баруу үчүн колдонуу. Бүтүндөй курсту эки сааттык тренингдердин бирдиктүү сериясы катары колдонуу эң эле натыйжалуу болуп саналат (атайын тандалган күндөр боюнча жумасына экиден төрт жолуга чейин). Мындан тышкары, айрым сабактар (же бөлүктөр боюнча сабактардын сериясы) ошондой эле класстык сааттарды өткөрүү үчүн колдонулушу мүмкүн.
4. ОУКту педагогдордун квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо курстарында, ошондой эле педагогикалык ЖОЖдордо жана кесиптик окуу жайларда колдонуу. Колдонмонун аягында педагогикалык окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн усулдук сунуштар менен атайын иштелип чыккан бөлүм бар. Педагогдордун көп түрдүү (маданияттар аралык) иш билгиликтерине талап өзгөчө жогорку, анткени алар бул иш билгиликтерди өздөрүнүн окуучуларында тарбиялоого милдеттүү болгондуктан, бул сунуштар өзүнчө усулдук иштелмеге бөлүнгөн. Ал педагогдорду өзүнүн студенттерин бул курс балдар менен өспүрүмдөргө кандайча окутулуш керектигин үйрөтүүгө жардам берүүгө багытталган. Аны өз ишинде мектеп мугалимдери же кесиптик лицейлердеги устаттардай эле, кошумча билим берүү тармагындагы лагерлерде, клубдарда жана курстарда жаштар менен иш алып барган адистер да колдонушу мүмкүн.

ОУК педагогикалык адистиктеги студенттер үчүн өзгөчө маанилүү экендигин белгилеп кетүү шарт, анткени алардын болочоктогу профессионалдык ишмердүүлүгү интер маданияттуу иш билгиликтерге өзгөчө жогорку талаптарды коёт. Мындан тышкары, ЖОЖдордун мугалимдери жана окутуучулары окуучулар менен студенттердин арасында маданияттар аралык байланыш жөндөмдөрүн алдыга жылдыруу үчүн эң башкы жол көрсөтүүчүлөрдүн бири болуп саналат.

Дал ошондуктан бардык иш билгиликтер курстун алкагында түзүлүшү керек, бардык педагогикалык адистиктер боюнча Кесиптик жогорку билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына (КЖБ МС) ылайык келтирилиши керек. Бардыгынан мурда, универсалдык жалпы илимий жана инструменттик иш билгиликтер, ошондой эле социалдык-экономикалык сабактардын окутуучуларынын профессионалдык иш билгиликтеринин олуттуу бөлүгү ылайыкташтырылды.

Төмөнкүдө (КЖБ МС) зарыл маалымат, ошондой эле “Көп түрдүүлүктөгү биримдик” курсунун билим берүүчү натыйжалары менен педагогдордун профессионалдык иш билгиликтеринин таблицасы келтирилген. ОУК башка гуманитардык сабактарда колдонулушу мүмкүн болгондуктан, Тиркемеде ар кандай профилдеги бакалаврлар үчүн сунуш кылынган сабактардын тизмеси берилген.

КЖБ МСда “Билим берүү жөнүндө” КР мыйзамынан “Иш билгилик” (Компетенция) жана “Компетенттүүлүк” (Компетентность) түшүнүктөрүнүн аныктамалары кийинки туюндурмада (формулировкада) колдонулат:

- иш билгилик (компетенция) - окуучуну (окуп жатканды) билим берүүгө карата даярдоодо, белгилүү бир чөйрөдө анын натыйжалуу жемиштүү иши үчүн зарыл болгон алдын ала коюлган социалдык талап (ченем);
- компетенттүүлүк - адамдын белгилүү бир кырдаалда (окуу, инсандык жана кесиптик) илимдин ар кандай элементтерин жана жөндөмдөрүн өз алдынча колдонуудагы интеграцияланган жөндөмдүүлүгү.⁹

Таблицаны түзүү үчүн **550000** – педагогикалык багыт, 550400 – *бакалавр*¹⁰ академиялык даражасы бар бүтүрүүчүлөрдү даярдоо боюнча социалдык-экономикалык билим берүү бөлүмүндөгү Кесиптик жогорку билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты колдонулган.

КЖБ МСда иш билгиликтин кийинки түрлөрү бөлүнөт:

- ЖИ** – жалпы илимий иш билгилик (инструменталдык, системалык, инсандар аралык)
- ИИ** – инструменталдык иш билгиликтер
- СИМ** – социалдык-инсандык жана жалпы маданий иш билгиликтер
- ПИ** – профессионалдык иш билгиликтер

Иш билгиликтин биринчи үч түрү бардык сабактардын окутуучуларында дээрлик дал келет, анын ичинде коомдук гана эмес, табигый жана так илимдер да бар. Профессионалдык иш билгиликтер ОУКта “Социалдык-экономикалык билим берүү” багыты менен синхрондоштурулган, анткени МАБ курсу, биринчи кезекте, сабактардын ушул катарына кирет. Бул МАБ курсун коомдук жана гуманитардык илимдердин окутуучулары гана алып барышы керектигин билдирбейт, бирок курсту алып барган бардык педагогдор, алардын базалык даярдыгы туура келбеген күндө да, гуманитардык циклдеги профессионалдык иш билгиликтердин белгилүү топтомуна ээ болушу керек. Курсту сыноо (орус тилинде: *пилотирование*) тажрыйбасы аны окуу предмети катары же тарбиялык иштердин алкагында окутуу менен аны математиктер да, биологдор да, физиктер да ийгиликтүү алып баргандыгын көрсөттү. Мындан тышкары, ОУК колдонмо жана кошумча материалдар менен башка курстарда да колдонулушу мүмкүн болгондуктан, профессионалдык иш билгиликтер бул сабактарга карата талаптарга ылайык келтирилген. Бакалавриат үчүн сунуш кылынган окуу предметтеринин тизмеси “Социалдык-экономикалык билим берүү” бөлүмүндө таблицадан кийин келтирилген. Бул тизмеде аталган кайсы болбосун курстарда сабактардын иштелмелерин жана сунуш кылынган темалар боюнча кошумча материалдарды колдонсо болот.

МАБ алкагында калыптанган КЖБ МС иш билгиликтери (*550000 – 550400*):

УНИВЕРСАЛДЫК:

- жалпы илимий (ЖИ):

- айланадагы дүйнө тууралуу илимий билимдердин бирдиктүү системасына ээ, заманбап концепцияларды жана дүйнө көрүнүшүн, көз караштар системасын, адамдын табияттагы жана коомдогу (социумдагы) ордун жана ролун түшүнөт,

⁹ Бишкек ш., 2003-жылдын 30-апрелиндеги №92 Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө” мыйзамы

¹⁰ Кесиптик жогорку билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты. 15.09.15-ж. №1179/1 “Кесиптик жогорку билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарын бекитүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин буйругу менен бекитилген

жашоо, маданият баалуулуктарына багыт алууга жөндөмдүү **(ЖИ-1)**;

- билим берүүнүн жыйынтыктарын божомолдоого (прогноз кылууга), социалдык-гуманитардык илимдердин базалык абалдарын колдонуу менен окуудагы жетишкендиктерге мониторинг жүргүзүүгө жана баалоого жөндөмдүү **(ЖИ-3)**;
- тоскоолдук кылууга, маалыматты жалпылоого жана талдоого, максат коюуга жана ага жетишүү жолдорун тандоого жөндөмдүү **(ЖИ-5)**;
- ар дайым өнүгүүгө жана билим алууга даяр **(ЖИ-6)**;

- инструменталдык (ИИ):

- маалыматты алуунун, сактоонун жана иштетүүнүн негизги ыкмаларына, жолдоруна ээ, компьютер менен иштөө жөндөмдөрүнө ээ **(ИИ-1)**;
- өзүнүн оозеки жана жазуу речин мамлекеттик жана расмий тилдерде логикалык туура, ыспаттуу (орус тилинде *аргументировано*) жана даана түзүүгө жөндөмдүү **(ИИ-2)**;
- педагогикалык процесстин бардык субъектеринин позитивдүү жана иштиктүү инсандар аралык мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруу чечимдерин кабыл алууга жөндөмдүү **(ИИ-4)**;
- жаңы кырдаалды жана анын натыйжасын баалоого жөндөмдүү, ага байырлашат **(ИИ-5)**;

- социалдык – инсандык жана жалпы маданий (СИМ):

- мектептик коомдоштуктун деңгээлинде сабырдуу инсандар аралык жана профессионалдык мамилелерди кура алат **(СИМ-1)**;
- көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салган этикалык жана укуктук ченемдерди жолдоого жана маданияттар аралык айырмачылыктарга карабастан, окуучуларга тен мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү **(СИМ-2)**;
- өзүнүн жакшы жана жаман сапаттарын сынап баалаганды, жакшы сапаттарды өнүктүрүүнүн жана кемчиликтерин жокко чыгаруунун жолдорун белгилеп, каражат тандай билет **(СИМ-4)**;
- жарандык демократиялык коомдун баалуулуктарынын негизинде маек курууга даяр жана жигердүү жарандык позицияны ээлөөгө жөндөмдүү **(СИМ-5)**;

ПРОФЕССИОНАЛДЫК

- социалдык-экономикалык билим берүү тармагында профессионалдык иш билгиликтер (ПИ):

- өткөрүлгөн профессионалдык рефлексиянын негизинде өзүнүн өнүгүүсү боюнча милдеттерди коё алат **(ПИ-7)**;
- педагогикалык ишмердүүлүктү окутуунун интерактивдүү түрлөрүн жана ыкмаларын колдонуп жүргүзүүгө жөндөмдүү **(ПИ-8)**;
- окуучулардын ар кандай тармактардагы (акыл эс, социалдык, моралдык ж.б.) өнүгүүсүнүн деңгээлин айырмалайт жана ар кандай терс таасирлерди – зомбулукту, баңги, алкоголь ж.б. жеңүүнүн үстүндө иш алып барууга жөндөмдүү **(ПИ-9га кирет)**;
- тарыхый процесстин кыймылдаткыч күчтөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, адамдын тарыхый процесстеги, коомдун саясий уюмундагы ордун түшүнүүгө жөндөмдүү **(ПИ-11)**;
- тарыхый фактыларды талдоого, себеп-натыйжалаш байланыштарды белгилөөгө жөндөмдүү **(ПИ-12)**;
- дүйнөлүк тарыхтын бөлүгү катары Кыргызстандын тарыхый өнүгүүсүнүн

- өзгөчөлүктөрүн жана мүнөзүн бөлүп көрсөтүүгө жөндөмдүү (ПИ-13);
- негизги экономикалык түшүнүктөрдү жана категорияларды, экономикалык процесстердин өзгөчөлүктөрүн жана коом турмушунда алардын ролун мүнөздөөгө жөндөмдүү (ПИ-14кө кирет);
 - коом турмушунда адам укуктарынын ролун түшүнүүнүн негизинде профессионалдык ишмердүүлүктү жүргүзүүгө жөндөмдүү (ПИ-16га кирет);
 - дүйнөлүк саясаттагы жана эл аралык мамилелердеги кырдаалды талдоого жөндөмдүү (ПИ-17ге кирет)

КЖБ МС жана МАБ курсунун иш билгилигинин жыйынтыкталган таблицасы

МАБ иш билгилигинин областы	КЖБ МС иш билгиликтери
Опуртал көз караш	ОК-1, ОК-3, ОК-5, ОК-6, ИК-1, ИК-2, ИК-5, СЛК-4, СЛК-5, ПК- 7, ПК-8, ПК-9, ПК-11, ПК-12, ПК-13, ПК-14, ПК-16, ПК-17
Эмпатия (Тилектеш болуу)	ИК-4, СЛК-1, СЛК-2, СЛК-4, СЛК-5, ПК-9
Сезимден тыш (Четгелүү)	ИК-5, СЛК-4, СЛК-5, ПК-8
Өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугу жөнүндө элестетүү	ОК-1, ОК-5, ОК-6, ИК-2, ИК-4, ИК-5, СЛК-1, СЛК-2, СЛК-4, СЛК-5, ПК-7, ПК-8, ПК-9, ПК-11, ПК-12, ПК-13, ПК-16, ПК-17
Талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмдөрү	ОК-1, ОК-5, ИК-4, ИК-5, СЛК-1, СЛК-2, СЛК-4, СЛК-5, ПК-7, ПК-8, ПК-9, ПК-11, ПК-12, ПК-13, ПК-14, ПК-16, ПК-17
Тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө багыт алуу	ОК-1, ОК-5, ОК-6, ИК-2, ИК-4, ИК-5, СЛК-1, СЛК-2, СЛК-4, СЛК-5, ПК-7, ПК-8, ПК-9, ПК-11, ПК-12, ПК-13, ПК-16, ПК-17

Тиркемеде ошондой эле бул Колдонмону жана ОУКту педагогикалык багыттагы студенттер колдонсо боло турган КЖБ МСдан алынган сабактардын тизмеси келтирилген.

“КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТӨГҮ БИРИМДИК” КУРСУН ОКУТУУГА КАРАТА УСУЛДУК МАМИЛЕЛЕР

МАБ алкагында окутуунун интерактивдүү ыкмалары

Окутуу ыкмасы (методикасы) (байыркы грек тилинен «методос» - жол) – бул педагог менен окуучунун ортосундагы өз ара аракеттешүү процесси, анын натыйжасында окутуунун мазмуну алдын ала караштырган билимди, ыктарды, жөндөмдөрдү жана тажрыйбаны өткөрүп берүү жана өздөштүрүү жүргүзүлөт.

Окутуу ыкмаларын, окуу материалын баамдоонун денгээлине жараша, үч жалпылаштырылган топторго бөлсө болот:

1. Жигерсиз (ынтасыз, пассивдүү) ыкма;
2. Жигердүү ыкма;
3. Интерактивдүү ыкма.

Алардын ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Жигерсиз ыкма – бул педагог негизги аракет кылган жана сабактын жүрүшүн башкарган жак болуп, ал эми окуучулар педагогдун көрсөтмөлөрүнө баш ийген жигерсиз угуучулардын ролунда болгон окуучулар менен педагогдун өз ара аракеттешүүсүнүн түрү. Окуучулар билим булагы - педагог аларга үйрөтүп жаткан материалды өздөштүрүп, кайталап бериши керек болгон окутуунун “объектисинин” ролунда болушат. Негизги ыкмалар – бул лекция, окуу, сурамжылоо. Кээде бул ыкманы авторитардык деп аташат. Сабактын бул түрү калыптанып калган эрезеге жеткен, сабакты терең үйрөнүү так максаттарына ээ болгон адамдар окуган ЖОЖдордо кенири таркалган.

Жигердүү ыкма – бул окуучулар менен педагогдун сабактын жүрүшүндө бири-бири өз ара аракеттешүүсүнүн түрү жана бул жерде окуучулар жигерсиз угуучу эмес, сабактын жигердүү катышуучулары. Эгерде жигерсиз сабакта негизги аракеттенген жак жана сабактын менеджери болуп педагог саналса, бул жерде педагог жана окуучулар тен укуктарга ээ. Окуучулар окутуунун “субъекти” болуп саналат, чыгармачылык тапшырмаларды аткарышат, педагог менен маек курушат. Негизги ыкмалар – бул чыгармачылык тапшырмалар, окуучунун педагогго жана педагогдун окуучуларга берген суроолору.

Интерактивдүү ыкма («Inter» - өз ара, «act» - аракеттешүү) – өз ара аракеттешүүнү билдирет, кимдир-бирөө менен маек режиминде болуу. Жигердүү ыкмалардан айырмаланып, интерактивдүүлөр окуучулардын педагог менен гана эмес, бири-бири менен кыйла кенири өз ара аракеттешүүсүнө багытталган.

Бул ыкмалар жекелик багытталган мамилеге кыйла ылайык келет, бул маданияттар аралык билим берүү үчүн абдан маанилүү, анткени алар бирге окутууну (жамааттык, кызматташтыкта окутуу) божомолдойт, анын үстүнө окуучу да, педагог да окуу процессинин субъекттери болуп саналат. Педагог көп учурда окуу процессин уюштуруучунун, топтун башчысынын, фасилитатордун, окуучулардын демилгеси үчүн шарттарды түзүүчүнүн ролун гана аткарат.

Мындан тышкары, интерактивдүү окутуу окуучулардын өзүнүн тажрыйбасынын жана өзүнүн досторунун тажрыйбасынын түздөн-түз өз ара аракеттешүүсүнө негизделген, анткени интерактивдүү көнүгүүлөрдүн көпчүлүгү окуучунун өзүнүн тажрыйбасына кайрылат. Жаңы билимдер, баалуулуктар жана ыктар ушундай тажрыйбанын негизинде калыптанат.

Интерактивдүү окутуу адамдардын өз ара мамилелеринин жана өз ара аракеттешүүсүнүн психологиясына негизделген. Окутуучунун ишмердүүлүгүндө башкы орунду өз ара талашып-тартышкан, бири-бирине дем берген жана жигердендирген өз ара аракеттешкен окуучулардын тобу ээлейт. Интерактивдүү ыкмаларды колдонууда интеллектуалдык жигердүүлүккө, адамдар жамааты менен чындыкты издегенде пайда болгон мелдешүү, таймашуу руху таасирин тийгизет. Кошуна айткан ой эркисизден өзүнүн ушул сыяктуу же айтылганга жакын, же, тескерисинче, таптакыр карама-каршы ойду жаратышы мүмкүн болгон учурда жигердүү тартылуу, кошулуу сыяктуу психологиялык феномен дагы таасирин тийгизет.

Мындай сабактардын учурунда алып баруучу педагогдон, ал мурдатан белгилүү чындыкты айтып бергенине караганда, кыйла көбүрөөк чеберчилик, жигердүүлүк жана чыгармачылык талап кылынат.

Интерактивдүү окутуунун эң эле көп колдонулган ыкмалары булар:

- көйгөйлүк-изденүүчү маек;
- талкуулоо ыкмасы;
- «мээ чабуулу»;
- “ишкердик оюн” ыкмасы;
- чакан топтордо иштөө.

Аталган интерактивдүү ыкмалардын баяндалышы бул курска карата Тиркемелерде камтылган, анда педагог ар бир ыкма менен кыйла кененирээк тааныша алат.

МАБ курсун киргизүү үчүн окуу чөйрөсү

Окутуунун интерактивдүү ыкмалары интер маданияттуу тематика боюнча сабактарды алып баруу үчүн сабактардын максаттарына кыйла натыйжалуу жетишүүгө жардам берген өзгөчө уюштуруучулук чөйрөнү түзүүнү талап кылат.

Бул курстун кайсы болбосун сабагын алып баруу эркин баарлашууну жана өз ара аракеттешүүнү божомолдойт, өзгөчө атмосфераны – ишеним жана чыгармачылык атмосферасын талап кылат. Мындай атмосферада окуучу өзүн эркин сезет, өтө баалуу маек куруу, анын айланасындагы адамдар менен жана биринчи кезекте, өзү менен өзү тынчтыкта жашай билүү тажрыйбасына ээ болуп өзүнүн көз карашын айтууга жана коргоого, башкалардын пикирине кулак салууга үйрөнөт. Мына ошондуктан, окуучулар тааныш болушу жана бири-бири менен баарлашуусу мүмкүн экенине карабастан - кайсы болбосун сабакты ишеним жана чыгармачылык атмосферасын куруудан баштоо ушунчалык маанилүү.

Окуучуларын жашоосунда маанилүү окуялар боло турган аудиториядан баштайлы – турмуштук татаал суроолорго жоопторду бирге издөө, “өзүн өзү” издөө. Бул көнгөн аудитория эмес, башка мейкиндик болсо эң сонун болот, мында жогору баалоо жана артыкчылыктар, “биринчи парталар” жана “камчаткалар” жок жана башкалардын аркасына жашынып, унчукпай коюу мүмкүн эмес болгондой кылып, окуучуларды жалпы айланага тегерете отургузуу абдан маанилүү. Айлана окуучулар ушунчалык күткөн жана ушунчалык корккон белгилүү жоопкерчиликти божомолдойт.

Окуучулар сабак өтүү процессинде чоң эмес топтордо иштей турган, бир нерселерди талкуулаган, ойлоп тапкан же сүрөт тарткан аудиторияда бир нече стол даяр болушу керек. Мында столдор жалпы айланага тоскоолдук кылбашы керек, айлана өз кезегинде

ошондой эле кайсы болбосун багытта эркин жылдырылган же чоң эмес тегеректерге эркин тизилген отургучтардан турушу керек.

Аудиториянын дубалдары ошондой эле “жалпы ийгиликке” иштеши керек: флипчарттарды (ватман кагаздарын), карточкаларды, сүрөттөрдү же башка жумуштарды илүү үчүн жок дегенде, бир дубал бош болсо жакшы болот. Иштердин бир түрүнөн экинчи түрүнө өтүүдө иштелген материалдарды таптакыр алып салуунун кажети жок, окуучулар аягына чейин жалпы аракеттин логикасын кармап калуусу үчүн аларды жөн гана бир тарапка жайгаштыруу керек.

Эң көрүнүктүү жерге сабактын аталышын илүү зарыл, ал окуучулар менен бирге өткөргөн бүт убакытты коштоп турат.

Эми, ийгиликтин кичинекей сыры: эгерде түзүлгөн айлананын ортосунда бардыгын бириктирүүгө арналган бир нерсе, мисалы, маркелерден жасалган “кудук”, үйүлгөн момпосуйлар же алар менен бөлүшү мүмкүн болгон бир нече топоч бар болсо, - бирдиктүү изденүү жана ачылыштар жолу кыйла жеңил жана көңүлдүү болот!...

МАН УСУЛДАРЫ МЕНЕН ИШТЕГЕН МУГАЛИМГЕ (ПЕДАГОГГО) ЗАРЫЛ БОЛГОН ЖЕКЕ САПАТТАР ЖАНА ПРОФЕССИОНАЛДЫК БЫКАР

Маданияттар аралык өз ара аракеттешүү тематикасы боюнча сабактардын мазмуну жана форматы маалымат жана жаңы билимдерди алууга гана багытталбастан, туйгулар менен сезимдерди “тарбиялоого”, жаңы баалуулук принциптерин алууга жана “ээлөөгө”, ошондой эле талдоого жана өзүн өзү талдоо жөндөмүн калыптандырууга багыттаган. Бул психологиялык сапаттарды өнүктүрүүсүз Кыргыз Республикасынын заманбап жаранын мүнөздөй турган этномаданий көп түрдүүлүк принциптерин жана сабырдуу ой жүгүртүүнүн – иш билгилик принциптерин өздөштүрүүгө жетишүү мүмкүн эмес.

Катышуучулардын баарлашуусу үчүн эркин, ачык жана ишенимдүү мамилелердин түзүлүшү сабактардын натыйжалуулугу үчүн маанилүү. Бир жагынан, сабактарга катышуу “коопсуз” психологиялык мейкиндикте өткөрүлүшү керек, экинчи жагынан, окуучулар бир топ татаал көйгөйлөрдү ачык талкуулоого даяр болушу керек. Форманын жана көп маданияттуу мазмундун дал ушундай биригиши сабакты алып барган педагогго өзгөчө жоопкерчиликти жүктөйт.

Педагогго мүмкүн болгон тобокелдиктерди алдын ала эсептеп, ар бир сабакка кылдат даярлануу керек. Топтогу катышуучулар кандай? Ар биринин мүнөзү, адаттары жана өзгөчөлүктөрү кандай? Топтук баарлашуу процессинде ар биринен эмнелерди күтсөк болот? Мүмкүн болгон кандай “чагымдарга” (провокацияларга) даяр болуш керек? Жалпы топтук байланышка да, топ ичинде ар бир катышуучунун көңүлүнүн эң кичине өйдө-төмөн болушуна, жайлуулук жана коопсуздук мейкиндигин камсыз кылып, тартынчаактарды жана уялчаактарды колдоп, ачык эле “кайраттууларды” токтотуп, көз салуу зарыл.

Педагогду төмөнкү сапаттар жана мүнөздөмөлөр мүнөздөп көрсөтүүсү керек:

- этномаданий сезимталдыктын төмөнкү босогосу;
- жоопкерчиликтин жогорку даражасы;
- мыкты байланыш жөндөмдөрү; аудиториянын көңүлүнө ээ боло билүү, катышуучулардын көңүлүн сезүү; жалпы топтук байланышты алдын ала эсептөөнү билүү жана

тобокелдиктерден кача билүү жана топтун ишинин процессинде натыйжалуу чечимдерди кабыл алуу;

- өткөрүлгөн сессиялардын темаларын сонун билүү;
- аудитория менен иш алып баруунун, сабактын темасын ачууга жана зарыл болгон натыйжаны алууга жардам берген ар түрдүү ыктарга жана ыкмаларга эн жакшы ээ болуу;
- тренинге кылдаттык менен даярдануу, анын ичинде окуучулардын жеке сапаттарынын алдын ала тандоосу, тренинг өткөрүү үчүн пландаштырылган зарыл материалды жана аудиторияны даярдоо, топтун ишинин натыйжалуу режимин тандоо – милдеттерди жана эс алууну алмаштыруу ж.б.;
- оппоненттерди өзүнүн тарабына тартып, уюштуруу суроолорун натыйжалуу чече билүү;
- өзүнүн чеберчилигинин денгээлин ар дайым жогорулатууга жана профессионалдык иш билгиликтерди өстүрүүгө умтулуу;
- сабырдуу инсанга таандык ачыктык, ишеним, чыдамкайлык, көңүлгө кароочулук, ак ниеттик, өзүнө ээ боло билүү, тең бөлүшүүгө жөндөмдүүлүк, сезгичтик жана, албетте, тамашакөйлүк сезими сыяктуу сапаттардын максималдуу жыйнагы.

Сабактын жүрүшүндө катышуучулардын кимдир-бирин белгилүү контекстте травма кылууга жөндөмдүү кандайдыр-бир суроолор көтөрүлүшү мүмкүн: гендердик же улуттук (этникалык) таандыктык, материалдык жетишүүчүлүгүнүн денгээли, психофизикалык өзгөчөлүктөр, дене бой саламаттыгынын абалы ж.б. Ошол замат абалды жибитүүгө, катышуучуларды жараштырууга амал табууга мүмкүн болушунча аракет кылыш керек. пайда болгон абалды тамашага айландырып, катышуучуларды чын дилинен жылмаюуга “мажбур” кылуу, чатак (инцидент) жокко чыгарылганга чейин топтун кийинки баарлашуусуна байкоо жүргүзүү. Топто кайсы бир учурда топтук ишти оордотушу жана чыр-чатак чыгарышы да мүмкүн болгон “көйгөйлүү” катышуучулар бар экенин түшүнүп, сессияны кыйла “жеңилдетилген” сценарий боюнча топтогу катышуучулардын өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууга жана аларды өтө “күүлөнтпөгөнгө” аракет кылып, өткөрүү шарт.

Маданияттар аралык тематика менен иш алып барууга киришкен педагогдун – жоопкерчилиги өзгөчө. Анын алдында – адамдардын көздөрү, чоң же анча эмес, отпимист же андай деле эмес, жардамга муктаж же аны көрсөтүүгө даяр, кайраттуу башчылар же тартынчаак жооштор, талашкандар жана унчукпагандар, өзүнө ишенгендер жана абдырагандар, ийгиликтүүлөр жана сабыры суздар болобу маанилүү эмес. Ар кандай чөйрөдөн, ар кандай маданияттан, ар кандай салттан. Адамдардын көп түрдүү дүйнөсүнөн. Педагогдун миссиясы – аларды бириктирүү жана бири-бирине жакындатуу, аларды тыншоого/ кулак салууга (орус тилинде - слышать) жана угууга (слушать), ойлонууга жана ой жүгүртүүгө, жалгыз гана туура деп көрүнгөн турмуштук тажрыйбасын башкача түшүнүүгө, курчап турган дүйнөнү өзү үчүн жаныча ачууга үйрөтүү. Анткени сабактарда өздөштүрүлгөн жаңы билимдер, тажрыйба, турмуштук баалуулуктар – бул алардын келечектеги ийгиликтеринин же жоготууларынын шарты, бул көбүнесе алардын болочок тагдыры.

Маданияттар аралык байланыштардын эрежеси

Курсту ийгиликтүү алдыга жылдыруу үчүн педагогго жана студенттерге көп түрдүү маданий чөйрөдө өз ара аракеттешүүнүн негизги эрежелери тууралуу түшүнүккө ээ болуу зарыл жана курсту өздөштүрүү учурунда аларды кармануу шарт.¹¹

1-эреже:

Ойлонбостон баа берүүдөн жана көндүм ой пикирден өзүңүздү токтотуңуз

Бул эреже адам эч качан башка адамдар жөнүндө же кандайдыр-бир окуялар жөнүндө ой пикирин айтууга шашылбайт дегенди божомолдойт. Башында ал, атап айтканда, эмне болгонун жана бардык катышуучулардын, атап айтканда, буга кандай тиешеси бар экенин түшүнүүгө аракет кылат.

2-эреже:

Өзүңөрдүн жеке чамалоо системаңыздын чегинен чыгыңыз

Кырдаалга өзүңүздүн позицияңыздан гана эмес, башка көз караштан да кароо маанилүү.

3-эреже:

Сиз үчүн анык болгон нерселерди түшүндүрүүгө даяр болуңуз

Эгерде кандайдыр бир буюм же кайсы бир жорук бир коомдоштуктун мүчөлөрүнө анык түшүнүктүү жана түшүндүрүүнү талап кылбаган болуп көрүнсө, башка ченемдерге же жашоо түрүнө көнгөн адамдарга бул таң калардык жана жүйөсүз болуп көрүнүшү мүмкүн.

4-эреже:

Угуңуз жана суроо бериңиз

Башканы түшүнүү үчүн өзүнүн көз карашында такалбай, башка адамдардын аргументтерине көңүл буруп кулак салуу маанилүү, ал эми бир нерсе түшүнүксүз көрүнсө, суроо берүүдөн уялбаш керек жана так эместикти тактап алуу зарыл.

5-эреже:

Сын ой жүгүртүүнү колдонуңуз

Кайсы болбосун аргументтерге, ой пикирлерге же маалыматка, алар абдан беделдүү булактан чыгып жатса да, дароо ишенүүнүн кажетти жок. Көйгөйдү ар тараптан караштырууга жана талдоо жүргүзүлгөн кырдаалга карата өзүнүн жеке мамилесин иштеп чыгууга үйрөнүү маанилүү.

6-эреже:

Баалоо жана ой пикир менен бөлүшкүлө жана аларды талкуулагыла

Кайсы бир суроого бардык жагынан каралган көз карашты алуу үчүн өзүнүн пикирине гана таянып албастан. силердин көз карашыңар дал келбесе дагы, башка адамдар менен да алмашуу маанилүү.

7-эреже:

Көйгөйлөргө эмес, чечимдерге оюңарды топтогула

¹¹ Intercultural Competence for All. Preparation for Living in a Heterogeneous World. – Council of Europe Pestalozzi series, No. 2, 2012 - с. 36-38

Көйгөйлөргө же болгон карама-каршылыктарга ар дайым кайтып келүү чыр-чатак тобокелдигин жогорулатат. Тескерисинче, чыгышты издөөгө фокус чечимди жүзөгө ашыруу үчүн кооперацияны жана өз ара аракеттешүүнү демилгелейт.

Колдонмонун структурасы (түзүлүшү)

Колдонмо 5 бөлүктөн жана 18 темадан турат, алардын ар бири 2 академиялык сааттык аудиториялык сабактарга эсептелген.

Колдонмодогу ар бир тема эки туюндурмага ээ. Алардын бири педагогго даректелген. Бул туюндурмада сабак убагында өздөштүрүлүшү керек болгон негизги түшүнүктөр жана категориялар көрсөтүлгөн. Экинчиси – студенттерге даректелген. Ал үйрөнүп жаткан тематикага студенттердин кызыгуусун жогорулата турган кызыктыруучу суроону камтыйт. Студенттер натыйжада эки туюндурма менен тең тааныштырылышы керек, бирок топко “олуттуу” теманы көрсөтүү сабак учурунда ойнолушу мүмкүн. Муну талкууну жалпылоо жана ал боюнча тыянак чыгаруу үчүн сабактын аягында кылуу эң жакшы.

Тематикалык жактан колдонмо төмөнкүдөй жазылган:

1-БӨЛҮК

Кыргызстан: улуттук биримдик жана маданий көп түрдүүлүк

- 1-сабак. **Киришүү сабагы. Көп түрдүү коомдун жалпы баалуулук (дөөлөттүк) багыттары** (Студенттер үчүн тема: «*Эмне үчүн биз мынчалык ар башкабыз жана биз эмнебиз менен окшошпуз?*»)
- 2-сабак. **Улуттук мамлекет түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Борбордук Азиянын саясий картасы кандайча пайда болду жана биз эмне үчүн ар кыл (ар түрдүү) өлкөлөрдө жашайбыз?*»)
- 3-сабак. **Улут ар түрдүү маданияттардын саясий бирикмеси катары.** (Студенттер үчүн тема: «*Мен улутум боюнча ким экенимди билемби?*»)
- 4-сабак. **Көп түрдүү Кыргызстандын жарандык биримдиги.** (Студенттер үчүн тема: «*Менин Кыргызстаным, биз – кыргызстандыкпыз!*»)

2-БӨЛҮК

Маданияттар аралык өз ара аракеттешүү

- 5-сабак. **Маданияттар аралык өз ара аракеттешүүдө байланыштын ролу** (Студенттер үчүн тема: «*Мен адамдардын жүзү боюнча окуй аламбы?*»)
- 6-сабак. **Окшоштук (бирдейлик) түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Мен киммин?*»)
- 7-сабак. **Этномаданий көндүмдөр түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Эмне үчүн бардык саргыл чачтуу айымдар жеңил ойлуу?*»)

3-БӨЛҮК

Инсан жана коом

- 8-сабак. **Адам укуктары түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Менин укуктарым кайда аяктайт жана башка адамдын укуктары кайда баиталат?*»)
- 9-сабак. **“Көпчүлүккө” жана “азчылыкка” таандык болуунун кырдаалдык мүнөзү.** (Студенттер үчүн тема: «*Жашоодо кимге жеңилдирээк – чоңдоргобу же кичинекейлергеби?*»)

10-сабак. **Көп түрдүүлүк жана теңсиздик көйгөйү.** (Студенттер үчүн тема: «*Ар дайым эле “тең” деген “адилеттик менен” дегенди билдиреби?*»)

11-сабак. **Социалдык киргизүү жана чыгарып таштоо түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Биздин кимибиз ... барат болду экен?*»)

4-БӨЛҮК

Өнүгүү жана дүйнө

12-сабак. **“Тынчтык” жана “зомбулук” түшүнүгү.** (Студенттер үчүн тема: «*Марстагыларга “тынчтык” деген эмне экенин кантип түшүндүрсө болот?*»)

13-сабак. **Чыр-чатак табияты.** (Студенттер үчүн тема: «*Эмне үчүн мени менен ар дайым ушундай болот?!*»)

14-сабак. **Чыр-чатактын динамикасы.** (Студенттер үчүн тема: «*Өйдө зымырап бара жаткан эскалатордон кантип ылдый түшүш керек?*»)

15-сабак. **Чыр-чатактарды талдоо жана башкаруу.** (Студенттер үчүн тема: «*Тең жактуу тик бурчтуктардын (квадраттардын) айланалар жана үч бурчтуктар менен сүйлөшүүлөрүн кантип уюштуруу керек?*»)

5-БӨЛҮК

Социалдык бириккендик (баш кошкондук)

16-сабак. **Сабырдуулук көп түрдүү коомдо макулдуктун негизи катары.** (Студенттер үчүн тема: «*Мен сабырдуу адаммынбы (кишиминби)?*»)

17-сабак. **Кызматташуу жана кооперация.** (Студенттер үчүн тема: «*Үй куруу бизге кеп бекен?*»)

18-сабак. **Жыйынтыктоочу сабак: экзаменге даярдануу.**

Сабактын структурасы

Сабактын процессинде окуучулар менен педагогдун тыгыз байланышын жана өз ара аракеттешүүсүн өзүнөн өзү камсыз кылган, өзгөчө даярдалган аудиторияда, жалпы ийгиликке иштеп бере турган сабактын сунуш кылынган структурасын сактоо маанилүү.

1. Жазылуу (Разминка).

Жазылуу өзүнө топтун мүчөлөрүнүн жигерденүүсүнө, ак ниеттүү атмосфераны түзүүгө, биригүүнү жогорулатууга, бирге иш алып барууга жана кысылбай баарлашууга даярдык көрүүгө көмөктөшкөн оюндарды, тапшырмаларды жана көнүгүүлөрдү камтыйт. Жазылуу үчүн көнүгүүлөрдү тандоо окуучулардын ар бир айкын тобунун өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

2. Сабактын темасынын мазмуну.

Бул бөлүм сабактын башкы темасын түшүнүүгө жана өздөштүрүүгө жардам берген интерактивдүү лекцияларды, видео-материалдарды көрүүнү, оюндарды, көнүгүүлөрдү, талкууларды ж.б. өзүнө камтыйт. Бул колдонмо сабактын жүрүшүнүн кеңири сценарийдик сүрөттөлүшүн, ошондой эле педагог сабакка даярданууда таяна турган жайылтылган маалыматтык материалды камтыйт.

3. Сабактын жыйынтыктоочу баскычы.

Ар бир сессиянын аягында катышуучулар өзүнүн сезимдери, көңүлдө калгандары, пикири менен бөлүшө алышы үчүн, өзүнүн көңүлү жөнүндө сүйлөшүүсү үчүн убакыт калтыруу шарт. Бул баскыч сабактын темасына маани берүү жана талдоо формасында өткөрүлөт. Окуучулар сөзсүз айланага жайгаштырылат. Топтун ар бир катышуучусу

пикирин айтуусу маанилүү. Педагогго сабактын баяндалган (формулировкаланган) максаттарына жана ар бир окуучу жөн гана башкаларга кошулбастан, өзүнүн жеке оюн айтуусуна жетишүү зарыл.

Төмөнкүдө мазмунга багыттаган сабактын ар бир тематикалык бөлүгүн аяктоо үчүн болжолдуу суроолор көрсөтүлгөн. Бирок педагог, окуучулардын ой жүгүртүүсүнө таянып, анын пикири боюнча, аягына чейин түшүнүктүү болбой калган же айтылбай калган суроолордун өзүнүн варианттарын да сунуш кылышы мүмкүн. Мындан тышкары, каалаган учурда окуучулардын көңүлүн алардын абалына карата топтогон суроолорду берсе болот, мисалы:

- Сиз азыр эмнени сезип жатасыз?
- Кандай ойлорунузду топ менен бөлүшкүңүз келет?
- Көнүгүүнү жасап жатканда сиз кандай сезимдерди башыңыздан өткөрдүңүз?
- Сизге эмнелер эң эле кызыктуу, жаңы, күтүлгүс болду?
- Бул турмушта кандайча кереги тиет?

Түздөн-түз сезимдер жана туюулар менен “бул жерде” жана “азыр” иш алып баруу – мындай сабактардын зарыл курам бөлүгү (компоненти): окуучулар барган сайын башкалардын көңүлүнүн (маанайынын) өзгөчөлүктөрү менен эсептешүүгө көнөт, аларда кулак салуу (тыншоо) жана угуу ыгы өнүгөт, ал эми бул эмпатиянын маанилүү курам бөлүгү (компоненти) болуп саналат. Маани берүү жана талдоо өзүн, өзүнүн ички дүйнөсүн, өзүнүн жоруктарын жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Корутунду жоболор абдан маанилүү! Окуучулардын эмоцияларына, сезимдерине жана баштан өткөргөндөрүнө жүргүзүлгөн талдоого таянып, ал жаны жашоо тажрыйбасынын пайда болушуна жана талкууланышына, жаңы баалуулуктардын калыптанышына жана алардын маданияттар аралык баарлашууда мүмкүн болгон таасирине багыт алган.

4. Үй тапшырмасы

Сабактын өткөн темасын бекитүү ар бир окуучунун үй тапшырмасын аткаруусу болот, аны ар бир сабактын аягында берүү бекитилген. Үй тапшырмасы өткөрүлгөн темага маани берүүнү улантууга, өзүнүн жеке пикиринин козголгон суроолоруна карата кийинки иштелмеге, сабактын жыйынтыгын жана корутундусун (тыянагын) ар бир окуучу үчүн жеке денгээлде бекитүүгө багыт алган.

Мындан тышкары, портфолио түрүндөгү топтолгон материал окутуунун натыйжасын жана курсту аяктагандагы экзамен учуруна окуучунун иш билгилигинин динамикасын баалоо үчүн негиз болуп саналат.

1-БӨЛҮК

Кыргызстан: улуттук биримдик жана маданий көп түрдүүлүк

№1-САБАК

КИРИШҮҮ САБАГЫ. КӨП ТҮРДҮҮ КООМДУН ЖАЛПЫ БААЛУУЛУК БАГЫТТАРЫ

Студенттер үчүн тема: «Эмне үчүн биз мынчалык ар башкабыз жана биз эмнебиз менен окшошпуз?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Менин атымдын тарыхы” көнүгүүсү - 30 – 35 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуу – 15 мүн
- Чакан-лекция: Этникалык жана маданий көп түрдүүлүк. Маданий көп түрдүүлүктүн пайда болушунун тарыхы - 15 мүн
- Лекция боюнча талкуу - 15 мүн
- Сабактардын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТАРДЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА ТҮЗҮЛГӨН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ЖЫЙЫНТЫКТАР:

Маалымат арттыруучу этникалык көп түрдүүлүк тууралуу түшүнүгү бар, анын тарыхый мүнөзүн түшүнөт, ар кандай мисалдарда маданияттардын өз ара аракеттешүүсү жөнүндө кабары бар (аты, макалдар ж.б..)

Баалуулук: көп түрдүүлүк суроолорун жана этномаданий окшоштуктун (бирдейликтин) баалуулуктарын баамдайт

Тажрыйбалык: байланышка киришүү жана колдоо көрсөтүү ыгын, ошондой эле коомдун маданий көп түрдүүлүгү суроолоруна сезимталдыкты, өзүнүн көз карашын калыптандыруу жөндөмүн өстүрөт, өзүнүн жана “коңшу” элдердин тарыхына жана маданиятына кызыгуусун көрсөтөт.

Бул билим берүүчү натыйжалар эң көп денгээлде кийинки иш билгиликтерди түзүүгө көмөктөшөт: өзүн баамдоого жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, айырмачылыктарда кабыл алуу

Зарыл материалдар: оюнду сүрөттө, көнүгүүнү сүрөттө, мини-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор, № 1 тема – “Киришүү сабагы. Көп түрдүүлүк түшүнүгү” боюнча компакт дисктерде ысымдардын келип чыгышы жөнүндө маалыматтык материалдар.

Иш алып баруу ыкмасы: көйгөйлүү-издөөчү маек, чакан-лекция, чакан топтордо иштөө жана чакан топтордун бет ачарлары (презентациялары), талкуулоо.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Жүрүшкө жөнөйбүз” Жазылуу оюну

Бул оюн, ысымдардын өзүнчө башкалардан бөлөкчө “өсүүсү” жүргүзүлгөн таанышууга карата оюндардын ар түрдүүлүгүн көрсөтөт. Педагог-алып баруучу бардыгына “жүрүшкө” чыгууну жана ал үчүн өздөрүнүн аты башталган тамгага кандайдыр бир керектүү, кызыктуу нерсени жанына алууну сунуштайт. Мисалы: “Менин атым Динара жана мен жүрүшкө өзүм менен Дөөлөттү алам!” Кийинки катышуучу фразаны мындайча баштайт: “Динара жүрүшкө Дөөлөттү алат, ал эми менин атым **Вадим** жана мен жүрүшкө **Варенье** алам!” Үчүнчү катышуучу: Динара дөөлөттү алат, Вадим вареньеени алат, а менин атым **Мамыр** жана мен өзүм менен **Момпосуй** алам!...

Оюн “карды тоголоктоо” технологиясы боюнча улантылат: ар бир кийинки катышуучу айланада (тегеректе) отурган ага чейинки бардык катышуучулардын аттарын жана “сонун нерселерди” кезеги менен санап берүүгө аракеттенет. Ар бир жаңы катышуучу кошулган сайын оюн татаалданат, анткени, аттар “кар тоголоктолгондой” өсүүдө! Алып баруучу бардык аттарды жаңылбастан айтууга аракеттенүү менен бул чынжырдын учун кошот. Топтун калган катышуучулары бири-бирине ызаат көрсөтүү менен жардам беришет!

Сабактын башындагы бул жазылуу оюну, катышуучуларды кызыктырууга, чыналууну алуу, жайлуу эмоционалдык чөйрөнү жаратууга багытталган. Ошондуктан, жылмаюуга, тамашалоого, катышуучуларды мактоого аракеттенгиле – оюндун технологиясы бул үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет!

“Менин ысымдын (атымдын) тарыхы” көнүгүүсү

Ысымдардын көп тыбыштуулугу, көп маанилүүлүгү жана чексиз көп түрдүүлүгү адамдар дүйнөсүнүн, алардын көптөгөн мүнөздөмөлөрү менен, анын ичинде өзгөчө баалуулукту ысымдар билдирген көп түрдүүлүгү жөнүндө сүйлөшүүнү баштоо үчүн жакшы негиз болуп саналат. Андыктан биринчи сабак ушул көнүгүүнү аткаруудан башталат.

Педагог көрүнүктүү жерге “Менин ысымдын тарыхы” деген көнүгүүнүн аталышы жазылган плакатты илет жана кийинки суроолорду колдонуу менен талкуу маегин баштоону сунуш кылат:

- Биздин ысымдар (аттар) эмнени билдирет?
- Биз алардын тарыхый тегин билебизби?
- Ата-энелер өзүнүн балдары үчүн ысымды кантип тандашат?
- Үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн кимдир бири ушул эле ысымга ээби (өткөн кезде ээ болгон)?
- Биздин ысымдар баалуулук болуп саналабы? Эмне үчүн?

Педагог окуучуларга бул суроолорго төрт-беш адамдан турган чакан топтордо тарых алмашуу процессинде жооп берүүнү сунуш кылат. Бул үчүн окуучуларды кайсы бир белги

боюнча бир нече топко бөлүү шарт – бул жемиштер, жыл мезгилдери, геометриялык символдор ж.б. болушу мүмкүн. Топторго бөлүштүрүүнүн натыйжасында окуучулар арасында көнгөн байланыштарды ажыратуунун жүргүзүлүшү жана алар капасынан кирип калган жаңы топтордун түзүлүшү маанилүү. Мындай мамилени бүтүндөй курстун жүрүшүндө колдонуу зарыл.

Топторду түзүп алып, педагог окуучуларды чоң эмес айланаларга отургузат жана дагы бир жолу ошол аралыкта аткарылууга тийиш болгон тапшырманы жана убакытты белгилейт. Ошентип, 4-5 мүнөт ичинде топтогу окуучулар кезеги менен өзүнүн атынын маанисин жана үй-бүлөдө ким жана эмне үчүн бул ысымды тандаганын жана акыркы чечим кантип кабыл алынганы жөнүндө өзүнүн жеке окуясын айтып берүүлөрү зарыл. Топтордо ысымдардын тарыхын жана маанисин талкуулоо кол чабуулар менен аякталат.

Андан кийин педагог тапшырманын кийинки бөлүгүн берет: топтун ыктыяры боюнча кайсы бир ысымдын (аттын) бет ачарын (презентациясын) даярдоо. Бет ачар ар бир топтун катышуучулары ойлоп тапкан жана көрсөткөн табышмак-сценкадан турат, “көрүүчүлөрдүн” маселеси – көрсөтүүдө кандай ысым “жашырылганын” табуу болот. Эгерде аудиториянын техникалык жабдыктары мүмкүндүк берсе – бет ачарларды даярдоо учурунда кандайдыр-бир фондук музыка ойлонулушу мүмкүн. Педагогго бир топтон экинчи топко өтүп жана аларга дем берип, окуучуларды колдоп туруу шарт. Бул тапшырманы аткаруу үчүн ошондой эле беш мүнөт берилет, бирок топтун даярдыгына жараша ар түрдүүлөсө болот.

Топтордун бет ачарлары, эреже катары, чыгармачылык атмосфераны жаратат, анда сахналык оюн, интрига жана окуучулардын шайыр даярдыгы бар. Педагог бет ачарлардын жүрүшүнө көңүл коюп байкоо жүргүзөт, оюн процессин сактайт жана жагымдуу сезимдик фонду колдоп турат. Ар бир сахналык табылга же атты табуу кол чабуулар менен коштолот.

Бардык окуялар ойнолуп бүткөндө, педагог окуучуларды жалпы айланага отургузат жана көрсөтүүлөрдүн жыйынтыктарын талкуулоону, биринчи баскычта, бардыгынан мурда көңүлдө калгандары менен бөлүшүүдөн баштайт. Көнүгүүлөрдү жана оюндарды сезимге толгон нукта аткаруудан кийин ар дайым берилген биринчи суроо – азыр силердин көңүлүнөр (маанайынар) кандай? Сезимдерди акылга негизделген (рационалдуу) сүйлөшүүгө бурган кийинки суроо – “Эмне үчүн?” суроосу. Бул баскычта педагогдун милдети плакатта жазылган суроолорго кайрылып, тамыры маданияттардын татаал чырмалышына узаган, ысымдардын мааниси жана тарыхы жөнүндө мазмундуу жалпы топтук талкуулоону уюштуруу. Маанилүү жыйынтыктоочу (акыркы) суроо – силердин көз карашынарда, бардык элдерде балага ат тандоодо жалпы эмнеси бар; ата-энелер эмнеге таянат?

Окуучулардын жоопторуна таянып жана аларды жалпылап, педагог аудиторияны көп түрдүүлүктүн бирден-бир багытын мүнөздөгөн маанилүү корутундуга алып келет: көптөгөн айырмачылыктар бар болсо дагы, адамдар бири-биринен айырмаланганына караганда көбүнесе окшош келишет.

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келген **корутунду:**

Биздин ысымдарыбыздын чексиз ар түрдүүлүгүнө карабастан, бизди окшош кылган.

балага ысым тандоо принциби биригүү башатынын өзү болуп саналат. Кайсы болбосун, бардык маданияттарда ата-эненин балага ысым тандоосу – бул үй-бүлөлүк баалуулуктардын суроосу, ийгиликтүү жашоо жолунун шарты, каалаган бакытты жана мыкты үлүштү жүзөгө ашыруу.

Сабактын аягында алып баруучу-педагог окуучуларга бирдиктүү иши үчүн ыраазычылыгын билдирет, ар бир катышуучуну мактоого жана колдоо көрсөтүүгө мүмкүндүк табат, болочоктогу жолугушууларда бардыгын өзүнө тартуучу баарлашуу, укмуштуу “өзүн өзү” ачуулар, натыйжасында бирге турмушка ашырыла турган жаны кызыктуу идеялардын пайда болушу күтүлөөрүнө багыттайт.

Биринчи жолугушуудай эле, баардык кийинки жолугушуулар жалпы катышуучулар бири-бирине жана өздөрүнө “белек” кылган кол чабуулар менен аяктайт.

Эскертүү: эгерде окуучулардын тобу курамы боюнча бир улуттуу (моноэтникалык) болсо, талкуунун жүрүшүндө кошуна аймакта, өлкөдө жашаган башка маданияттарда колдонулган ысымдарды талкуулоо сунуш кылынат.

“Көп түрдүүлүк тематикасына киришүү” чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Өзүнүн ысмын жана өзүнүн жолдошторунун ысмын ар бирине жеткиликтүү жана өтө жөнөкөй изилдөө, бир маданияттын же этникалык топтун ичинде ысымдардын теги ар башка экендигин көрсөтөт. “Таза орус” ысымдар Иван жана Мария, ошондой эле кыргызча ысымдар Муса, Ибрагим же Иса еврейлик, библиялык тамырлар менен байланышкан. Айланабызда түрк, араб, перс, еврей, грек жана башка тамырлары бар сөздөрдөн келип чыккан ысымдар өтө көп. Алар ар кандай белгилүү адамдар, дин жолундагы адамдар, адабий жана эпикалык каармандар менен байланышкан. Кээде ата-энелер балдарын айрым эсте калаарлык окуялардын урматына же кайсы бир тасманын же адабий чыгарманын каарманы абдан белгилүү болгонуна байланыштуу аташат. Мисалы, көптөгөн кыргыз үй-бүлөлөрү үчүн көнүмүш ысымдар Автандил жана Тамила, 50-жылдары грузин акыны Шота Руставелинин “Жолбор терисин жамынган баатыр” атактуу поэмасынын кыргыз тилиндеги эң сонун котормосу пайда болгонуна байланыштуу, анын каармандары кыргыз окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болду. Советтик тарых менен Марлен (Маркс жана Ленин), Советбек, Ким (орус тилинде - Коммунистический Интернационал Молодежи) сыяктуу аттардын пайда болушу байланышкан, мындай аттарды Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун бардык республикаларында ар кандай улуттардын балдарына коюшкан. Алардын көпчүлүгү бүгүн да колдонулат.

Бул мисал кайсы болбосун маданият катып калган жана тарыхый өзгөрүлбөгөн баалуулуктардын, ченемдердин жана эрежелердин топтому болуп саналбай турганын көрсөтөт. Бүгүн биз күнүмдүк турмуш деңгээлинде дагы ар кандай маданияттардын бөлүктөрүнүн биригип жатканын оңой эле байкай алабыз. Кыргызстанда бир киосктон самса жана гамбургер, ал эми Парижде француз батонун жана өзбек тоочун сатып алса болот. Мындай мисалдарды келтирип жатып, адамдар көп учурда “ааламдашууга (глобализацияга)” шилтешет. Чындыгында, азыр маданияттардын өз ара сиңишүүсү кыйла ыкчам боло баштады, бирок бул мурда мындай процесстер болгон эместигин билдирбейт. Кимдир бирөө төгүндөлбөс аргумент катары “ата-бабаларыбыздын кылымдык салттарын”

келтирет, атап айтканда, кайсы кылымдын салты тууралуу кеп болуп жатканына кызыгып көрүү керек? Биздин 10-кылымдагы ата-бабаларыбыз, 16-кылымда жашаган ата-бабаларыбызга караганда таптакыр башка адамдар, ал эми алар өз кезегинде XIX кылымда жашагандардан айырмаланат. Биздин ата-бабалар биз бүгүн жасап жаткандай эле өз ара аракеттенишкен жана кошуналары менен табылгалары жана жетишкендиктери менен бөлүшкөн. Өз ара алмашуу күнүмдүк турмуштун адаттарына жана маданий көрсөтмөлөргө да, муундан муунга өткөн маалыматка да таасирин тийгизет.

“Манас” улуу эпосун изилдеп билүүгө арналган илимий иштер анда камтылган зор тарыхый катмарларды ачууда. Дал ушул эпостун мазмуну кылымдар бою муундан муунга өткөндүгү үчүн, анда XXII, XV жана XIX кылымдардагы тиричилик буюмдарын же окуяларды көрүүгө болот. “Манастын” текстин көңүл буруп окуу, кыргыз урууларынын, ошондой эле алардын жанында жашаган элдердин жашоо түрү жана маданий турмуштук үрп-адаты кандайча өзгөрүлгөнүн, ошондой эле көрсөтөт.

Маданият жана салт, ошондой эле ата-бабалардын салты жана түбөлүктүү баалуулуктары жөнүндө сөз болгондо, маданият эч качан өзгөрүлбөгөн жана кыймылсыз болгон эмес, ал заман шарттарына жана талаптарына ылайык ар дайым өзгөрүлөт жана алмашып турат. Эгерде маданиятты буюмдарга, баалуулуктарга жана эрежелерге толгон кооз ваза менен салыштырсак, анда эки сүрөттү элестетсек болот. Биринчи сүрөттө бирдей адамдар, бирдей кийимчен, колунда бир эле курал менен, калың кат кебезге кылдаттык менен оролгон жана ичиндеги бир нече абдан жарык буюмдарды көрө алгандай, капкак менен бекем жабылган бир эле вазаны бири-бирине чынжыр боюнча өткөрүп берип жатат. Экинчи сүрөттө ар түрдүү адамдар, ар түрдүү костюмдарды кийген, биринчи кезекте курал менен, андан кийин калем жана сыя, бинокль, телефон жана өзүнүн жанында алып жүргөн башка буюмдар менен камсыздалган, алар ар дайым кошумчалап сүрөт тартып, кошумча бөлүкчөлөрдү жасап, ар кандай азыктарды, шаймандарды жана китептерди кошуп салып, вазаны бир топтон экинчи топко өткөрүп берип жатат.

Эки сүрөттүн кайсынысы тарыхый жактан кыйла анык көрүнөт? Экинчиси болсо керек. Мезгилде өзгөрбөгөн, климаттын өзгөрүшүнө, кошуналар менен мамилеге, жаңы ойлоп табуулардын пайда болушуна таасирленбеген маданияттар жок. Ар кандай элдер эч бир өзгөрүүсүз муундан муунга өткөрүп берген “ата-бабалардын кылымдык салттарына” толгон мындай ваза жок. Элдер арасындагы айырмачылыктар алар таптакыр түрдүү “вазаларды” тукумунун белгилүү тобуна колдон колго өткөрүп бергенинен пайда болбойт. Тескерисинче, адамдар өзүнүн жашоосунда бир нерселерди өзгөртүп, бул өзгөрүүлөр менен бөлүшүп, жаңы топторго биригип, бирге же өзүнчө мезгилде жана мейкиндикте жер которуп жүргөнүнөн айырмачылыктар кайра-кайра пайда болот.

Биз да азыр бизге чейинки муундардан алган жана кийинки муундарга өткөрүп бере турган ченемдерди жана баалуулуктарды өзгөртүү жана өнүктүрүү боюнча ошондой эле процеске катышып жатканыбызды белгилеп кетүү шарт. Биздин чоң аталар жана чоң апалар (ред. атасынын ата-энеси бала үчүн – *чоң ата, чоң апа*; апасынын ата-энеси – *таята, таене*) адамдар аттар менен поезддерде жылып отурган дүйнөнү мураска алышкан. Алар биздин ата-энелерибизге учактар жана космостук кемелер учкан дүйнөнү өткөрүп беришти. Бүгүнкү балдар компьютер менен тыгыз баарлашуудагы жашоону баштап жатат. Адамдар табигый кубулуштарга баш ийүүдөн табият байлыктарын заводдордо жана фабрикаларда колдонууга чейинки жолду басып өтүү жана бүгүн эң

маанилүү баалуулук - ресурстарды сактап калуу экенине туш болушту. Бул процеске жаңы технологияларды ойлоп тапкан же жаңы ырларды жазган окумуштуулар жана ойлоп табуучулар гана эмес, өзүнүн жашоосун жаңыча уюштурган жана бул тартипте балдарына өткөрүп берген бардык ата-энелер, мугалимдер жана жөнөкөй жарандар катышат. Жашоо түрүнүн өзгөрүшү менен көптөгөн салттар дагы өзгөрөт: шаарда же заманбап технологияларды колдонуу менен көптөгөн продукттарды жасоо же ырым-жырымдарды аткаруу жаңы мүнөзгө ээ болууда.

Маданиятты жана маданий айырмачылыктарды кайта өндүрүүдө (жаңылоодо) эки жагын бөлүп көрсөтсө болот. Биринчи жак тигил же бул коомдоштук үчүн тамак-аштын, кийим элементтеринин, тиричилик буюмдарынын көнүмүш түрлөрүнө тиешелүү – жана бул жак жашоонун материалдык жагы менен байланышкан. Башка жак символикалык жана баалуулук түзүмүн чагылдырат: бул ар кандай коомдоштуктарды жана кайсы бир аймактардын өнүгүшүнүн тарыхый доорун көрсөткөн тил, салттар жана ырым-жырымдар, тарых, жомоктор, эпостор, элдик баатырлар жана атактуу адамдар.

Ушул эки түзүүчүлөрдөн көп түрдүүлүктү көрсөтүүдө ар дайым кесилишкен эки агым пайда болот. Биринчи агымы бир тилде сүйлөгөн, окшош тамак жасаган, бирдей ырым-жырымдарды аткарган адамдар бул салттарды өзүнүн балдарына жана неберелерине өткөрүп бергендигинде турат. Экинчи агымы – бул бирге жашаган ар кандай маданияттагы адамдардын ар дайым баарлашуусу, мунун аркасы менен бардык маданияттар өнүгөт жана өзгөрөт. Бул эки агым тең маданий көп түрдүүлүктө чоң айырмачылыктарды да, зор окшоштуктарды да көрүүгө боло тургандыкка алып келет. Көп түрдүүлүктүн эки жагы тең бирдей маанилүү. Дал ошондуктан айырмачылыктарды урматтоого үйрөнүү маанилүү, бирок мында биз бардыгыбыз окшош экенибизди эстеп жүрүү керек. Мындан тышкары, эч кимибиз бир жерде тура албайбыз, биз ар дайым өзгөрүп турабыз жана айланабыздагы жашоону өзгөртөбүз.

ҮЙ ТАПШЫРМАСЫ:

- ✚ Портфолиону толуктоо: ар бир окуучу кийинки сабакка өзү тандаган бир тема боюнча чакан изилдөө даярдашы керек:
 - “Ысымдардын маанисинин окшоштугу жана ар кандай маданияттарда алардын тыбыш чыгаруудагы айырмасы”.
 - «Ар кандай элдердин маданиятында макалдардын маанисинин бирдейлиги же окшоштугу».

Педагог өзүнүн ыктыяры менен ысымдар жана макалдар менен карточкаларды таратышы мүмкүн, же топтун даярдыгына жараша, окуучуларга ысымдардын жана макалдардын өздөрүнүн жеке тандоосун кылууну сунуш кылса болот.

ҮТ аткарууга сунуштар:

Чакан изилдөөнүн структурасы:

1. Тема. (Мисалы: “Мааниси боюнча “жылдыз” дегенди билдирген ысымдарды салыштыруу – Жылдыз, Астрид, Юлдуз ж.б.”. “Искендер деген ысым кайдан келди?”. “Эмгек жөнүндө кыргыз жана өзбек макалдарын эмне бириктирет жана алар эмнеси менен айырмаланат?”, ошондой эле студенттин ыктыярына карата башка темалар.

2. Изилдөөнүн мазмуну. (Тема боюнча тирек суроолорго жооптордон турат):

- Эмне үчүн бул сөздөр ысым болуп калды? (Эмгек, сулуулук, калп ж.б. жөнүндө макалдардагы негизги ой кандай?)
- Ар кандай маданияттагы ысымдардын (макалдардын) арасында жалпы эмне бар?
- Ар кандай маданияттагы ысымдардын (макалдардын) арасында айырмачылык эмнеде?

3. Корутунду.

Корутундулар сабакка карата корутундуларга үндөш болушу керек (бардык маданияттардын жалпылыгы)

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында айтылган иш билгиликтерге ылайык келет):

- Тема өз алдынча же педагогдун анча-мынча жардамы менен тандалды
- Мазмунда коюлган суроолорго ар кандай маданияттардын баалуулуктарын салыштырууну камтыган толук жооптор берилди
- Ар кандай маданияттардын жалпылыгы тууралуу негиздүү корутундулар берилди

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бардык сабактарды бүтүндөй же анын өзүнчө фрагменттерин лекциянын материалдары менен ошондой эле маданият таануу (культурология), социология, саясат таануу (политология) же философия боюнча курстарда колдонсо болот. Коомдук сабактар боюнча жалпы билим берүүчү же атайын курстардын алкагында кошумча окуу катары *Владимир Малаховдун "Этностукту символикалык өндүрүү жана чыр-чатак" макаласын* колдонуу, ал кошумча материалдар менен бирге компакт дискте бар. Бул макаланы ушул курстун студенттерине, эгерде алар тарых жана саясат таануу боюнча реферат жазуу жана курстук жана дипломдук иштерди даярдоо үчүн бул темага кызыгып жатса, сунуш кылса болот. Тексттерди колдонуу боюнча сунуштар компакт дискте "1-сабак" папкасында камтылган.

УЛУТТУК МАМЛЕКЕТ ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн сабактын темасы:

«Борбордук Азиянын саясий картасы кандайча пайда болду жана биз эмне үчүн ар кыл (ар түрдүү) өлкөлөрдө жашайбыз?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн;
- Изилдөө-көңүгүүсү «Фергана өрөөнүндө калк каттоо» 30 – 35 мүн;
- Көңүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуулоо – 15 мүн;
- Чакан-лекция: Улуттук мамлекеттердин пайда болушу жана өнүгүшү. Заманбап кырдаал жана ааламдашуу (глобализация) процесстери. - 15 мүн;
- Лекция боюнча талкуу - 15 мүн;
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: окуучу Борбордук Азияда кайсы болбосун этникалык топтордун калыптанышынын процессинде мамлекеттик бийликтин саясий факторлорунун ролун баамдайт; улуттук мамлекет жана улут сыяктуу категориялардын жана терминдердин маанисин түшүндүрүп бере алат, учурдагы кырдаалга тарыхтын тийгизген таасирин түшүнөт; улуттук мамлекеттерди түзүүгө алып барган процесстер жөнүндө түшүнүгү бар.

Баалуулук: этномаданий топторго карата, алар мамлекетти түзгөн (уютку улут) улуттар болгонуна же “өзүнүн” өзүнчө мамлекетине ээ эмес экенине карабастан, сый жана баалоосуз мамилени көрсөтөт; көп түрдүүлүктүн жана этномаданий окшоштуктун (бирдейликтин) баалуулугун түшүнөт.

Тажрыйбалык: мамлекеттин пайда болушунун тарыхый мүнөзүнүн суроолорунда сезимталдыкты көрсөтөт; байланышка кирүү жана сактап туруу ыгын өстүрөт; маданияттар аралык жогорулаган сезимталдыкты (сензитивдүүлүктү) жана өзүнүн көз карашын калыптандыруу жөндөмүн өнүктүрөт.

Билим берүүчү бул жыйынтыктар кыйла чоң даражада кийинки иш билгиликтерди түзүүгө көмөктөшөт: сын көз караш, сезимден тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун (бирдейлигин) көрсөтүү

Зарыл болгон материалдар: Колдонмонун аягында Тиркемелердеги “Бабур Намени” (“Бабурдун жазмалары”), окуу үчүн басып чыгарылган тексттер. 1880-жылдан 1926-жылга чейинки калк каттоо таблицалары, ошондой эле Сергей Абашиндин “Анклавдар тууралуу

башталган сүйлөшүүнүн уландысы: Шахимардандын этникалык тарыхы барбы?” макаласы. Ошондой эле “2-сабак” папкасындагы компакт дискте болгон видео материалдарды жана тексттерди колдонсо болот.

Иштин ыкмасы: чакан-лекция, текст жана таблицалар менен жеке иш алып баруу, чакан топтордо иштөө, жалпы топтук талкуу.

САБАКТЫН ЖУРҮШҮ:

“Ким күлүк?” жазылуу оюну»

Окуучулардын тобу эки бөлүккө бөлүнөт жана эки тегерекке тизилет. Бир тегерек сааттын жибеси боюнча, башкасы – тескерисинче баса баштайт. Кайсы бир кезде алып баруучу: “Токтогула!”, - деп айтат – жана ар кайсы тегеректеги эки адам бири-бирине бет маңдай болуп калат. Алардын милдети башканын атын ылдамдыкка кыйкыруу – кимиси күлүк (тезирээк)! Ким кечиксе – башка тегерекке өтөт. Ар бир тегеректин милдети – чоңураак болуу, демек – көбүрөөк ысымдарды эстеп калуу!

Бул жазылуу оюнунун милдети болуп байланышты түзүүдөн тышкары окуучулардын бири-биринин аттарын эстеп калуусу жана аларды атоолору саналат. Окуучулар мындан ары бири-бирине кайрылып жатып, бир топтогулардын (группалаштарынын) аттарын атоосу маанилүү. Оюн кызыктуу жана шаңдуу өтөт!

Оюнду аяктагандан кийин педагог окуучуларды жалпы айланага отургузат жана сабактын темасын ачууну улантат.

“Фергана өрөөнүнүн тургундары” изилдөө-көңүгүүсүн аткаруу

Биринчи кадам:

Педагог окуучулардан, алардын оюу боюнча, бүгүн Фергана өрөөнүндө жашаган негизги этникалык топторду атоолорун суранат жана бул этникалык топтордун аталышын доскага же ватман барагына жазат. Окуучулар айткан бардык божомолдорду жазуу зарыл. Андан кийин педагог ар бир окуучуга 10 мүнөт ичинде “Бабур Наменин” (“Бабурдун жазмалары”) тексти менен иш алып баруу керектигин жарыялайт жана алдын ала даярдалган басылган тексттерди таратат. Педагог тексттен ошол эле аймакта 16-кылымда жашап турган топтордун аталышын табууларын суранат.

Тапшырма аткарылгандан кийин, педагог жалпы талкуулоону уюштурат жана окуучулардын көңүлүн доскага түшүрүлгөн жазууларга бурат. Талкуулоо үчүн кийинки суроолорду колдонсо болот:

- Дал келген топтордун аталышы бар экенби, салыштырыңыз? (*Мындай дал келүүлөр аз болот*)
- Эгерде дал келүүлөр жок же аз болсо, анда эмне үчүн? (*Ошол мезгилдин аталыштары заманбап аталыштар менен дал келбейт*)
- Ферганада ошол заманда жашаган адамдар үчүн мүнөздүү топтук окшоштуктардын өзгөчөлүктөрү эмнеде? (*Көп учурда адамдар өздөрүн аймактык таандыктыгы боюнча “андижандыктар” же тил боюнча “түрктөр” деп аташат.*)

Экинчи кадам:

Педагог жеке иш алып баруу менен жалпы талкуулоодон чакан топтордо ишти уюштурууга өтөт. Бул үчүн окуучулардын аудиториясы беш топко бөлүнөт, же эсептөө ыкмасы аркылуу, же кошуналары менен үч-төрт адамдан кошулуп, чакан топторго биригет. Ар бир топко педагог 1880-жылдан 1926-жылга чейинки калк каттоонун тизмелерин таратат жана 4-5 мүнөт ичинде аларды талдоолорун суранат.

Чакан топтордо ишти аяктагандан кийин педагог сөздү ырааттуулук менен бир топтон экинчи топко өткөрүп: Фергана өрөөнүндө калк каттоонун жыйынтыгы боюнча ылайыктуу доордо кандай этникалык топтор жашаган?, -деген суроого жооп бере турган топтордун билдирүүлөрүн уюштурат.

Андан соң төмөнкү суроолор боюнча талкуу жүргүзүлөт:

- Каттоо тизмелеринин кайсынысы доскада жазылганга барынан жакын? Эмне үчүн? (*Бардыгынан акыркы тизме жакын, анткени ал болочок Орто Азиялык республикалардын чек араларын өткөрүүдөн кийин Советтик бийликтин мезгилинде жасалган*)
- Силер кандай деп ойлойсунар – эмне үчүн этникалык топтордун аталыштарынын тизмесиндеги өзгөрүүлөр мынчалык ылдам жүргүзүлөт? (*Анткени мамлекет каттоого киргизилген категорияларды түзүүгө жигердүү катышат. Мына ошентип, каттоого этникалык топтордун “өзүнүн аталыштары” (сарттар, кыпчактар) гана эмес, чиновниктер сунуш кылган топтор да кирет*).

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келген **корутундулар**:

Фергана өрөөнү (өзб. *Фаргона водийси*; *Farg'ona vodiysi*, таж. *водии Фаргона*, кырг. *Фергана өрөөнү*) — Орто Азия тоолорундагы тоо арасындагы ойдуң. Аянты 22 миң км² жакын, ал эми курчаган тоолору менен 80 миң км². Пландан узундугу 300 жана туурасы 170 км жакын эллипти элестетет.

Фергана өрөөнү Орто Азияда калктын эң жогорку жыштыгына ээ. Борбордук бөлүгүн Өзбекстандын эң жыш элдүү областтары ээлейт (Фергана, Наманган жана Андижан), элеттик бөлүктөрүн Кыргызстандын Жалал-Абад, Ош жана Баткен областтары жана Тажикстандын Согди областы ээлейт. Бүтүндөй тарых бою географиялык жана саясий бүтүндүктү түзүп, аймак 1920-жылы гана көрсөтүлгөн өлкөлөрдүн арасында бөлүнгөн. XVIII—XIX кылымдарда өрөөн Кокон хандыгынын борбору болгон, кийинчерээк, 1876-жылы Россия империясынын түзүмүнө кирген (Фергана областы).

Бирге талданган тарыхый документтер – “Бабурдун жазмалары” жана Фергана өрөөнүнүн калкын каттоо таблицалары Фергана өрөөнүнүн тургундарынын заманбап этникалык жана улуттук окшоштугу (бирдейлиги) салыштырмалуу жакында түзүлгөнүн мыкты көрсөтөт, ал эми алардын түзүлүшүнүн башкы фактору Орто Азиянын аймагында улуттук мамлекеттерди (советтик республикаларды) уюштуруу болду.

“Улуттук мамлекеттердин пайда болушу жана өнүгүшү.
Заманбап кырдаал жана ааламдашуу (глобалдашуу) процесстери”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материалдар

Эгерде биз бүгүн мамлекет деген сөздү колдонсок, анда адатта белгилүү эл отурукташкан кайсы бир белгилүү аймак жөнүндө ойлойбуз жана, эреже катары, бизге бул элдер жана бул аймак, өзүнчө өлкө катары миңдеген кылымдар бою же көптөгөн кылымдар бою жашап келгендей сезилет.

Бирок эгерде биз 19-кылымдагы Европанын картасын карасак (бул болгону 150 жыл мурун болгон!), биз анда Германия же Италия сыяктуу өлкөлөр жок экенин көрөбүз. Германия ар кандай өлкөлөрдөн турган: Бавария, Пруссия, Вестфалия жана башка. Ал эми заманбап Италиянын олуттуу бөлүгү Австриялык-Венгриялык империянын курамына кирген, анын бийлигинен 1866-жылы гана толук бошотулган. Бул империя ураганга чейин биринчи дүйнөлүк согуштун аягында картадан Австрияны, Венгрияны же Румынияны көрүүгө мүмкүн эмес эле, алар өз алдынча мамлекеттер катары өткөн кылымдын 20-жылдарында гана пайда болгон. Дал ушул кайра пайда болгон мамлекеттер бүгүн улуттук мамлекеттер катары каралууда, ал эми Австриялык-Венгриялык империя мындай мамлекет болуп саналбайт.

Заманбап улуттук мамлекеттердин пайда болушунун негизинде кандай процесстер жатат болду экен? Биринчи кезекте, 17 жана 18-кылымдарда Европада болгон революцияларды белгилеп кетүү керек. Бул революцияларга чейин классикалык монархиялар жана империялар сословиелик принцип боюнча куралган. Аристократия жана дворяндар бул жерде жашаган жана иштеген дыйкандарга жана жерлерге ээлик кылган. Бул адамдар эң бай жана артыкчылыктуу тап болгон. анткени жер жана айыл чарбачылык кайсы болбосун башка байлыктын негизи болгон. Чоң чарба жерлери дыйкандары менен кошо чиркөөгө таандык болгон. Шаарларда кол өнөрчүлүк жана соода өнүгүп жаткан, шаардыктар жана көпөстөр эркин жарандар болгон, бирок алар жерлерге жана дворяндык наамдарга ээ болгон эмес.

Аристократтардын наамдары мурас катары өткөрүлүп берилген жана аларга өзгөчө артыкчылыктарды берген: алык-салыктардан жана милдеттерден, ири кызматтарды ээлөө мүмкүнчүлүгүнөн же аймактарды башкаруудан, сыйлыктарды жана жаңы үлүштөрдү алып, аскер башчысы болуудан жана жаңы жерлерди багынтуудан бошотулган. Шаар тургундары жетишерлик бай адамдар болушу мүмкүн эле, эгерде байлыгын акчалай түрдө баалай турган болсок, бирок жердин мыйзамдуу ээлери жана башкаруучулары боло албайт эле. Башкарууга жеткиликтүүлүккө же монарх (падыша, султан) же бул укуктуу өзүнүн ата-бабаларынан алган дворянин (граф, герцог. Азияда падыша же хан) ээ болгон.

Мындай шарттарда тигил же бул падышанын башкаруу аймагына таандык болгондон көрө, кайсы бир сословиенге таандык болуу кыйла маанилүү. Европалык революциялар, адегенде Голландияда жана Англияда, андан кийин Францияда дагы болгон ыңкылап дворяндык артыкчылыктарды жок кылууга жана бардыгы үчүн башкарууга жеткиликтүүлүктү алууга багытталган. Улуу Француз революциясынын аякташы бардык адамдардын мыйзам алдында теңдиги жана алардын өзүнүн өлкөсүн башкаруу укугуна ээ

болушу расмий түрдө жарыяланган - Адам жана жаран (атуул) укуктарынын Декларациясынын – пайда болушу менен белгиленди. Адам жана жаран укуктарынын декларациясы, АКШ Конституциясы менен катар, адамзаты теңдиктин жана демократиянын принциптерин белгилеген эн маанилүү документтердин бири болуп саналат.

Бул учурда сен жараны болгон өлкө – мамлекет түшүнүгү мааниге ээ болот. Өзүнүн укуктарын коргоого жана шайлоого катышуу аркылуу же мамлекеттик кызматта иштеп, өлкөнү башкарууга жеткиликтүүлүктү алуу үчүн сен дал ушул өлкөгө таандык экенинди тастыктоо зарыл болуп калды. Бул зарылдыктан паспорт жана так мамлекеттик чек аралар сыяктуу нерселер пайда болот. Кайсы бир айкын аймакта жашап жатып, сен француз же испандык болуп санала турганыңды түшүнүү маанилүү. Эгерде сен француз болсон, анда сен паспортко ээсиң жана белгилүү мыйзамдарга баш ийесиң, бирок ошондой эле өзүңдүн жарандык жана адамдык укуктарыңдын сакталышына ээсиң. Бирдей эле паспортторго ээ болгон адамдар үчүн, алардын өлкөсүндө кандай мыйзамдар колдонулганына, алардын кантип аткарылып жаткандыгына, мамлекет алардын бакубат жашоосун кантип коргой турганына жана алардын укугун кантип сактай турганына байкоо жүргүзүү маанилүү болуп калды. Ошентип, өздөрүн француз деп атаган адамдар өзүнчө улут – бирге жашаган жана өздөрүнүн укуктарынын жана кызыкчылыктарынын сакталышына кызыкдар болгон жарандардын коомдоштугу боло баштады.

Мамлекеттик аймактык чек араларды жана жарандыкты белгилөөнүн бул процесстери саясий болгон. Бир аз мурдараак, башка маанилүү процесстер да башталган, биринчи кезекте маданият жана экономика тармагында. 15-кылымда Европада биринчи типографиялар пайда болгон. 1450-жылы Гуттенберг ойлоп тапкан басып чыгаруу станогу пайда болгонго чейин, бардык китептер кол менен көчүрүлүп жазылган. Алар негизинен монастырларда жана университеттерде, ошондой эле монархтардын жана айрым аристократтардын китепканаларында сакталган. Алар өтө кымбат турган, анткени бир китепти даярдоого бир нече жыл жана бир нече адамдын эмгеги кеткен. Китептерди бир же эки айдын ичинде жүздөп басып чыгаруу мүмкүн болгондон кийин адамдардын билимге жеткиликтүүлүгү кыйла кеңейди.

Бул тилдердин өнүгүүсүнө таасир тийгизди. Буга чейин аристократтар жана бай шаардыктар менен көпөстөр гана сабаттуу болгон. Алар ар кайсы жердеги адамдар менен сүйлөшүүгө мүмкүндүк берген тилдерде сүйлөшкөн. Көптөгөн окумуштуулар латын тилинде окуган жана жазган, дворяндар жана падышалар Парижде колдонулган француз тилин билишкен. Мындан тышкары, өкүлдөрү саякаттап, өз ара жолугушу мүмкүн болгон жогорку тапка түшүнүктүү дээрлик бардык европалык тилдердин “жогорку варианттары” болгон. Мисалы, Испанияда дворяндардын көпчүлүгү кастилия тилинде сүйлөгөн, ал заманбап испан тилинин негизин түздү. Жөнөкөй дыйкандар жана анча чон эмес шаарлардын тургундары кылымдар бою кайсы бир диалектте сүйлөшкөн, башкача айтканда жергиликтүү тилде. Алар, биринчи кезекте өздөрүнүн айылдаштары жана ошол эле аймакта жашаган адамдар менен сүйлөшкөн, ошондуктан аларды башка адамдардын түшүнүүсү жөнүндө кам көрбөй койсо болот эле.

Китепти басып чыгарууну ойлоп тапкандан кийин кырдаал кескин өзгөрдү. Китептер кыйла жеткиликтүү жана арзан болду, шаарларда, ал эми бир аз кечирээк айыл жерлеринде да көптөгөн тургундар сабаттуу болууга мүмкүнчүлүк издей баштады. Бирок

тамгаларды, окуганды жана жазганды билүү жергиликтүү диалекттер арасындагы айырмачылыктардын жок боло баштаганына алып келет – адамдар бир эле буюмдарды белгилөө үчүн бирдей тамгаларды жана сөздөрдү колдоно баштайт, болбосо китеп аркылуу байланыш мүмкүн эмес болот. Бир эле китептерди окуу, ал эми бир аз кийинчерээк газеталардын пайда болушу адамдарга саякат кылбастан жалпылыкты сезүүгө мүмкүндүк берди. Бир эле тилди колдонуп, үйдөн миңдеген километр алыстыкта болуп жаткан кайсы бир окуялар жөнүндө билүү мүмкүн болуп калды. Бул жаңылык эки же үч жума кечигүү менен келсе дагы, мен алыста болуп жаткан жана эртели кечпи менин жашоомо таасирин тийгизиши мүмкүн болгон окуяларга тиешем бар экенин сезе баштайм. Бул князь тарабынан башкарылган жерде согуштун башталышы, деңизден алып келген жаңы продукттун пайда болушу жана жаңы университеттин ачылышы болушу мүмкүн.

Жаңылыктар менен биринчи гезиттер 17-кылымдын эң башында пайда болот жана бул мезгилде сабаттуу адамдардын саны анчалык көп эмес, бирок 18-кылымдын башында – алар маалымат таркатуунун маанилүү фактору болуп калат. Мында адамдар кандайдыр бир окуялар жөнүндө гана эмес, аларга кандай мамиле жасаш керектиги тууралуу биле башташат. Бул окуяларга кубаныш керекпи же кооптонуу зарылбы, кандай кесепеттер болушу мүмкүн ж.б. Китептер жана гезиттер идеяларды, анын ичинде биринчи европалык революциялардын себеби болгон теңдик жана эркиндик идеяларын таркатуунун маанилүү инструменти боло баштайт. Бирок ошолор эле адамдар өздөрүн жалпы тилди, көз караштарды жана баалуулуктарды бөлүшкөн бир жалпылыкка таандык экенин сезе баштаганына түрткү болду.

Заманбап мамлекеттердин пайда болушунун саясий жана маданий процесстери менен катар аракеттенген өзгөчө маанилүү фактору болуп, европалык капитализмдин өнүгүүсү саналат. Барган сайын көбүрөөк адамдар жерден алагды болуп жумуш издеп шаарга багыт ала баштады. Киришени жерге ээлик кылуу гана эмес, кымбат эмес жана чоң көлөмдө сатуу мүмкүн болгон товарларды өндүрүү да алып келе баштады. Мисалы, Англияда мындай товар жүн кездеме болду. Асыл тукумдуу койлорду багуу жана чебер токуучуларды жалдоо, буудай өстүрүп, ар дайым аба-ырайынан жана түшүмдүн көлөмүнөн көз каранды болгонго караганда кыйла пайдалуу боло баштады. Англиянын жүн кездемеси көптөгөн өлкөлөрдө чоң сурамга ээ эле. Натыйжада, койлор үчүн жайыттар мурда жер иштеткен дыйкандар жашаган жана иштеген жерлерди ээлей баштады. Алар өз кезегинде отурукташкан жерлерин таштоого жана иш издеп, фабрикаларга, шахталарга жана башка өндүрүштөргө кирип, шаарларга кетүүгө муктаж болду. Бул дагы жалпы тилди колдонууга, өзүнүн укуктары жана мүмкүнчүлүктөрү үчүн күрөштө жалпы көйгөйлөрдүн жана кызыкчылыктардын пайда болушуна талаптарды көтөргөн.

Ошентип, 18-кылымда Европада улуттук мамлекет же улут-мамлекети аталышын алган мамлекеттин жаңы түрү калыптанат. Жалпы тилди колдонгон жана өлкөнүн ар кайсы четиндеги турмушу жөнүндө билген бир типтүү калктын калыптанышы Европада эртерээк башталгандыктан, 18-кылымда мамлекеттин пайда болушу көп учурда бир топтогу адамдардын аракети менен бир топтогу адамдар үчүн түзүлгөн мамлекет катары кабыл алынган – мисалы, Франция революциядан кийин француздардын өлкөсү болуп калат. Өлкөдө бир далай тездик менен Нормандиянын тургунун Гасконияныкынан айырмалоого жардам берген салттар, тилдер же ырлар үчүн мүнөздүү аймактык

айырмачылыктар өчө баштайт. Болгону 200-300 жыл мурда бул ар башка тилдеги жана маданияттагы топтор болчу, бирок капитализмдин өнүгүүсү, бир жактуу тилдин жана маданияттын пайда болушу менен, биринчи кезекте шаардык чөйрө адамдарды кыйла жакын кылат.

Борбордук Азияда 19-кылымдын аягында кырдаал европаныкынан абдан чон айырмаланган. Аймактагы мамлекеттер феодалдык эле, капитализм начар өнүккөн, феодалдык жер иштетүүнүн жана көчмөн мал чарбалыктын шарттарында мамлекеттик чек аралар чон ролду ойногон эмес. Дал ошондуктан, мени менен жалпы кызыкчылыктары бар болгон кайсы бир чон топтогу адамдар менен мамилелешүү анчалык маанилүү эмес болчу. Жерге же көчмөн уруга таандыктык, баарлашууга жана соода жүргүзүүгө мүмкүндүк бере турган тилдерди билүү маанилүү болгон, кенири калк арасында сабаттуулук денгээли анчалык жогору болгон эмес, андыктан жергиликтүү тилдерди стандартташтыруу өтө жай жүргүзүлгөн.

Түркүстан Россияга кошулганда, бул жерде биринчи жолу каттоо учурунда аймактагы элдерди империянын тургандарынын тизмесине киргизиш керектигине байланыштуу көйгөй келип чыккан. Каттоо учурунда адамдар өздөрүн киргизген категориялар бир жагынан эле “өздөрү атаган” болгон, көп учурда алардын бир далайы Түркүстанга чиновниктер тарабынан кошумчаланган. Ошол эле убакта джадиддер, ошондой эле императордук бийлик уюштурган мектептердин пайда болушу сабаттуулуктун денгээлинин жогорулашына таасир тийгизген жана ар кандай топтордун улуттук ан-сезиминин өсүшүнөн көрүнгөн. Буга капитализмдик өндүрүштүн ылдам өнүгүшү, адамдардын шаарларга көчүшү, алардын жаңы технологиялар, транспорт жана байланыш каражаттары менен байланышы дагы таасирин тийгизди.

Ага карабастан, өткөн кылымдын 20-жылдарында Борбордук Азиянын заманбап мамлекеттеринин пайда болушу жана өнүгүшү көптөгөн көйгөйлөргө туш болгон. Бул көйгөйлөрдүн негизинде аймакта болгон маданий жана тилдик көп түрдүүлүктүн иш жүзүндөгү абалы улуттук мамлекеттин европалык үлгүсүнө толук денгээлде ылайык келбегендиги болгон. Бул ылайыксыздык терминологиялык башаламандыкка алып келди: ССРС мурдагы өлкөлөрүндө азыркыга чейин “улут” (нация), “улут” (национальность), “улуттук таандыктык”, “этникалык таандыктык” ж.б. сыяктуу терминдерди колдонууда улуттуу кыйынчылыктар бар.

Бул тууралуу кенири сүйлөшүү кийинки сабакта болот

ҮЙ ТАПШЫРМАСЫ:

- ✚ Портфолиону толуктоо: ар бир окуучуга кийинки сабакка Сергей Абашиндин “Анклавдар тууралуу башталган сүйлөшүүнүн уландысы: Шахмардандын этникалык тарыхы барбы?” иши боюнча аналитикалык эссе жазуу керек. Эссе: “Эмне үчүн макаланын автору Шахмардандын этникалык тарыхы бар экенинен күмөн санайт?” темасына жооп иретинде жазылат.

ҮТ аткарууга сунуштар:

Эссенин структурасы:

1. Киришүү. Кырдаалды сүрөттө: *Шахимардандын этникалык топторунун өзүн аныктоосу (өзүн өздөрү атоосу) кантип жана канча убакыттын ичинде өзгөрүп турган?*
2. Аргументтер: *Сиз кандай деп ойлойсуз, бул эмне үчүн болгон?*
3. Корутунду: *“Эмне үчүн макаланын автору Шахимардандын этникалык тарыхы бар экенинен күмөн санайт?”*

Корутунду сабактын корутундусуна үндөш болушу керек. (Бир үй-бүлөнүн ичинде бир муундун өмүрүнүн жүрүшүндө аныкталбаган этникалык таандыктыгы. Этникалык топтордун өзүн аныктоодо мамлекеттердин катышуусу)

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгилерге ылайык келет):

- Кырдаалды сүрөттөө текстке ылайык келет.
- Шахимардандын тургундарынын өзүн өзү аныктоосуна таасирин тийгизген бардык факторлор көрсөтүлгөн.
- Автордун күмөндөрүнө толук түшүндүрмө берилди

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бул материалдар жалпы билим берүүчү жана атайын курстардан, Кыргызстандын тарыхы же дүйнөлүк тарых боюнча сабактардан тышкары ар кандай курстарда колдонулушу мүмкүн. Фергана өрөөнүнүн тургундары жөнүндө көнүгүүнү тарых курстарынын алкагында да, саясат таануу жана эл аралык укук боюнча сабактарынын алкагында да, XX кылымдын 20-жылдарында Орто Азиянын мамлекеттеринин арасында чек араларды өткөрүү темасын талкуулоодо колдонсо болот.

Бул сабакты ошондой эле улуттардын жана улуттук мамлекеттердин пайда болушунун ар кандай теорияларын, ошондой эле 20-кылымдын 20-жылдарында Борбордук Азиянын чек араларын аныктоо (делимитациялоо) көйгөйлөрүн талкууланган курстарда өткөргөн жакшы.

Бул курстар үчүн (саясат таануу, тарых, рефераттарды жана курстарды даярдоо) ошондой эле кошумча материалдар менен дискте берилген кийинки тексттер сунуш кылынат:

- С. Абашинов «Мамлекеттер пайда болгонго чейин Борбордук Азияда эмне болгон?»
- В. Малахов «Улутчулдук (национализм) саясий идеология катары». (Тандалган бөлүктөрдү окуса болот)
- Бенедикт Андерсон «Элестетилген коомдоштуктар»
- Франсин Хирш «Улуттар империясын түзүү жолунда: мамлекеттик чек араларды аныктоо жана советтик окшоштуктардын (бирдейликтердин) пайда болушу» (текст которулган түрдө жана түп нускасында англис тилинде берилген)
- А. Элебаева жана С. Соколовскийдин маданий көп түрдүүлүк жөнүндө, улуттун заманбап теориялары жөнүндө жыйнагы үчүн баяндамалары

Мындан тышкары, сабакта башка кошумча материалдар менен компакт дискте “2-тапшырма” папкасында камтылган видео лекцияларды колдонсо болот.

- Соколов М. – «Улутчулдук (национализм) түшүнүгү»
- К. Мартынов – «Улуттун иштикүү (конструктивистик) теориялары»

№3-САБАК

УЛУТ АР ТҮРДҮҮ МАДАНИЯТТАРДЫН САЯСИЙ БИРИКМЕСИ КАТАРЫ

Студенттер үчүн тема: «Мен улутум боюнча ким экенимди билемби?»

Сабактын планы:

- **Жазылуу - 10 мүн**
- «Мен кайсы өлкөдө жашагым келет?» **көнүгүүсү 30 – 35 мүн**
- Көнүгүүнүн жыйынтыгын **талкуулоо – 15 мүн**
- **Чакан-лекция:** Этникалык жана маданий көп түрдүүлүк. Маданий көп түрдүүлүктүн пайда болушунун тарыхы - **15 мүн**
- Лекция боюнча **талкуулоо - 15 мүн**
- Сабактын **жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.**

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: “улуттук” жана “этникалык” түшүнүктөрүн айырмалайт, ар кандай адамдардын бир элге же бир улутка таандыктыгы катары жарандыктын бириктирүүчү мүнөзүн түшүнөт

Баалуулук: өлкөнүн өнүгүүсү үчүн жарандыктык биримдиктин маанилүүлүгүнө ишенет, өзүнүн жеке этникалык жана жарандык окшоштугунун баалуулугун да, башка элдердин этномаданий окшоштугунун баалуулугун тааныйт, өзүнүн жана “кошуна” элдердин тарыхына жана маданиятына кызыгууну бөлүшөт.

Тажрыйбалык: жарандык көз карашты карманууга жана көрсөтүүгө, тарыхый окуяларды айкын кабыл алууга жана сынаган баамдоолорго жана ар кандай чечмелөөгө (интерпретациялоого), маек куруу жөндөмүн өздөштүрүүгө жөндөмдүү

Бул билим берүүчү натыйжалар кийинки иш билгиликтердин калыптанышына эң чоң деңгээлде көмөктөшөт: сын көз караш, сезимден тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун көрсөтүү

Зарыл материалдар: көнүгүүнүн сүрөттөлүшү, Кыргызстандын элдеринин майрамдарынын алдын ала даярдалган басылмалары, чакан-лекциянын тексти, талкуулоого карата суроолор, окуу үчүн текст. Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана улуттар аралык мамилелерди бекемдөө Концепциясынан үзүндүлөр (слайд түрүндө даярдалган, же ватман кагазына фломастер менен жазылган).

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, жалпы топтук талкуулоо, таркатма материалдар менен иштөө, чакан топтордо иш алып баруу, чакан топтордун бет ачары, видеоматериалдарды карап чыгуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Туура маршрут” жазылуу оюну

Алып баруучу педагог катышуучулардан айлана (тегерек) түзүүсүн суранат, анын борборуна өзү турат. Алып баруучу колуна топ алат жана “Мен топту ... (катышуучулардын биринин атын атайт) ыргыткым келет” деп айтат жана атаган адамга топту ыргытат. Катышуучу топту кармайт да, мындай дейт: “Ыракмат, ... (алып баруучунун атын атайт) жана ал топту ыргытайын деп жаткан кийинки катышуучунун атын атайт. Ар бир кийинки катышуучу топту алган адамына ыраазычылыгын билдирет жана топту ыргыта электердин ичинен тандап, кийинки катышуучунун атын атайт. Топ бардык катышуучулардын колунан өткөндөн кийин, көнүгүү башынан ошол эле ырааттуулукта кайталанат. Темпти ылдамдатса же бир нече топту колдонсо болот.

Жазылуу көнүгүүсүн аяктап, педагог сабактын темасын айтат жана окуучулардан суроолорго жооп берүүлөрүн суранат, алардын жооптору ватман кагазына жазылат. Окуучулар тарабынан бардык варианттар сунуш кылынгандан кийин, педагог туура жоопту жарыялайт. Окуучулардын жооптору кара же көк түстөгү маркер менен жазылат, кызыл түс туура жоопторду жазуу үчүн колдонулат. Педагог чындыкка жакын жоопторго көңүл бурат – туура жоопту сунуш кылган окуучулар менен, алар жоопторун негиздеши үчүн маектерди уюштурса болот.

Сунуш кылынган суроолордун тизмеси:

1. Дүйнөдө канча этникалык топтор жана элдер жашайт? (5000 ашык)
2. Дүйнөдө канча мамлекет бар? (193)
3. Кыргызстан бир улуттуу (моноэтникалык) мамлекет болуп саналабы? (жок, Кыргызстан – көп улуттуу (полиэтникалык) өлкө, анда сексенден ашык этникалык топтор жашайт)
4. Дүйнөдө бир улутту канча мамлекет бар? (бир дагы мамлекет жок!)
5. Мамлекетке этникалык тармакта өзгөчө саясат керекпи? (ооба, анткени бир улуттуу мамлекеттер жок, ал эми улуттар аралык мамилелер жөнөгө салууну талап кылат).

Окуучулардын жоопторуна зарыл түзөтүүлөрдү киргизип, педагог финалдык суроосун берет: биз көп түрдүүлүк жана аны башкаруу жөнүндө эмне деп ойлойбуз? Суроого жооп катары башкаруу процессинде ар кандай топтордун кызыкчылыктарын эске алуу канчалык маанилүү экендиги жөнүндө талкуулоо өткөрүлөт. Жалпы топтук талкуулоонун аягында, окутуучу жыйынтык чыгарат:

1. Ар кандай этномаданий топтордун саны мамлекеттердин санынан жыйырма эсе жогору, бул көп түрдүүлүктү башкаруу – көптөгөн мамлекеттердин көйгөйү дегенди билдирет. Эгерде буга гендердик, курактык жана тилдик көп түрдүүлүктү кошо турган болсок, көп түрдүүлүктү башкаруу, чыгарып таштабастан, **бардык** мамлекеттердин көйгөйү боло баштайт.
2. Демократиялык түзүлүштөгү мамлекеттер жарандарды саясатты түзүүгө кеңири катышууга жана тартууга ачык жана ар кандай элдерге таандык болгон бардык топтордун муктаждыктарына өзүнүн мамилесин көрсөтүүгө жөндөмдүү. Бирок тажрыйба бул андай эместигин көрсөтөт. Бул багытта дагы көп нерселерди жасаш керек.

Талкуулоону корутундулап, педагог “Биздин сүйүктүү майрамдарыбыз” көнүгүүсүн аткарууга өтөт.

Педагог окуучуларга сөз айрым адамдардын, диндердин, мамлекеттердин да, бүтүндөй элдердин да күнүмдүк турмушунда айрыкча маанилүү болуп саналган жана шаттыкта, көтөрүнкү көңүлдө, өзгөчө жандандырган майрамдар жөнүндө боло турганын жарыялайт.

Окуучулардын тобуна 4-5 адамдан турган тайпаларга бөлүнүү жана тапшырма аткаруу сунуш кылынат, ал үчүн педагог Кыргызстанда жашаган ар кандай этномаданий топтордун майрамдары жазылган карточкаларды алдын ала даярдайт. Ар бир тайпага өзүнчө столдун айланасында орун же отургучтарды тегерекке жайгаштыруу мүмкүнчүлүгүн берүү зарыл. Окуучулар топтук иштин жыйынтыктары башкалар үчүн сюрприз болушу үчүн, тайпалар боюнча башка топтордон алысыраак жайгаштырылышы керек. Даярдык көрүү иштерин аяктап, педагог топторго бул Колдонмонун тиркемесинде тапса боло турган, Кыргызстандын ар кандай тургундарынын майрамдары жазылган алдын ала даярдалган материалдарды таратат. Педагогдун ыктыяры боюнча, топтогу катышуучулардын этникалык курамына, ошондой эле сабак өтүп жаткан кезде окуучулар арасындагы байланыштын деңгээлине жараша, жергиликтүү ички салттарга мүнөздүү болгон майрамды кошуп, сунуш кылынган 1 же 2 майрамды алмаштырса болот. Студенттерге таратыла турган майрамдарды сүрөттөө үчүн Интернетти же башка булактарды колдонсо болот.

Майрамдар жазылган барактарды ар бир топтун столуна текстин ылдый каратып жайгаштырып, педагог тапшырма берет: ар бир тайпа майрамдын атынан аңгеме ойлоп табышы керек, ал биринчи жактан баяндалышы зарыл. Мисалы, аңгеме кийинки сөздөр менен башталышы мүмкүн: “мени майрамдаш үчүн, ... керек”. Аңгемени даярдоого 10 мүнөттөн ашык эмес убакыт берилет. Студенттерге көптөгөн майда-чүйдө нерселери менен өзгөчө аңгемелерди ойлоп табууларына дем берүү маанилүү. Андан кийин аңгемелердин бет ачары өткөрүлөт, алардын ар бири мазмундуу, бирок кыска, 3 мүнөттөн 5 мүнөткө чейин болушу керек. Тайпалар майрамдардын фрагменттерин көрсөтүп, аудиторияда болгон буюмдардын бардыгын колдонуп, импровизация кылышы мүмкүн. Бет ачар процессине майрамдын катышуучулары катары же “массалык сценаларды” ойноп, башка топтун өкүлдөрү тартылышы мүмкүн.

Алып баруучу доскага илген аңгеменин планы өзүнө төмөнкү нерселерди камтышы мүмкүн:

- майрамдын атрибуттары,
- анын теги (келип чыгышы),
- даярдык көрүү процедурасы,
- кооздо өзгөчөлүктөрү,
- ар кандай адамдардын майрамга мамилеси,
- бий, оюн, майрамдык ырым-жырым бөлүкчөлөрү,
- олуттуулук жана тамаша үлүшү,
- адамдардын турмушунда майрамдын орду жана мааниси ж.б.

Жалпы айлананы түзүп, тайпалар өздөрүнүн “майрамдык окуяларын” айта баштайт. **Башкысы (!)**, “аңгеме” процессинде катышуучулар – өзүнүн майрамынын **аталышын атабашы керек**, анткени угуучулардын маселеси, атап айтканда, кайсы “майрам” өзү

тууралуу айтып жатканын табуу болуп саналат. Майрамдын аталышын бет ачар аягына чыкканда гана табуу мүмкүн, тапкан адам кол чабуулар менен сыйланат.

Бет ачарлар аяктагандан кийин 5-7 мүнөт ичинде чакан талкуулоо өткөрүлөт. Айланада уюштурулган талкуулоодо кийинки суроолорду колдонсо болот:

- Азыр бардыгынын көңүлү кандай?
- Сиз бул майрам тууралуу жаңы эмнелерди билдиниз?
- Качан жана кандай кырдаалда биринчи жолу кайсы бир, буга чейин тааныш эмес майрамга катышкан жеке тажрыйбасы жөнүндө ким айтып берет?
- Көрсөтүлгөн майрамдарда жалпы жана айырмаланган эмнелер бар?
- Майрамдын негизги милдети эмнеде?

Талкуулоонун бул баскычын аяктап, педагог кийинки суроону берет:

- **Силер кандай деп ойлойсунар, бул майрамдарды улуттук деп атасак болобу? Аларды дал ушул сөз менен атаган туурабы? Эмне үчүн?**

Студенттердин көбүнчө макул болгон жоопторун алып, педагог туура жоопту сунуш кылат: “Жок, сөздү мындай колдонуу туура эмес болот! Буга чейинки заманбап улуттук мамлекеттердин пайда болушунун тарыхына арналган сабакта, көпчүлүгүнөр “улуттук” сөзү кантип колдонула турганын байкасаңар керек. Иш жүзүндө ал “мамлекеттик” деген сөздүн синоними катары көрсөтүлөт. Бирок, көп жылдар бою, советтик мезгилден баштап, бул сөз, көбүнесе өзүнчө этномаданий жана тилдик топторго карата колдонулган. Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу китептеринде, мисалы, “Улуттук саясат” сыяктуу бөлүмдөр бар жана бул бөлүмдөр ар кандай элдердин маданиятынын жана тилдеринин өнүгүүсүнүн суроолоруна, ошондой эле союздук республикаларда, автономдук республикаларда, автономдук крайларда ж.б. алардын саясий турмушунун формаларына арналган. Улуураак адамдардын советтик балдар алмаша ала турган мындай суроосу эсинде: “Сенин улутуң кандай?”. Жооп иретинде орус, кыргыз, корейлик, өзбек ж.б. аныктамалар болгон. Кыйла улуу адамдар бул суроону башкача узатаар эле: “Сиз улутуңуз боюнча кимсиз?”

Бул салт тарыхый пайда болгон, анткени ал мезгилде, Советтер Союзу түзүлүп жатканда, улут, экономикалык жактан байланышкан, өзүнүн маданиятына жана тилине ээ болгон, бирок, мындан тышкары, бир аймакта, башкача айтканда “өзүнүн” мамлекетинде жашаган адамдардын бир тектүү тобу катары каралган. Союздук республикалардын биригиши, кандайдыр бир мааниде улуттардын биригүүсү болгон, бирок ССРСде ар кандай этникалык топтор 15 союздук республикага караганда кыйла көп эле. Улут болуп, бул сөздүн так маанисинде “советтик эл” болгон, башкача айтканда бир мамлекетте жашаган бардык адамдар.

Ошентип, биз азыр көргөн бул майрамдар – ар кандай этникалык маданияттарга жана салттарга таандык майрамдар.

Мындан кийин педагог, төмөнкү суроону берип, көнүгүүнүн кийинки баскычына өтөт:

Кыргызстандагы кайсы майрамдарды биз “улуттук” деп атай алат элек?

Бул суроого жооп катары жалпы мамлекеттик улуттук майрамдар тууралуу талкуулоо өткөрүлөт. Кыргызстандын көз карандысыздыгынын күнүнө жана Конституциясынын күнүнө басым жасоо зарыл. Этномаданий өзгөчөлүктөргө ээ болгон, бирок жаз жана

жаңылануу майрамы катары өлкөнүн дээрлик бардык адамдарын бириктирген “Нооруз” майрамына өзгөчө көңүл бурса болот. “Ноорузду” майрамдоонун ар кандай салттарын талкууласа болот, мисалы, сүмөлөк, боорсок, токож ж.б. даярдоо.

Сөздү, Кыргызстан көз карандысыз мамлекет катары, дүйнөлүк коомдоштуктун бөлүгү болуп саналат деген нукта (контекстте) улантуу зарыл, ошондуктан биз бүтүндөй өлкөбүз менен Жердеги бардык прогрессивдүү адамдар үчүн маанилүү болгон эл аралык майрамдарды белгилейбиз: 9-май фашисттерди Женген күн (Жениш күнү), 1-май эмгекчилердин эл аралык тилектештигинин күнү, 8-март Аялдардын тен укуктуулугу үчүн күрөшүүнүн эл аралык күнү. Талкууга ошондой эле Евразиялык аймакта абдан популярдуу болгон Жаңы Жылды календардык майрамдоону киргизсе болот. КМШ өлкөлөрү үчүн Кыргызстандай эле 7-ноябрь Октябрь революция күнү жана 23-февраль Ата-мекенин коргоочулардын күнү сыяктуу, өлкөнүн советтик тарыхы менен тыгыз байланышкан мамлекеттик майрамдары дагы ошондой эле маанилүү.

Улуттук жана эл аралык майрамдарды талкуулоо чакан-лекция менен аякталат.

**“Улуттук биримдик. Улут жана этникалуулук”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Улутту кайсы бир өлкөнүн бардык тургундарынын бүтүн биригүүсү катары түшүнүү Европада бара-бара ар кандай топтордун жана аймактардын бир бүтүндүккө саясий биригүүсүнүн натыйжасында пайда болгон. Европалык тилдердин көпчүлүгүндө “улут” сөзү “эл (калк)” дегенди билдирет, ал эми “эл (калк)” түшүнүгүн белгилөө үчүн көп учурда өзүнчө сөз жок. XX кылымдын башына кайсы болбосун адам үчүн француздардын улуту француздардан турган, башкача айтканда. Франциянын бардык тургундары улуту боюнча француз болгон жана дал алар француз элин түзгөн. Бирок XX кылымдын башына Францияда бургундиялыктар, гаскондуктар же нормандыктар жетишерлик өз алдынча жашаганынан бери 300дөн ашык жыл өткөн. 300 жыл ичинде бир калк катары өздөрүн кабыл алган жана айланадагылар тарабынан бир калк катары кабыл алынган бул топтордун бардыгынын тили жана жашоо түрү бир калыпка келтирилген (унификацияланган). Чындыгында, XIX кылымда эле француздардын этномаданий жана мамлекеттик таандыктыгынын ортосунда чек араны белгилөө, дээрлик мүмкүн эмес болгон. Ошентип, “улут” (национальность) сөзү бүгүн “жаран” сөзүнүн синоними болуп саналат, башкача айтканда адамдардын тигил же бул мамлекеттин тургундарына таандыктыгын билдирет, бул эреже катары паспорттун болушу менен тастыкталат.

Өлкөнүн тургундарынын бири көпчүлүгүнөн маданий жактан айырмаланганын көрсөтүү үчүн башка термин колдонулган – этникалуулук. Этникалуулук адамдын “улуту” башка экендиги жөнүндө айтпайт, Элзаста жашаган немецтер. Бретаниде жашаган бретондуктар баары бир улуту боюнча (же өзүнүн жарандыгы боюнча) француз бойдон калат. Алар өлкө жарандарынын бардык укуктарына ээ жана анын бардык мыйзамдарына баш ийишет. Бирок, мындан тышкары, аларда өз тилин үйрөнүүгө жана аны ачык колдонууга, ошондой эле өзүнүн салтын карманууга укугу бар.

Бир тектүү көпчүлүк менен улуттук мамлекеттин мындай тиби негизинен европалык өлкөлөр үчүн мүнөздүү. Бирок Европанын ичинде да мамлекеттер-улуттар арасында айырмачылыктарды тапса болот, анткени алар ар кандай жолдор менен пайда болгон.

Мисалы, жогоруда сөз болгон Франция, революцияга чейин эле көптөгөн областтардын (княжестволор) бир падышанын бийлигиндеги бирикме катары калыптанып калган. Андыктан революциядан кийин ал жакта, таандыктыгына карабастан, дароо, тең укуктуу жарандардын улуту өнүгө баштады. Француздардын биригүүсү үчүн жалпы үлгү борбор калаадан берилген – ар кайсы тараптан келген адамдар отурукташа баштаган борбордон. 18-кылымдын аягына бул маданият үлгүсү элет жеринин көптөгөн башка тургундары үчүн кыйла бейтарап көрүнгөн, ошондуктан париждик диалект жана жүрүш-туруштун борбордук ченемдери улуттук биримдик үчүн негиз боло алды.

Ал эми Венгрия сыяктуу өлкө, тескерисинче, өзүнүн көз карандысыздыгын Австриялык-Венгриялык империя менен *биригүүдөн эмес, бөлүнүүдөн* көргөн. Венгриялыктар үчүн алардын тили жана маданияты өтө маанилүү болгон жана өлкө көз карандысыз болгондо, жарандардын улуттук биримдиги олуттуу денгээлде этномаданий жалпылыкка негизделген. Польша дагы, ошондой эле Россия империясынын бийлигинен бошонууга умтулган Балтика мамлекеттери ушуга окшош түрдө калыптанган.

Мындай өлкөлөрдү, этникалуулук жана улут (жарандык таандыктык) калктык көпчүлүгүндө бир далай жагынан дал келген өлкөлөрдү – кээде *“этно-улуттук мамлекеттер”* деп аташат. Бирок, улуттук жалпылыкты калыптандырууда басымдуулук кылган этномаданий үлгү жок болсо, анда мындай учурда *“жарандык улут”* жөнүндө айтышат. Мындай бөлүштүрүү, улутту заманбап түшүнүүнүн көз карашынан сыпайы болуп саналбайт. Кандай болбосун, улут, заманбап түшүнүктө – *бул жалпы экономикалык мейкиндикте жашаган жана алар анын алдында тең болгон мыйзамдардын бир системасына баш ийген адамдардын маданий эмес, саясий биримдиги.*

Акырындык менен маданий көпчүлүктүн образы боюнча, алкагында, бир тектүү улут калыптанган, саясат, көп учурда “синишүү (ассимиляция)” деп аталат. Латын тилинен которгондо “ассимиляция” “окшошуу” дегенди билдирет. Көп учурда бул процесс бир калктын (эреже катары, чоң эмес) башканын (саны боюнча көп) салттарын жана үрп-адаттарын өздөштүрүүсүнүн эсебинен, маданий өзгөчөлүктөрүнүн жоготушу катары сүрөттөлөт. Бирок иш жүзүндө, синишүү (ассимиляция) маданий үлгүлөрдүн бири шексиз артыкчылык кылгандыгы менен, эч качан бүт бойдон бир тараптуу болгон эмес. Бирок маданий биримдикке ар кандай ченемдер жана баалуулуктар биригиши мүмкүн, анын натыйжасында көпчүлүктүн маданияты ошондой эле өзгөрөт же айрым областтарда жана элет жерлеринде белгилүү аймактык башкалардан айырмалуулукка ээ болот. Бул элеттик айырмачылыктардан арылуу бир да мамлекеттин, жада калса маданият жана тил жагынан эң эле бир тектүү мамлекеттин да колунан келе элек (мисалы, түндүктө жашаган адамдардын жашоо түрү, түштүктө же чыгышта жашаган адамдардан башкача болгон Франция сыяктуу).

Улут түшүнүгү кошумча мааниге колониялуулук менен күрөшү процессинде ээ болду. Америкада европалык монархтардын бийлигинен бошонуу толкунунда биринчи улут мамлекеттери 18 жана 19-кылымдардын аягында пайда боло баштайт жана бул жерде

улуттардын калыптануу процесси таптакыр башкача болгон. Континенттин түндүк тарабындагы британиялык колониялар Америка Кошмо Штаттарына өзгөрүлөт. Ал эми Түштүк Америкада, испаниялык жана португалиялык колониялардын ордунда Бразилия, Аргентина, Парагвай, Уругвай сыяктуу жана башка өлкөлөр түзүлөт. Бул аймактарга ар кайсы өлкөлөрдөн европалыктар келген, ал жакка Африкадан кулдарды ташыган, жаңы жерлерге көчүп баргандар жергиликтүү адамдар менен өз ара аракеттешүүгө киришкен жана бир нече жүз жылдыктан кийин, тигил же бул заманбап мамлекеттин бирдиктүү эли бир тектүү топтордон эмес, көптөгөн аралашкан маданияттардан келип чыккан.

Аралашкан катышуучулардын бирдиктүү бүтүн жарандыкка бул биригүүсүн көп учурда “эритме казан” деп аташкан. АКШ, Бразилия, Мексика сыяктуу өлкөлөр дал ушул ар кандай топтордун аралашмасынан пайда болгон. Биринчи көз караштан “эритме казан” бир маданияттын алкагында синишүү процесси менен байланышы жок, бирок бул таптакыр андай эмес. Албетте, “эмигранттык” мамлекеттердин окуясында ар кандай катышуучулардын аралашканы жана салымы көбүрөөк көрүнөт, бирок маданияттардын бири, эреже катары, тилдик жана ченемдик багыт көрсөткүч катары көрсөтүлөт. Мисалы, АКШда мындай багыт көрсөткүч болуп көп убакыт бою Англиядан көчүп келген “ак протестанттардын” маданияты сакталган, ал эми бардыгы үчүн англис тили сүйлөшү тили болуп калды. Мексикада мындай ролду Испаниядан келген католиктер жана испан тили ойноду. Католиктердин дининин таркалышы индеецтердин мексикалык улуттун бөлүгү болуп калышында өзүнүн ролун ойноду. Артыкчылык кылган кайсы бир маданиятка мындай багыт көрсөткүчтү синишүү деп бул сөздүн эн олуттуу маанисинде атоого болбогонуна карабастан, анын көптөгөн элементтери ал жерде бар: көпчүлүк сүйлөгөн тилди сөзсүз түрдө билүү, эл алдындагы мейкиндикте жүрүш-туруштун ченемдерин бөлүшүү, бардыгы үчүн жалпы билим берүү системасы ж.б.

Башка жагынан, 20-кылымдын ортосунда чон империялардын урашы улуттук боштондук кыймылына байланыштуу. Африкада жана Азияда жаңы мамлекеттер көп учурда этномаданий негизде калыптанган. Ошол эле мезгилде айрым өлкөлөрдө бул мамлекеттер көп маданияттуу жана көп тилдүү катары түзүлгөн, мисалы Индияда болгондой.

XX кылымдын экинчи бөлүгүндө, ааламдашуунун күчөшүнөн улам мурдагы калыбында улуттук биримдикке жетишүү дээрлик мүмкүн эмес болду. Бүтүндөй дүйнө жүзүндө калктын ыкчамдыгы ушунчалык күч алды, бир эле аймакта адамдардын бир нече муундары, эч жерге көчпөй жана бир тектүү маданиятты жана тилди калыптандыруу процессине катышып, жашай турганын элестетүү өтө оор болуп калды.

Буга байланыштуу 1970-жылдары “мультикультурализм” концепциясы пайда болду, ал бир аймакта жашаган адамдар бөлүшкөн көп түрдүү маданияттарды таанууда жана колдоодо турган. Көпчүлүк бул саясат пайда болгондон баштап “эритме казан” “маданий мозаикага” айлана баштаганын айтууда. Бул салыштыруу мозаикадагы бирдиктүү сүрөт ар кандай түстөгү бөлүктөрдүн биригүүсүнөн пайда боло тургандыгы жөнүндө айтат. Мындай саясат жигердүү жүргүзүлгөн өлкөлөрдүн мисалы болуп Канада жана Австралия саналат. Мындан тышкары, мигранттардын көптөгөн коомдоштуктары пайда болгон, бир кыйла европалык өлкөлөр, ошондой эле бул саясаттын бөлүмдөрүн колдоно баштады. Чындыгында, бул бөлүмдөрдүн көбү аймактарда жана Советтер Союзунда, “жарандык улутту” куруу менен катар мультикультурализмдин көптөгөн белгилери жүзөгө

ашырылган, өзгөчө эне тилинде билим берүү, адабият жана искусство жигердүү колдоого алынган союздук республикалардын денгээлинде мурдатан эле колдонулат.

Кыргызстанда бүгүн этномаданий тармакта кандай саясат жүргүзүлүп жатат болду экен?

Кыргызстандыктардын жалпы жарандык улутту куруу тармагында өз жолун тандоо үчүн, 2013-жылы Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясы кабыл алынган. Бүгүн Концепция курулуп жаткан принциптер өзүнө сүрөттөлгөн саясаттардын бардык типтерин камтыйт, бирок мында бар болгон үлгүлөргө караганда, документте каралган көптөгөн чаралар кыйла ачык жана жигердүү улуттар аралык мамилелерди түзүүгө багытталган. Ушуну менен бирге өлкөнүн өнүгүүсү үчүн абдан маанилүү болгон этномаданий көп түрдүүлүктүн сакталышына чон көңүл бурулат.

Сабак Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясынын принциптерин талкуулоо менен аяктайт. Ал үчүн дубалга басылып чыгарылган принциптер илинет:

Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо принциптери:

- Демократиялык баалуулуктарды жактоочулук,
- Мамлекеттүүлүктү чыңдоо, аймактык бүтүндүктү сактоо,
- Мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн системалуулугу,
- Көп түрдүүлүктөгү биримдикти таануу,
- Кыргызстан элинин тарыхый-маданий мурастарын урматтоо (сыйлоо),
- Мамлекеттик кыргыз тилин бириктирүүнүн ролу,
- Дүйнөлүк шериктештикке аралашуу, орус, англис жана башка дүйнөлүк тилдерди активдүү (жигердүү) үйрөнүү.

Талкуулоо процессинде педагог Концепциянын (18-Тиркеме) текстине кайрылат жана аталган принциптерге негизделген мамлекеттик саясатты түзүү жана өнүктүрүү *“улуттук биримдикти этностор аралык мамилелерди өркүндөтүү аркылуу камсыз кылууга көмөк көрсөтүү, өлкөнүн маданий мурастарын жана этностук көп түрдүүлүгүн сактоо”* Концепциянын максаты болуп саналат.

ҮЙ ТАПРЫШМА:

- ✦ Портфолиону толуктоо: ар бир окуучуга кийинки сабакка чыгармачыл тапшырма сунуш кылынат – жарандык биримдикти бекемдөөгө көмөктөшкөн жаңы майрамдын идеясын ойлоп табуу жана сүрөттөө.

ҮТ аткарууга сунуштар:

Иш майрамдын же мүмкүн болгон иш-чаралардын сценарийи үчүн кыскача планы иретинде көрсөтүлүшү мүмкүн.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (сабактын башында айтылган билим берүүчү натыйжаларга ылайык келген студенттердин айкын жетишкендиктери):

1. Майрам этномаданий багыттарга же өзүнчө социалдык топтордун кызыкчылыктарына эмес, улуттук жана жарандык баалуулуктарга багытталган
 2. Майрамдын алкагындагы иш-чаралар жанданууну жана өлкөнүн башка жарандары менен бирге катышуусун сезүүгө жардам берет
 3. Майрамды сүрөттөөдө студенттин (окуучунун) жарандык көз карашы көрүнөт
-

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бул көнүгүүлөр жана материалдар саясат таануу, социология, маданият таануу (культурология) жана башка коомдук сабактардын алкагында, анын ичинде атайын курстарда улут куруу жана улуттук-мамлекеттик түзүлүш темаларына арналган сабактарда колдонулушу мүмкүн. Компакт-дискте рефераттарды, курстук жана дипломдук иштерди жазууда пайдалуу болушу мүмкүн болгон тексттер келтирилген:

- В. Малахов «Улутчулдук (национализм) саясий идеология катары (ылайыктуу бөлүмдөрдү тандап алыңыз)
- Ф.Бибер «Бийликти бөлүштүрүү аркылуу этникалык көп түрдүүлүктү башкаруу
- Лия Гринфилд «Улутчулдук (национализм). Заманбап турмушка карата беш жол»
- “Улуттар жана улутчулдук” Бенедикт Андерсондун редакциясындагы макалалар жыйнагы

Мындан тышкары, видео-лекцияларды колдонуу пайдалуу:

- Владимир Малахов: «Жарандык (Атуулдук)»
 - Сергей Соколовский «Этникалык феномендер»
- Бардык материалдар “3-сабак” папкасында дискте бар.

№4-САБАК

КӨП ТҮРДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАРАНДЫК БИРИМДИГИ

Студенттер үчүн тема: «Менин Кыргызстаным, биз – кыргызстандыкбыз!»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Кыргызстандын этномаданий картасы” көнүгүүсү - 20 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуулоо – 10 мүн
- **Чакан-лекция:** Кыргызстандын аймактары (элет жерлери), алардын окшоштугу жана айырмачылыгы. Кыргызстандан этномаданий көп түрдүүлүгү – 10 мүн.
- “Менин Кыргызстаным! Биз – кыргызстандыкбыз! чеберчилик устаканасы» - 20 мүн
- Чеберчилик устаканасынын жыйынтыктары боюнча талкуулоо - 15 мүн
- Сабактык жыйынтыктарын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: ар кандай адамдардын бир элге же бир улутка таандыктыгы катары жарандыктын бириктирүүчү мүнөзүн түшүнөт, Кыргызстандын этномаданий көп түрдүүлүгүнүн “картасын” элестетет; өзү жашаган шаардын же айылдын аймагындагы этномаданий абалдын тарыхый өзгөрүштөрүн түшүндүрөт; өлкөнүн өнүгүүсү үчүн топтордун маданий айырмачылыктарынын маанилүү экенин түшүнөт, ар кандай коомдоштуктарда жалпы кабыл алган маданий ченемдерди баамдайт

Баалуулук: жарандык биримдик баалуулугун бөлүшөт жана мамлекеттин өнүгүшүнүн контекстинде этномаданий көп түрдүүлүктүн баалуулугун тааныйт; бүтүндөй өлкө үчүн бардык аймактардын жана ал жактагы тургундардын маанилүү экенин тааныйт

Тажрыйбалык: жарандык көз карашы ээлөөгө жана көрсөтүүгө жөндөмдүү; Кыргызстандын аймактарынын өзгөчөлүктөрүн жана этномаданий көп түрдүүлүгүн жакшы түшүнөт; улутуна жана аймагынын тегине карабастан, бардык кыргызстандыктарга тең мамиле кылат; аймакчылык жана чыдабастык көрүнүштөрүн сынап кабыл алат жана аймакчылык жана чыдабастык көрүнүштөрүнө сыпайы мамиле кылат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун (бирдейлигин) элестетүү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө багыт алуу

Зарыл материалдар: көнүгүүнүн сүрөттөлүшү, чакан-лекциянын тексти, ватман кагазында (же компьютердик вариантта) даярдалган, областтарды жана анда жашаган негизги улуттарды белгилөө, пайыздык катышын көрсөтүү менен Кыргызстандын контурдук картасын талкуулоого карата суроолор. Кыргызстандын акыркы калк каттоосунун материалдары – аймактар боюнча калктын улуттук курамы боюнча маалыматтар - №4-сабакка карата Тиркемеде жана компакт дискте.

Ватмандын чапталган 4 кагазында ачык маркер менен тартылган Кыргызстандын контурдук картасы, окуучулар үйүнөн алып келген, барактарын кесүү мүмкүн болгон жаркын жылтырак журналдар, буклеттер, жылнаамалар, ошондой эле окуучулардын саны боюнча клей жана скотч керек болот.

Иштин ыкмасы: чакан-лекция, Кыргызстандын контурдук картасы жана Кыргызстандын акыркы калк каттоосунун материалдары жана аймактар боюнча калктын улуттук түзүмү менен иштөө, талкуу, чеберчилик устаканасы.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Куруучулар” жазылуу оюну

Алып баруучу педагог окуучулардан турууларын жана айлана түзүүлөрүн суранат. Андан кийин кол кармашпастан, кайсы болбосун геометриялык фигурага – квадратка, үч бурчтукка курулуу, кайсы бир тамгага, дубалдардан жана чатырдан турган үйдүн контурун, жалбырагы менен алманын контурун, жылдыздарды, чымчыктарды ж.б. куруу командасы угулат. Аны менен бирге алып баруучу окуучулардын сүйлөбөсүн суранат. Аягына чыгарылган фигура ар дайым кол чабуулар менен коштолот. Педагог курулуш процессине кунт коюп байкоо жүргүзөт, оюндун зарыл болгон энергиялык темпин кармап турат, тамаша түрүндө эреже бузууларга же “курулган” фигураларга түшүндүрмө (комментарий) берип турат. Жазылуу зарыл болгон жайлуу жагдайды түзүүгө мүмкүндүк бергенине ынанып, педагог оюнду токтотот жана сабактын мазмундуу бөлүгүнө өтөт.

“Кыргызстандын этникалык картасы” көнүгүүсүн аткаруу:

Педагог окуучуларга сабактын темасы “Менин Кыргызстаным! Биз – кыргызстандыкбыз!” экенин жарыялайт жана ар бирине таза кагаз барагын алып, башына сабактын темасын жайгаштырып, бүтүндөй баракка өлкөнүн аймагынын контурун тартууларын сунуш кылат. Кыргызстандын контурдук картасын жакындатып тартуу окуучулардын көпчүлүгүнүн колунан келбей турганы болжолдонот, бирок педагог кандай болбосун окуучуларга дем берип турушу керек. Окуучуларга мындай жар салуу зарыл:

- Кыргызстандын аймагын ар бири кандай элесте турганы тууралуу ойлоону мүмкүнчүлүгү берилет;
- сабактын аягына өлкөнүн чек-аралары “такталат”;
- сабакты аткарууга бир аз убакыт берилет - 1-2 мүнөткө чейин.

Иштин бул бөлүгү аткарылгандан кийин, педагог кийинки тапшырманы берет – өлкөнүн аймагын жети областка бөлүү, алардын аталыштарын жазуу, ошондой эле Ысык-Көлдүн контурун тартып, борбор калаа Бишкек шаарын жылдыз менен белгилөө. Эгерде областтык чек-араларды белгилөө окуучуларда кыйынчылыктарды жаратса, педагог алардын көңүлүн көтөрүп, областтардын контурун схемалык түрдө, б.а. жөн гана түз

сызыктар менен белгилөөлөрүн суранат. Сабакты аткарууга үч мүнөткө чейинки убакыт берилет.

Иштин үчүнчү баскычында педагог окуучуларды алар өздөрүнүн карталарында белгилеген областтардын аймагында, алардын пикири боюнча бул аймакта жашаган этникалык топтордун аталышын, ошондой эле алардын пайыздык катнашын көрсөтүүлөрүн суранат. Бул жумушту аткарууга 5 мүнөт берилет. Окуучулар көнүгүүнү аткарууну аяктаганча, педагог алдын ала даярдалган ватман кагазындагы Кыргызстандын картасын илет, анда тапшырма 2009-ж. КР калк каттоосунун маалыматынын негизинде аткарылган (проектор бар болсо, маалымат экрандан көрсөтүлөт).

Педагог окуучулар тарткан маалыматты Улуттук статистикалык комитеттин¹² маалыматы менен салыштыруу боюнча жалпы топтук ишти уюштурат. Иш ырааттуулук менен, өлкөнүн контурун салыштыруудан жана түзөтүүлөрдү киргизүүдөн, андан кийин – областтарынын жайгашуусу жана өлкөнүн аймактарында этникалык топтордун өкүлчүлүгүнө чейин жүргүзүлөт.

Иштин бул баскычын кийинки суроолор коштоосу мүмкүн:

- Кыргызстандын аймагындагы этникалык топтордун өкүлчүлүгү жөнүндө кимдин маалыматы чындыкка дал келди?
- Эң эле так сүрөттү ким тартты?
- Кимдерде кандай так эместиктер болду?
- Силер кандай деп ойлойсунар – эмне үчүн бизде дал келбестиктер мынчалык көп?
- Бул ишти аткарууга чейин силерде кандай божомолдор болгон жана сиздин көз карашыңыз боюнча эмне үчүн?
- Силерди Кыргызстандын аймагындагы топтордун бүгүнкү отурукташуусунун сүрөтү таң калтырдыбы?

“Кыргызстандын аймактары, алардын окшоштугу жана айырмачылыктары.
Кыргызстандын этномаданий көп түрдүүлүгү”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Чакан-лекция үчүн маалыматтык материал

Кыргызстан абдан ар түрдүү өлкө: табияты, климаты, адамдар, жашоо түрү – көптөгөн нерселер областтан областка гана эмес, райондон районго жана жада калса айылдан айылга чейин айырмаланат. Ошону менен бирге өлкөнүн түштүгүндөгү Чоң-Алай районунун тургундарынын түндүктөгү Жумгал районунун тургундары менен, ошол эле түштүктүн Ош же түндүктүн Нарын кошуна областтарындагы тургундарына караганда, жалпылыгы көбүрөөк болушу мүмкүн. Ошону эле түздүктөгү райондор жөнүндө, мисалы, Чүй жана Баткен областтарында же Ысык-Көл жана Жалал-Абад областтарындагы курорттук жерлер жөнүндө айтса болот.

¹² Тиркемеде 2015-жылга карата таблицалар берилген – акырында педагог же студенттер бул маалыматты КР Улуттук статистикалык комитетинин сайтынын www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/ колдонуу менен жаныртса болот

Табият шарттарындагы жана инфраструктурадагы айырмачылыктар көптөгөн экономикалык көйгөйлөрдү жана аймактык теңсиздикти жаратат. Дал ошол теңсиздик, коррупция менен катар эки революциянын себеби болду.

Бир жагынан, ар түрдүүлүк жана бири-бири менен байланышууга татаал жеткиликтүүлүк бири-бирин жакшы билүүгө тоскоолдук жаратат жана көп учурда шек саноону (жаман ойду) жаратат. Бирок ушул эле көп түрдүүлүк өнүгүү үчүн ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү колдонууда чоң артыкчылык болуп саналат: бизнесте, илимде жана билим алууда. Ар кандай табигый шарттар илимий изилдөөлөрдүн жана туризмдин өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, өнөр-жай өндүрүшүнүн жана энергетика тармагынын көп түрдүүлүгү ар кандай аймактарда өзүнүн ордун табат. Ар кандай табигый жана социалдык шарттарда пайда болгон жана өнүккөн маданият менен салттар ошондой эле өлкө ичинде жана чет өлкөлүк өнөктөштөр менен өз ара аракеттешүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн спектрин кеңейтет.

Кыргызстандын калкы – 6 000 000 адам (2015-жылдын ноябры). Бул 30, 40 жыл мурда өлкөдө жашагандардын санына караганда кыйла көп: 1970 (2,935 млн) же 1979 (3,523 млн). 1960-жылдарга чейин республиканын калкы элдин миграциялык жана табигый өсүшүнүн эсебинен тездик менен өскөн. Республиканын тургундарынын чоң бөлүгү тоонун этегиндеги өрөөндөрдө топтолгон – Чүй (Казакстан менен чек-арада) жана Фергана (Өзбекстан менен чек-арада) өрөөндөрүндө, Нарын жана Талас өрөөндөрүндө, ошондой эле Ысык-Көл ойдуңунда.

Өлкөнүн негизги калкын - 4 193 850 адам же 72.6 % — кыргыздар түзөт. Кыргыздар өлкөнүн бардык аймагында жана көптөгөн айылдык райондорунда жашайт. Экинчи орунда саны боюнча өзбектер жайгашкан – 836 065 адам, алар калктын 14,5% түзөт. Өзбекстандын райондору менен чектеш болгон өлкөнүн түштүк-батышында топтолгон. Орустар – 369 939 адам, 6,4% пайызды түзөт, негизинен шаарларда жана республиканын түндүгүндөгү айылдарда топтолгон. Дунгандар – 64 565, уйгурлар – 53 456, тажиктер – 50 174, түрктөр – 40 953, казактар – 33 701, татарлар – 28 059, азербайжандыктар – 18 946, корейлыктар – 16 807, украиналыктар – 14 485, немецтер - 8563.

Улуттук курам

кыргыздар		72.6 %
өзбектер		14.5 %
орустар		6.4 %
дунгандар		1.1 %
башкалар		5.4 %

1994-жылы эле Кыргызстанда КМШ аймагында биринчи Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы түзүлгөн, ага бүгүн 30 этникалык коомдук бирикме кирет (анын ичинде эки кыргыз бирикмеси). Бул бирикмелер өзүнүн маданиятын алдыга жылдыруу менен алектенет, эне тилин үйрөнүүнү уюштурат, билим берүүчү жана бизнес долбоорлордун өнүгүүсүнө көмөк көрсөтөт. Мисалы, республикада популярдуу корейлык тил курстарынын чоң бөлүгү “Кыргызстандын корейлыктар коомунун” көмөгү жана колдоосун менен ачылган. Уйгур жана дунган диаспоралары кытай ишкерлери менен

бирдиктүү бизнестин өнүгүүсүнө жигердүү жардам беришет. Түрк борбору миндеген кыргызстандыктар окутулган биринчи түрк лицейлеринин жана университеттеринин ачылышынын булагында турган.

Айдап жиберилген элдердин келиши жана аларды жергиликтүү калк кантип кабыл алгандыгы жана колдоо көрсөткөндүгү өлкө тарыхынын эң жаркын барактарынын бири болуп саналат. Бул барак бүгүн Маданияттар аралык билим берүү курсунун алкагында тилектештик, социалдык биримдик жана сабырдуулук аталганынын мыкты сүрөттөмөсү болушу мүмкүн

“Менин Кыргызстаным! Биз – кыргызстандыкбыз!” чеберчилик устаканасы

Сабактын жыйынтыгында педагог окуучуларга чыгармачыл тапшырмага катышууларын сунуш кылат – окуу жайынын чоң далисинин (*орус тилинде “далис”-вестибюль*) кооздогон Кыргызстандын бирдиктүү, жарык жана позитивдүү портрет-образын түзүү. Бул үчүн педагог ватмандын чапталган төрт барагына (эгерде топ чоң эмес болсо – эки барагында) “Менин Кыргызстаным! Биз – кыргызстандыкбыз!” жазуусу менен алдын ала тартылган республиканын контрун даярдайт.

Педагог окуучуларга, болгон бардык ресурстарды колдонуп – чогулган журналдарды, жылнаамаларды, буклеттерди ж.б. – сүрөттөрдүн көптөгөн ар түрдүүлүгүнөн куралган, кандай болсо да, Кыргызстанды мүнөздөгөн абдан чоң ачык катты (*орус тилинде -открытка*) жаратууну сунуш кылат. Сабактын калган аз убакытында ар бири кайчы алып, бөлүктөр боюнча өлкөнүн образын түзгөн болушунча жаркын жана маанилүү бөлүкчөлөрдү журналдардан кесип алышы керек. Бул эң эле түрдүү курактагы, улуттагы, кесиптеги адамдардын жүздөрү болушу мүмкүн, адамдардын турмушун мүнөздөй алган бардык нерселердин сүрөттөрү: эмгек жана эс алуу, үй-бүлө жана балдар, чыгармачылык жана спорт, майрамдар жана күнүмдүк турмуш; шаарлардын жана көчөлөрдүн, укмуштуу табияттын бардык көрүнүштөрүнүн сүрөтү, б.а. бир көргүбүз жана сыймыктангыбыз келген Кыргызстандын көп жүздүү образын түзө алган бардык нерселер.

Кесип алынган сүрөттөрдү эркин түрдө жайгаштырып, бирок өлкөнүн жалпы контуру сакталгандай кылып чаптаса болот. Иш аудиториянын полунда аткарылат, ал жерде картанын өзү жайгаштырылат, ал эми окуучулар айланасында тыгыз тегеректешип, бири-бирин күтпөстөн, аларды жөн гана зарыл багытта жайгаштырып, сүрөттөрдү чаптаса болот. Бул “өлкөнүн портретинин” бүт эффекти ал зор көлөмдө, абдан жаркын, кооз жана позитивдүү болушунда.

Педагог, окуучулардын позитивдүү көңүлүн камсыз кылып, аларды колдоп жалпы топтук ишти жөнгө салат жана аягында окуучулардын портреттин айланасындагы отургучтардан орун алышын суранат. Окуучулардан – алардын көңүлү кандай, “тартылган” портрет жагабы жана өткөрүлгөн окутуунун негизги сабагы эмнеде экенин сурап, сабактын чоң эмес корутундусун чыгарса болот. Акыркы чыгармачылык тапшырма жалпы позитивдүү эмоционалдык маанайды камсыз кылгандыктан – сабактан алган жыйынтыктоочу таасир сөзсүз түрдө ушул кезди жана келечекти камсыз кылган, Кыргызстанда жашаган жана эмгектенген кыргызстандыктардын бирдиктүү аракети үчүн, өзүнүн өлкөсү үчүн, эли үчүн сыймыктануу болот.

Педагог окуучуларга бардыгы чогуу “Кыргызстандын портретин” учтарынан кармап, бирге чоң далиске чыгарып, аны алдын ала даярдалган жерге жайгаштырууну сунуш кылат. Финалдык аракет катары портреттин фонундагы жалпы сүрөт болушу мүмкүн.

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келген корутундулар:

Кыргызстанда ар кандай элдерди, ошондой эле түндүк жана түштүк кыргыз урууларын жайгаштыруунун тарыхый мүнөзү өлкөнүн бардык аймактарынын анын бардык жарандары үчүн маанилүүлүгүн көрсөтөт. Республиканын өнүгүүсүнө “түндүктөгүлөр”, “түштүктөгүлөр”, “айылдыктар”, “шаардыктар”, “азчылыктар” ж.б. тарабынан тең мамиле жана кошулган тең салым – маалымат арттыруучу да, сезимдик да денгээлде, сабактын аягында алына турган негизги корутунду болуп саналат.

Эскертүү: бул сабак жогорку сезимдик нотада аяктаган соң, ал эми болочок сабак алдын ала даярданууну караштырбагандан кийин, үй тапшырма берүү каралган эмес.

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар.

Сабактын көнүгүүлөрү жана материалдары Кыргызстандын тарыхы жана географиясы боюнча курстардын алкагында, ошондой эле философия жана саясат таануу курстарында колдонулушу мүмкүн. Кыргызстан элдеринин ассамблеясынын сайты, ошондой эле депортациялар тарыхы боюнча материалдар бул тема боюнча сабактарга даярдык көрүүдө колдонулушу мүмкүн. Кошумча тапшырма катары, өзгөчө келечектеги тарыхчылар жана педагогдор үчүн, өз алдынча Интернеттен материалдарды издеп, талдоону сунуш кылса болот. Мындан тышкары, дискте Кыргызстандагы тилдер жана билим берүү (орус тилинде) видеотасмасы бар.

2-БӨЛҮК

Маданият аралык өз ара аракеттешүү

№5-САБАК

МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК ӨЗ АРА АРАКЕТТЕШҮҮДӨ БАЙЛАНЫШТЫН РОЛУ

Студенттер үчүн тема: «Мен адамдын жүзү боюнча окуй аламбы?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Маданий муз тоо (айсберг)” көнүгүүсү -20 мүн
- Сабактын жыйынтыгы боюнча талкуу – 15 мүн
- **Чакан-лекция:** Маданият деген эмне? Маданият жана байланыш. Маданияттардын өз ара боюусу - 10 мүн.
- “Улуу Жибек жолу” видеосун көрүү - 10 мүн
- Көргөнү боюнча талкуу - 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: кайсы болбосун бейтааныш адам жөнүндө анык маалыматтын жетишсиздигин баамдайт (расасы, жынысы, курагы жана “өзгөчө белгилердин” жыйнагы гана); инсандын көрүнүктүү жана жашыруун мүнөздөмөлөрү деген эмне экенин түшүнөт; ар кандай маданияттар үчүн жалпы белгилерди бөлүп көрсөтөт; адам жөнүндө жүйөлүү пикир алуу үчүн байланыштын маанилүүлүгүн түшүнөт

Баалуулук: ар кандай маданияттын өкүлдөрү менен байланыштын эрежелерин урматтайт жана кабыл алат

Тажрыйбалык: байланышта бейтааныш адамдарга карата божомолдор/көндүмдөр пайда болушу мүмкүн болгон тобокелдик “жерлерди” айырмалайт; топ ичинде маданий көп түрдүүлүктү көрсөтүү тажрыйбасын алат; өзүнүн пикирин жана жарандык көз карашын сыпайы жана урматтоо менен билдирет

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (**жардам берет**): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшү), сезимден тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмдөрү

Зарыл материалдар: “Маданий муз тоо” инструменти тартылган алдын ала даярдалган ватман кагазы, көнүгүүлөрдүн сүрөттөлүшү, чакан топтордо иш алып баруу үчүн жарым ватман кагаздары, чакан-лекциянын тексти, талкуу үчүн суроолор (“Маданият жана байланыш” №5 тема боюнча компакт дисктеги видео материал).

Иш алып баруу ыкмасы: көнүгүүнү аткаруу. “мээ чабуулу”, чакан-лекция. чакан топтордо иштөө жана чакан топтордун бет ачарларын (презентацияларын), видео материалды көрүү, талкуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Үчүнчүсү – ашык” жазылуу оюну

Катышуучулар экиден бөлүнөт жана эки-экиден бири-биринин артына жайгашып, тегерекке турушат. Тандалган бир жуптан бири качкан, экинчиси – артынан кууган болот. “куушмай” турган жуптардын аркасында өтөт. Эгерде качкан тегерекке кирип жетишип, кайсы болбосун жупка биринчи болуп тура алса, анда үчүнчү “ашык” болуп калган катышуучу ордунан козголот жана качып жөнөйт. Эгерде кууган качканга жетип, тийсе, алардын ролдорунун орду алмашат.

Качып жаткандын милдети – тегеректе турган кайсы болбосун жупта биринчи болуп орун алуу. Кууган ошол эле операцияны кылса болот, анда “үчүнчү ашык” кууган катышуучунун ролунда болуп калат жана оюн уланса болот.

“Маданий муз тоо” көнүгүүсүн аткаруу

Жазылуу оюнун аяктап, педагог бүгүнкү сабактын темасы маданият жөнүндө боло турганын жарыялайт жана схемалык түрдө суу сызыгы менен тоо музу сүрөткө түшүрүлгөн, доскада илинген ватман барагы бардыгына көрүнгөндөй кылып, окуучуларды тегерекке отургузат. Педагог окуучуларга “Маданий муз тоо” деп аталган көнүгүүнү аткарууларын сунуш кылат. Сөз бүт топ схемалык сүрөттү карап: эмне үчүн муз тоо, эреже катары, сүрөттө тартылгандай көрсөтүлөт деген суроого жооп тапканынан башталат. Катышуучулар, муз тоо – өтө сейрек кездешүүчү табигый көрүнүш, океандын сууларында анын чоң бөлүгү суунун астында жашырылгандай болуп, көчүп отурган муздун чоң кесеги жана анын көлөмү кандай болушу мүмкүн экенин дайыма эле билүү мүмкүн эмес деген корутундуга келишет. Суунун үстүндө муз тоонун чоң эмес эле көлөмү көрүнөт, эреже катары, анын көлөмү көрүнөт жана ченелет.

Педагог бул сүрөт адамдын инсан катары мүнөздөмөлөрү жөнүндө сөз болгондо жардам бере турганын айтат жана катышуучулардан адамдар бири-бирине окшош жана бири-биринен айырмаланган кандай болбосун мүнөздөмөлөрдү (көп түрдүүлүктүн белгилери) атоолорун суранат. Аны менен бирге ал бул белги сырттан көрүнгөн, анык болуп саналабы деген суроого жооп берүүлөрүн суранат.

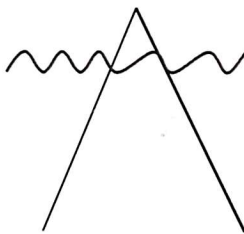
Катышуучуларга талкууга кошулууга жардам берүү үчүн, педагог өзү кийинки суроолордон башташы мүмкүн:

- Сиз адамдын жаш курагын аныктай аласызбы?
- Бул оңой эле жасалабы?
- Адамдын курагы сыяктуу мүнөздөмөнү сүрөттүн кайсы жагына жайгаштырса болот?
- Кайсы болбосун бейтааныш адамды карап, дагы кандай мүнөздөмөлөрдү билсе болот?
- Адамдын билимдүү экенин айта аласыңарбы?
- Анын улуту кандай?

- Анын бою кандай?
- Анын үй-бүлөсү кандай?
- Кесиби?
- Ал үчүн жашоодо баалуу болуп эмне саналат?
- Ал кайсы тилде сүйлөйт жана негизи канча тил билет?
- Шаардыкпы же айыл тургунубу?
- Анын дене бою канчалык өнүккөн?
- Анын жарандыгы кандай?
- Анын көрүүсү жакшыбы же начарбы?
- Ал жакшы тарбияланганбы же начар тарбияга ээби?
- Ал кайсы майрамдарды жакшы көрөт?
- Ал чоң үй-бүлөнүн мүчөсү болуп саналабы?
- Ал кайсы бир музыкалык аспапта ойной алабы?
- Ал балык уулоону/ футболду / мышыктарды / гүл өстүргөндү жакшы көрөбү?
- Ал кандай турмуштук принциптерди карманат? ж.б.

Талкуулоо процессинде педагог эс белгилерди жасайт же катышуучулардын бардык жоопторун баракка “маданий муз тоонун” белгилүү жерлерине жазат (төмөнкүдө келтирилген сүрөттү караңыз): суудан жогору же төмөн, бир эле учурда эки деңгээлде же суунун деңгээлинде эле.

«Маданий муз тоо»



Талкуулоо уланганда катышуучулар жазуулардын басымдуулук кылган көпчүлүгү суу деңгээлинен төмөн жайгашканын жана адам сыртынан айырмалай биле турган бир аз көрүнүктүү мүнөздөмөлөр суунун жогорку деңгээлине жайгашканын көрүшөт. Муз тоонун “чокусунда” раса, жаш курак, жыныс жана кадимки эле көзгө көрүнгөн психофизиологиялык мүнөздөмөлөр болот.

Педагог адамдын маданий мүнөздөмөлөрүнүн 5-10 пайызы гана көрүнө турганын белгилейт. Көптөгөн өтө маанилүү мүнөздөмөлөрдү адам көрбөйт жана көп учурда көрүнүктүү мүнөздөмөлөрдүн негизинде божомолдорун кураат, бул көп учурда туура эмес пикирлерге жана ой жүгүртүүлөргө алып келет. Адамды билүү үчүн төмөн муз тоонун негизине түшүү керек.

Андан кийин педагог кийинки суроолорду берет:

- Жашоонун жүрүшүндө силер кандай сапаттарды жана белгилерди көзөмөлдөп, өзгөртө аласыз?
- Силер тигил же бул деңгээлде эмнеге таасир тийгизе аласыз?
- Кандай сапаттар оордук менен көзөмөлгө, өзгөрүүлөргө, силердин таасирге баш ийет?

Педагог көрүнгөн “суу деңгээлинен” жогору жайгашкан катышуучулардын жоопторун бөлүп көрсөтөт жана бул адам иш жүзүндө көзөмөлдөй албай турган мүнөздөмөлөр экенин белгилейт – жаш курак, жыныс, раса ж.б. Алар көп түрдүүлүктүн биринчи белгилери болуп саналат.

Башка түс менен педагог көрүнбөгөн, “суу деңгээлинен” төмөн жайгашкан жоопторду, маданият менен байланышкан көптөгөн мүнөздөмөлөрдү бөлүп көрсөтөт. Дин, баалуулуктар, көз караштар, ишенимдер, үрп-адаттар, улут сыяктуу нерселер өзгөчө белгиленет.

Андан кийин педагог катышуучулар менен төмөнкү маанилүү суроолорду талкуулайт:

1. Адамдар көп учурда адамдын кандайдыр бир мүнөздүү өзгөчөлүгүнө, көп учурда анык эле көрүнүктүү болуп саналган жана андан же анын эркинен көз каранды болбогон (же аз көз каранды) өзгөчөлүктөргө көңүл бурушат. Мисалы, силердин айланарда узун бойлуу же сүйлөп жатканда кекеч адам болуп калышы мүмкүн. Көп учурда, биздин көнүмүш айланабыздан “бөлүнгөн” адамдар шылдыңдын объектиси болуп калышы ыктымал.
2. Сен башкалардан өтө эле айырмаланып турган жагдайга эч ким кабылгысы келбейт. Аны менен бирге бою же көрүүсү – бул адамдын физиологиялык өзгөчөлүгү жана муну менен эсептешүүгө туура келет, андан тышкары, мындай адамга колдоо көрсөтүү зарыл, анткени ал өзү дагы, эреже катары, өзүн олдоксон сезет, өзгөчө бейтааныш же ага аз тааныш адамдардын айланасында;
3. Адамдардын жашоосунда кыйла маанилүү, ал эми кээде абдан эле олуттуу болуп маданий баалуулуктар, дин, идеалдар, көз караштар саналат. Башка адам карманган маданий баалуулуктарын кабыл албастык, тааныбастык, тоотпогондук, андан да алардын шылдынга калуусу көптөгөн терс кесепеттерге, анын ичинде ачык тирешүүлөр менен чыр-чатактарга алып келиши мүмкүн.

Катышуучуларды курчап турган дүйнөнүн көп түрдүүлүгүнүн мүмкүн болушуна жана аны таанууга, идеялардын жана пикирлердин, жашоо түрүнүн көп түрдүүлүгүнө, башка адамдардын маданий өзгөчөлүктөрүнө урматтоо менен мамиле кылууга, өзүнүн жеке көз карашын айланадагылардын көз карашы менен салыштырып, аны менен эсептешүүгө багыттоо зарыл. Мында башка адамдардын сезимдерин түшүнүү, чыдамдуу, ак ниет, токтоо жана эстүү болуу жардам бериши мүмкүн, б.а. адам баскынчылыкка, чыдамсыздыкка жана кыжырданууга каршы кое алган бардык нерселер. Мында ар дайым алмаштыргыс жардамчылар ар нерсени билүүгө умтулуучулук жана, албетте, тамашакөйлүк болот.

Көнүгүүнү аткаргандан кийин логикалык уландысы болуп саналган иштин дагы бир түрү өткөрүлөт. Катышуучуларды топторго бөлүштүрүү жана алардан беш мүнөттүн ичинде **“Ийгиликтүү баарлашуунун беш жөнөкөй эрежеси”** аталышындагы плакатты даярдоосун сурануу.

Педагог ирети менен чакан топторго чакан бет ачарларды көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет, анын натыйжасында окуучулар бири-бирине берген жөнөкөй кенеш-сунуштардын

сүрөтү келип чыгат. Ар бир бет ачар буга чейинкинин жанына илинет (дубалга же доскага), андан кийин педагог бейтааныш адамдар менен жакындаого көмөктөшкөн сунуштардын жалпы талкуулоосун уюштурат.

“Үрп-адаттар, салттар, жаңычылдык (инновациялар). Маданият жана байланыш. Маданияттардын өз ар баюусу” чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

1950-жж. аягына чейин маданиятты адатта адамдар карманган жүрүш-туруштун үлгүсү же үрп-адат катары белгилешкен. Кыйла заманбап болуп маданиятты адамдардын кабыл алуусун жана алардын жүрүш-турушун калыптандырган жалпы билимдердин жана ишенимдердин системасы катары түшүнүү саналат.

Ар бир адамдын инсандыгы эки аспекттен турат – жеке жана социалдык, алар өз ара тыгыз аракеттешүүдөн улам калыптанат. Биздин жекелигибиздин бөлүтү биологиялык текке ээ экени шексиз – бул ар кандай жөндөмдөр, таланттар, айрым оорулар, биздин кейпибиз, темпераменттин түрү ж.б. Алар тукум куучулук менен аныкталат жана инсандын өзгөчөлүктөрүнө таасирин тийгизет. Бирок адамдын жекелиги бир топ бай келет. Ар бир адам өзүнүн өзгөчө өмүр баянына, өздөштүрүлгөн маданий мурастын өзүнүн жеке турмуштук тажрыйбасы менен өзгөчө айкалышына ээ.

Күнүмдүк баарлашууда, массалык маалымат каражаттарында: “жогорку маданияттуу адам” же, тескерисинче, “маданиятсыз адам” деген туюнтма көп учурда колдонулат. Биз инсандын “маданияттуулугу” же “маданиятсыздыгы” жөнүндө айтканыбызда, адатта анын билимдүүлүк, адептүүлүк, адеп-ахлактуулук, рух ж.б. сыяктуу сапаттарын божомолдойбуз. Ага карабастан, “маданият” термининин илимий мааниси кыйла кеңири. Эгерде бул маанини эске ала турган болсок, анда маданияттуу жана маданиятсыз адамдар жөнүндө кеп кылуу маанисиз, анткени “маданиятсыз” адамдар, иш жүзүндө, жок. Кайсы болбосун адам, билиминин же адеп-ахлактык сапаттарынын деңгээлине карабастан, сүйлөй алат, көптөгөн татаал жөндөмдөргө ээ, жүрүш-туруштун белгилүү ченемдерин өздөштүргөн, өздөштүргөн тажрыйбасынын негизинде башка адамдар менен өз ара аракеттешет жана ошондуктан маданияттуу жан болуп саналат.

Ар бир коомдун маданияты өзгөчө жана адам кандай сапаттарга ээ болушу керектиги тууралуу элестетүүлөрдүн белгилүү “топтомун” камтыйт. Бул сапаттар балага эң эле кичинекей кезинен баштап үйрөтүлөт. Маданияттын таасиринин алдында адам натыйжада кармана турган жүрүш-туруштун айрым образдарын жөн гана өздөштүрбөйт, маданият адамдын ички дүйнөсүнө, анын окшоштугуна, башкача айтканда өзүн өзү аныктоого аныктоочу таасир көрсөтөт.

Окшоштук бул курс үчүн маанилүү термин болуп саналат. Бул термин адамдын ички дүйнөсүнүн “Мен киммин?” деген суроого жооп табууга мүмкүндүк берген бөлүгүн түзөт. Мен өзүмдү бир эле учурда студент, ага (ини), ырдаганды жакшы көргөн ж.б. катары сүрөттөй алам. “Окшош” сөзүнүн өзү “ошол эле” же “ушундай эле” деп которулат. Башкача айтканда окшоштук – бул адамдын кайсы бир сапат же кандайдыр бир топ менен бирдей деп билүүсү. Өзүн өзү сүрөттөөнүн ичине этникалык окшоштук да кириши ыктымал: кыргыз, орус, өзбек, корейлик жана көптөгөн башка. Айрым адамдар үчүн этномаданий окшоштук олуттуу мааниге ээ, ал эми кимдир бирөө ага таптакыр кызыкдар

эмес, анткени кесиптик, аймактык же үй-бүлөлүк окшоштук бул адамдар үчүн кыйла маанилүү.

Инсандын окшоштугу ар дайым адамдын инсандыгын көрсөткөн бүтүндөй “маданий космостун” бөлүгү болуп саналат. Буга байланыштуу адамдын бизге тааныш эмес болгон ар түрдүү мүнөздөмөлөрүн аныктоо өтө оор. Биздин кабыл алуубузду коргоочу касиети болуп, биздин көз карашыбызда, бейтааныш адам ээ болууга тийиш деп ойлогон сапаттарды “кошумчалап жазуу” жөндөмүбүз саналат. Мындай жагдайда биздин дээрлик бардык божомолдорубуз туура эмес болуп саналат. Өзүбүз үчүн бул “космосту” ачуунун жалгыз ыкмасы – бул бейтааныш адам менен байланыш түзүү, анын процессинде барган сайын инсандын ички дүйнөсү ачыла баштай.

XX кылымдын 80-жылдары илимий изилдөөлөрдө жана билим берүү тажрыйбасында “мультимаданияттуулук” термини пайда болду. Бул маданият түшүнүгүнөн бир тектүү бир нерсе катары четтеп, көп түрдүүлүк идеясына келүүгө жардам берди. Эми белгилүү улуттук топко таандык болгон бардык адамдар ээ болгон бир маданият жөнүндө эмес, “маданияттар” жөнүндө кеп кылып жатабыз. Бул өзгөрүүгө көмөктөшкөн факторлордун бири коомдук турмушта алардын ролун жана салымын, алардын көпчүлүк деп саналган жана артыкчылыктарга ээ болгон өлкөнүн жарандарынын топторунан маданий айырмачылыктарын таануу талаптарын көрсөткөн улуттук азчылыктын саясий кыймылы болгон. Бул талаптардын максаты көп түрдүүлүктү¹³ таанууга жетишүү болгон.

Мульти- же көп түрдүүлүк башка маданий мүнөздөмөлөргө ээ болгон башка топтордун болушун баамдаган көп түрдүү адамдар дүйнөсүнүн ченемдик абалы болуп саналат. Таануу процессинде адамдар бардыгына жана ар бирине карата жалпылоолорду кыла албай турганын аныкташат. Алар, жашоо тууралуу алардын элестетүүлөрү, жашоо түрүнүн өзүндөй эле, башка адамдардын элестетүүлөрүнөн жана жашоо түрүнөн айырмаланганын түшүнүшөт. Бул ар кандай элестетүүлөрдүн жана образдардын ар бири билүүгө зарыл болгон башка маданиятты түзөт.

Мультимаданияттуулук бизди социалдык, маданий жана тилдик өзгөчөлүктөр тарабынын биз бардыгыбыз белгилүү чөйрөгө таандык экенибизге үйрөтөт. б.а. биз төрөлгөн маданият (же маданияттар) менен калыптанганбыз. Заманбап татаал коомдордо, маданий көп түрдүүлүктү кеңейтүү шарттарында, маанилүү ролду *көп түрдүү иш билгилик* ойнойт. Бизге көп түрдүү мейкиндикте кыймылдоого мүмкүндүк берген дал ушул ийкемдүүлүк ар бирибизге коомдо өзүнүн жөндөмдөрүн кыйла ийгиликтүү жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берет.

Бир дагы маданият обочолонуп жашабайт. Өзүнүн жашоо ишмердүүлүгүндө ал ар дайым өзүнүн өткөнүнө жана башка маданияттардын тажрыйбасына кайрылууга муктаж. Бул башка маданияттарга кайрылуу “маданияттардын өз ара аракеттешүүсү” аталышын алган. Маданияттардын өз ара аракеттешүүсүнүн суроолорун көптөгөн изилдөөлөр көп түрдүү маданияттар аралык байланыштардын мазмуну жана натыйжалары көбүнесе алардын катышуучуларынын бири-бирин түшүнүү жана макулдукка жетишүү жөндөмүнөн көз каранды экендиги тууралуу күбөлөндүрөт. Ар кандай маданияттардын

мындай өз ара мамилеси “маданияттар аралык байланыш” аталышына ээ болду, ал эки же андан көп маданияттар жана алардын ишмердүүлүгүнүн продукттарынын арасында ар кандай түрдө жүргүзүлгөн алмашуусун билдирет. Бул алмашуу саясатта да, адамдардын тиричиликтеги инсандар аралык баарлашуусунда да, үй-бүлөдө жана формалдык эмес байланыштарында жүргүзүлүшү мүмкүн.

Акыркы жылдарда дүйнөлүк масштабда болгон социалдык, саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр элдердин болуп көрбөгөн миграциясына, алардын жер которуусуна, жанашуусуна жана аралашуусуна алып келди. Бул процесстердин натыйжасында барган сайын көп адамдар аларды мурда бөлүп турган маданий тоскоолдуктарды аттап өтүүдө. Маданияттын жаңы көрүнүштөрү калыптанууда, өзүнүн жана башка бирөөнүн ортосундагы чек-аралар өчүрүлүп баратат.

Маданияттар аралык байланыш тармагындагы байкоолордун жана изилдөөлөрдүн көптөгөн саны, мазмун жана натыйжалар ошондой эле көбүнесе кайсы бир маданиятта үстөмдүк кылган баалуулуктардан, жүрүш-туруш ченемдеринен, көрсөтмөлөрүнөн ж.б. көз каранды деген корутунду жасоого мүмкүндүк берет. Маданият жана байланыштын өз ара байланышында алардын бири-бирине өз ара таасири жүргүзүлөт. Ошентип, мисалы ар бир маданиятта сыпайылык тууралуу өзүнүн элестетүүлөрү бар. Көптөгөн араб өлкөлөрүндө бүтүм (орус тилинде – *сделка*) боюнча өнөктөшүн, эгерде ал так жооп берет деген ишеним жок болсо, бир нерсе жөнүндө суроо адепсиздик болуп саналат. Эгерде америкалыктар оюндагысын болгондой түз айтып салса, япониялыктар жана арабдар үчүн алардын өнөктөшүнүн, жооп бере албай калган бир нерсе сурагандыктан, кызарып калышына жол бербөө маанилүү. Андыктан Японияда, ошондой эле бүткүл араб дүйнөсүндө кимдир-бирөөгө бир тараптуу “жок” деп жооп берүү оройлук болуп саналат. Эгерде адам чакырууну кабыл алгысы келбесе, анда ал ишим көп болгондуктан, билбейм деп жооп берет. Батышта көп учурда айкын жооптор берилет жана күтүлөт. Тескерисинче, азиялык маданиятта мынчалык түз жүрүш-туруш мамилелерди токтотуунун себеби болушу мүмкүн.

Маданият байланышка гана таасирин тийгизбестен, өзү да анын таасирине кабылат. Көп учурда бул, адам байланыштын тигил же бул түрүндө маданият ченемдерин жана баалуулуктарын өздөштүргөн, интермаданиятташуу процессинде болот. Биз маданиятыбызды ар кандай ыкмалар менен, ал үчүн ар кандай булактарды колдонуп үйрөнөбүз – бардыгынан мурда, баалуулуктарды жана жүрүш-туруш ченемдерин үй-бүлөдө, коомдоштукта өздөштүрөбүз, өзүбүздүн, ошондой эле кошуна элдердин маданиятынын салттарын жана үрп-адаттарын өздөштүрөбүз. Мына ошентип, бизге тааныш же бейтааныш адамдар менен пикир алмашып жана жаңылык окуп, угуп, байкап, биз өз маданиятыбызга таасир тийгизебиз жана бул таасир байланыштын тигил же бул түрү аркылуу мүмкүн болот.

Улуттук маданияттардын алакалашуусу (интеграциясы) өзүнө таандык сапаттардан ажыроого, өзүнчөлүктү жоготууга эмес, баюуга жана өсүүгө, мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышына алып келет. Маданият кайсы болбосун коомдо өнүгүүнүн түгөнгүс ресурсу болгон жана азыр да калууда.

Улуу жибек жолу - видео материал

Педагог иштин кийинки баскычына өтөт – Улуу жибек жолу жөнүндө тасманы көрүү. (аны “5-сабак” папкасында жайгашкан дисктен көрсө болот же Интернеттеги <https://www.youtube.com/watch?v=wKnNzPZcV2E> шилтемеден). Көрүүнүн алдында студенттердин көңүлү көрүп бүткөндөн кийин талкуулана турган кийинки суроолорго бөлүнөт.

Талкуу үчүн суроолор (тасманы көрүүдөн мурда флипчартка жазылат).

1. Силер буга чейинки көнүгүүдө сунуш кылган эрежелердин кайсынысы Улуу Жибек жолунда колдонулган?
2. Бүгүн Жибек жолун бойлоп жашаган элдердин өз ара мамилелери жакшы же начар болуп калдыбы? Бул эмнеден улам көрүнөт?
3. Улуу Жибек жолундагы адамдар арасында байланыш канчалык өзгөрдү?

Улуу Жибек жолу – видео материалга карата материал

Байыркы цивилизациялардын эң сонун жетишкендиктеринин бири болуп чындыгында эле Улуу Жибек жолу саналат. Адамзат тарыхында биринчи жолу Жер ортолук деңизден Тынч океанга чейинки эң эле чоң мейкиндикте ал ар кандай өлкөлөрдү жана элдерди бириктирди, алардын материалдык, адабий жана рухий маданиятын байланыштырды. Көптөгөн кылымдар бою бул жол боюнча идеялар, технологиялар, өнөр, диний ишенимдер менен алмашуу жүргүзүлгөн. Хроникаларда белгисиз өлкөлөрдү, кенч жана укмуштуу окуяларды издөөдө чөлдөрдү жана тоолорду кесип өткөн кайратуу биринчи өткөндөрдүн эрдиги жазылган.

Жибек жолу ал өткөн өлкөлөрдүн саясий, экономикалык, маданий калыптанышына чоң таасир тийгизген. Анын бардык маршруттарын бойлой ири жана чакан соода шаарлары жана кыштактар пайда болгон, өзгөчө кербен жолдоруна Борбордук Азия толгон. Бул аймакты ондогон соода маршруттары кесип өткөн. Бул жерде эң маанилүү этникалык процесстер, маданияттардын жигердүү өз ара аракеттешүүсү жүргүзүлгөн, масштабдык соода операциялары жасалган, дипломатиялык келишимдер жана аскердик бирикмелер түзүлгөн. Бул аймактын элдерине тамга жазуу жана дүйнөлүк диндерди, көптөгөн маданий жана техникалык жетишкендиктери Ички Азия жана Алыскы Чыгыш өлкөлөрүнө таркатууда залкар роль таандык.

“Борбордук Азия” түшүнүгү – жетишерлик шарттуу. Анын аймагынын чек-арасын көптөгөн изилдөөчүлөр ар башкача белгилейт. Ага карабастан, бул аймак байыркы цивилизациялардын топтошкон, өзүнүн тарыхын б.з.ч. 1500-жылга чейин эчак эле санай баштаган. Кашкар, Кокон, Самаркан, Бухара, Хива, Мерв жана Нишапур сыяктуу улуу соода шаарлары Жибек жолдорунун кесилишинде пайда болгон. Түркияны, Кавказды, Батыш Кытайды, Иранды, Афганистанды жана Индияны байланыштырып, кербен жолдору аларды бир чоң маданий жана экономикалык чөлкөмгө айландырган. Бул жерлер боюнча адамдардын жана идеялардын эркин өтүшү бир катар залкар энциклопедия жазуучулардын, окумуштуулардын, акындар менен философдордун жана алардын мектептеринин пайда болушуна көмөктөшкөн – Ибн Сина, Беруни, аль-Фаргани, аль-Хорезми, Рудаки, Навои. Даназалуу орто кылымдагы Борбордук Азиянын мавзолейлери, мечиттери жана медреселери кол өнөрчүлөрдүн кылдат чеберчилиги тууралуу күбөлөндүрөт. Байыркылык менен дем алган, салттуу стилдеги үйлөрү менен кыштактар барган сайын заманбап курулушка айланган. Көптөгөн өлкөлөрдүн элдери өзүнүн

тарыхынын түп тамырын билүүгө, рухий булактарын, өзүнүн дүйнөлүк маданиятка улуттук таандыктыгын түшүнүүгө умтулат.

Улуу Жибек жолу адамзат үчүн өтө өзгөчө маданий баалуулукту билдирет.

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып барган корутундулар:

Маданияттардын өз ара сиңишүүсү – заманбап коомдун өнүгүүсүнүн эң маанилүү факторлорунун бири. Ал башка маданияттар жараткан нерселердин жөнөкөй суммасына алып келбейт, ал ар кандай маданияттардын органикалык биримдикке кошулуусу сапаттуу жаңы маданий чындыкты жаратканда пайда болгон алардын укмуш бирикмесин көрсөтөт. Өз ара сиңишүүнүн жана өз ара баюунун натыйжасында ар кандай маданияттар өз өзүнчө болгонуна караганда чоң бир нерсе жаралат жана аны менен бирге маданий өнүгүүнүн бүгүнкүсүн жаратуучу сан багыты (вектору) калыптанат

ҮЙ ТАПШЫРМАСЫ:

- ✦ Портфолиону талкуулоо: “Саякаттардагы жана жер которуулардагы менин үй-бүлөмдүн тарыхы” темасына чакан изилдөө. Студенттер чоң апаларын, чоң аталарын жана башка туугандарын алар өзүнүн өмүрүндө кайда баргандарын (болгонун) жана эмне үчүн экендигин сурашат (ата-энеси менен көчкөн, окууга барган, иштегени, эс алууга ж.б.). Ар бир саякатта же жашаган жеринен тышкары жерде болушуна суроолорго жооп жазылат

ҮТ аткарууга сунуштар:

Чакан изилдөөнүн структурасы:

1. Тема. (Мисалы, Менин ата-бабаларым Кыргызстанга кайдан келген?”, “Чоң апамдын Кара деңизге саякаты”, ошондой эле студенттин ыктыярына башка темалар)
2. Изилдөөнүн мазмуну. (Тема боюнча таяныч суроолоруна жооптордон турат):
 - Бул саякат эмне берди (башка маданияттын элдери менен баарлашуу)?
 - Адам башка шарттарда жашаганда билген нерселеринен эмнени өзүнүн жашоосунда бүгүн колдонот?
 - Алар бул тажрыйбасын кайталагысы же жаңы саякатка барышы келеби (же башка маданияттагы адамдар менен сүйлөшкүсү)?
3. Корутунду.

Корутунду сабактын корутундусуна үндөш болушу керек (Байланыштын жана маданияттардын өз ара сиңишүүсүнүн маанилүүлүгү)

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер:

- Тема өз алдынча же педагогдун анча-мынча жардамы менен тандалган
- Мазмунда коюлган суроолорго ийне-жибине чейин жана так жооптор берилген
- Маданияттар аралык коммуникациянын маанилүүлүгү жөнүндө негизделген корутундулар берилген

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

“Маданий муз тоо” көнүгүүсү, ошондой эле башка материалдар ар кандай социалдык топтордун бирге жашоосу, көндүмдөрдүн пайда болушу, жалпы билим берүүчү жана саясат таануу, социология, маданият таануу, тарых, философия ж.б. боюнча атайын курстарда коомдоштуктар аралык дистанциянын жана сегрегациянын пайда болушун талкууланган сабактарда колдонулушу мүмкүн. Алар, туруктуу байланыштын жана маданий алмашуунун жоктугунда, үстүртөн байкалган белгилер жеке адамдар же адамдардын бүтүндөй тобуна баа берген пикирлерге жана корутундулардын негизин түзгөн, коомдогу бөлүнүүнүн пайда болушун жакшы көрсөтөт. Бул тема үчүн социалдык интеракциялар тууралуу видеону колдонгон жакшы, ал “5-сабак” папкасында дискте бар.

МАКАЛАЛАР

ОКШОШТУК (БИРДЕЙЛИК) ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн тема: «Мен киммин?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү” көнүгүүсү - 20 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуулар – 20 мүн
- **Чакан-лекция** Көп түрдүүлүк базиси. Көп жана кесилишкен окшоштуктар: этникалык, жарандык, кесиптик. Топтук өзүн өзү тандоонун алкагында жекеликтин артыкчылыктануу баалуулугу. - 15 мүн.
- “Мен киммин” көнүгүүсү» - 5 мүн
- Көнүгүү боюнча талкуу - 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: төрөлгөндө жана өмүрдүн жүрүшүндө алынган адамдын мүнөздөмөлөрүндөгү айырманы баамдайт; көп түрдүүлүктүн биринчи жана экинчи белгилерин билет; топторду түзүү үчүн ар кандай негиздерди түшүнөт; окшоштук түшүнүгүнө аныктама бере алат же өз сөзү менен сүрөттөй алат; кесилишкен таандыктыктар (көптөгөн окшоштуктар) деген эмне экенин жана алар топторду түзүү үчүн ар кандай негиздер менен кандайча байланыштуу экенин түшүндүрө алат; жарандык жана этникалык окшоштуктардын айкалышуусу мүмкүн экенин түшүнөт; көп түрдүүлүк Базисинин бардык пункттарын түшүндүрө алат

Баалуулук: бардык кыргызстандыктар үчүн бирдиктүү жарандык окшоштуктун баалуулугун кабыл алат; адамдар арасында окшоштук менен айырмачылыктын маанилүүлүгүн тааныйт; кээ бир айырмачылыктардын (биринчи кезекте, тубаса) принципалдуулугун жана алар менен эсептешүүнүн зарылдыгын кабыл алат; өзүнүн көптүк окшоштугун жана башка адамдардын көптүк окшоштугун кабыл алат; көп түрдүүлүк Базисинин маанилүүлүгүн тааныйт

Тажрыйбалык: маданий айырмачылыктарга карата өзгөчө сезимталдыкты көрсөтөт; ар кандай топтордун маданий өзгөчөлүктөрүнө урматтоосун билдирет; иштелген кырдаалдарда тубаса жана кабыл алынган айырмачылыктардын ролуна эстүү мамилесин көрсөтөт; ар кандай топторго өзүнүн жеке көптүк таандыктыгын көрсөтүүгө жөндөмдүү.

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көп түрдүүлүктүн мүнөздөмөлөрү менен алдын ала даярдалган карточкалар, алдын ала Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү тартылган ватман барагы, топтун мүчөлөрүнүн өзү өзүн аныктоо боюнча ватман барагындагы жыйынтыктоочу таблицасы, көнүгүүлөрдүн сүрөттөлүшү, чакан-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор, үй тапшырмасын аткаруу үчүн көп түрдүүлүк дөңгөлөгүн басып чыгаруу.

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, көнүгүүлөрдү аткаруу, карточкалар менен иштөө, топтук жана жеке иштөө, таблица менен иш алып баруу, талкуулоо.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Күн ... жарык тиет (жылмаят)” жазылуу оюну

Топ тегеректе турган отургучтарга отурат жана алып баруучу тандалат. Эгерде оюн катышуучуларга тааныш эмес болсо – алып баруучу иретинде оюнду педагог өзү баштайт. Оюндун алып баруучусу өзүнүн отургучун четке коет жана оюндун эрежесин түшүндүрөт. Ар бир учурда “күн ... жарык тиет” сөздөрүнөн башталган фраза айтылат. Андан кийин кайсы бир белги айтылат, ал белгинин “ээлери” тез туруп, так ушул эле белги аларды да мүнөздөгөндөр менен орун алмашуулары керек. Алып баруучунун максаты – бошогон орунду ээлеп жетишүү, ал эми орунсуз калган катышуучу алып баруучу болуп калат жана жаңы белгини жарыялайт. Белги катары кийимдин, бут кийимдин бөлүктөрү жана оюндун катышуучуларын көз көрүнө айырмалаган бардык нерселер болушу мүмкүн. Ошондой эле бул адаттарды, мүнөзүн, хоббисин, кызыкчылыктарын ж.б. мүнөздөгөн белгилер болушу ыктымал.

Мисалы: “күн көз айнек тагынгандардын бардыгына жарык тиет!” (кыска чачтууларга, кроссовка кийип келгендерге, уктаганды жакшы көргөндөргө, жайында төрөлгөндөргө, эжеси/синдиси барларга, Кыргызстанда жашагандарга, тоого барганды жакшы көргөндөргө, достор менен баарлашканды жакшы көргөндөргө, эки тил билгендерге ж.б.у.с). Педагог оюнга катышып жатып, процесске байкоо жүргүзүп, ошол эле учурда аталып жаткан мүнөздөмөлөргө көңүл бурууларын суранат, анткени бир аздан кийин, сабактын темасын талкуулоодо катышуучулардын байкоолору керек болушу мүмкүн.

Педагог оюндун жүрүшүнө алып баруучулар атаган белгилерди эстеп калууга аракет кылып, көңүл буруп байкоо жүргүзөт жана оюнду бардык катышуучуларды бириктирген кайсы бир белгиде токтотуп, аяктайт. Оюндун шайыр жана динамикалуу мүнөзүнө карабастан, өзүнүн маңызы боюнча ал сабактын темасы жана кийинки көнүгүүнү аткаруу үчүн абдан маанилүү.

“Сыйкырдуу дүкөн” көнүгүүсүн аткаруу

Алдын ала даярдык: аудиторияда алдын ала адамдардын сапаттары же мүнөздөмөлөрү менен карточкалар жайгаштырылат: жынысы, курагы, расасы, этникалык таандыктыгы, бою, көзүнүн түсү, жашаган жери, үй-бүлөлүк статусу, билими, досторунун саны, тери түсү, кошуналар, мүнөзү, спорттук кызыгуусу, кесиби, хоббиси, чач жасалгасы, темпераменти, сүйлөшүү тили, жашаган өлкөсү, кызыкчылыктары ж.б. Мүнөздөмөлөр менен карточкаларды аралаштыруу керек, бирок мүнөздөмөлөр принципалдуу эки түргө бөлүнө турганы анык:

- адамдын каалоосунан көз каранды болбогон сапаттар (мүнөздөмөлөр) (жынысы, курагы, расасы, этникалык таандыктыгы, бою, көзүнүн, терисинин түсү)
- өмүрдүн өтүшүндө тигил же бул кырдаалдардын таасири астында же адамдын аңсезимдүү каалоосунан өзгөртүүгө болгон башка сапаттар

Жазылуу оюнун өткөргөндөн кийин алып баруучу катышуучуларды айланага отургузуу менен аларга бүтүн жөнөкөй күн эмес жана бардыгында “сыйкырдуу дүкөнгө” баруу өтө сейрек кездешкен мүмкүнчүлүгү бар экенин жарыялайт. Алып баруучу “СЫЙКЫРДУУ ДҮКӨН” көрнөгүн алып чыгат жана аны алдын ала жайып койгон карточкалардын үстүнө илет. Педагог окуучулардан дүкөнгө кирүүнүн шарттарын көңүл буруп угууларын суранат:

Дүкөн болгону үч мүнөт ичинде гана ачык болот! Дүкөндө бүтүн өтө сейрек кездешкен “бююмдар” сатылат – таптакыр акысыз алууга мүмкүн болгон адамдын мүнөздөмөлөрү! Ошону менен бирге, буюм тандап жатып, бардыгы бир өтө маанилүү шартты эстерине алышы керек: **адам өзгөртө алган гана “бююмдарды” сатып алууга мүмкүн!!!**

Алып баруучу окуучуларга карточкаларга келип өзүнө кандайдыр-бир “бююмду” тандап алууну сунуш кылат. Өзгөртүүгө мүмкүн болгон белгилер менен карточкалардын саны окуучулардын санынан бир же эки эсе аз болушу керек. Ошентип “чагым (провокация)” зарыл түрдөгү “бююмдар” жетпей калгандар өзүнө өзгөрүлбөгөн мүнөздөмөлөр менен карточкаларды ала алгандыгында болот. Педагог “дүкөн жабылганын” жарыялайт жана бардыгын “сатып алган товарлары” менен өздөрүнүн ордуна кайтып келишин суранат. Эреже катары, өзгөрүлбөгөн мүнөздөмөлөр менен бир нече карточка калат – жынысы, курагы, расасы

Андан кийин алып баруучу-педагог кийинки суроолорго таянып, талкуулоону баштайт:

- ким кандай “бююмду” (мүнөздөмөнү/сапатты) өзүнө алды?
- Эмне үчүн дал ушуну?
- Сатып алуунун шарты аткарылдыбы?
- Биз (.....) өзгөртө алабызбы?
- Силерди эмне таң калтырды, эмне кызык көрүндү?
- Мүнөздөмөлөргө карап, биз адамдардын айырмачылыктары жана окшоштугу жөнүндө эмнелерди айта алабыз?
- Биздин ар бирибиз өзүбүзгө тийген (окуучунун аты) “бююмду” (мүнөздөмөнү/сапатты) ала алабызбы?
- Бул эмнени билдирет?
- Силер кандай деп ойлойсуңар – бизде окшоштук көппү же айырмачылык көппү?

Ар бир “сатып алууну” талкуулап, мүнөздөмөнүн бир түрүнүн башкадан принципалдуу айырмачылыгы аныкталат. Талкуулоо процессинде сатып алынган ар бир “бююмду” бөлүктөргө бөлүп, кеңири караштыруу жана көздүн, теринин түсүн, адамдын боюн ж.б. өзгөртүү ДЭЭРЛИК МҮМКҮН ЭМЕС! деген жалпы макулдукка келүү керек. Болбосо буларды өзгөртүү ӨТӨ ООР! Бирок мүнөздөмөлөрдүн башка түрүн көбүрөөк же азыраак өзгөртсө болот.

Талкуулоо процессинде педагог Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү тартылган даярдалган ватман кагазына карточкаларды ички же сырткы тегерек түрүндө илет жана бекитет – ошентип, борборунда өзгөрүлбөй турган мүнөздөмөлөр, айланасында – бардык калган

мүнөздөмөлөр жайгашат. Ички айлана адамдын алгачкы (өзгөрүлбөс) сапаттарын жайгаштырган жер болот, ал эми сырткы – өмүр өтүп жатканда тигил же бул кырдаалдардын таасиринин астында же адамдын ан-сезимдик каалоосу менен өзгөртүүгө мүмкүн болгон сапаттар жайгашат.

Педагогго тегеректин борборунда болгону беш сапат жайгашканын баса белгилөө зарыл: жыныс, курак, раса, этнос жана психофизикалык мүнөздөмөлөр, айланасында – көптөгөн өзгөрүүчү, мында адамда тигил же бул денгээлде өзгөрүү боюнча мүмкүнчүлүктөр бар. Ошондой эле адам өзгөртө алган айрым касиеттер төрөлгөндө алынышы мүмкүн, ал эми айрымдары социалдык: мисалы, ал кедей же бай үй-бүлөдө, шаарда же айылда төрөлүшү адамдан көз каранды эмес болушу мүмкүн экенине көңүл буруу керек.

Көп түрдүүлүк көптөгөн параметрлерге ээ, бирок бардыгы эле адамдын жашоосунда же анын коомдогу өз ара мамилелеринде бирдей маанилүү эмес. Кайсы бир кезде биз – досбуз же өзүбүздүн балдарыбыздын ата-энесибиз же кайсы бир окуу жайдын окуучуларыбыз же спорттук тайпанын мүчөлөрүбүз же өзүбүздүн шаарыбыздын (айылыбыздын) тургундарыбыз ж.б. сыяктуу биздин мүнөздөмөлөрүбүз маанилүү болот.

Бул окшоштуктар жана айырмачылыктар биздин таандыктыгыбыздын бөлүгү болуп саналат жана тең салмактуулукту камсыз кылат. Мындан тышкары, биздин окшоштуктар жана айырмачылыктар башка адамдардан өз ара көз каранды.

Адамдар бир эле этникалык таандыктыкка ээ болгон күндө да, алар бири-биринен көп жагынан айырмалана турганын белгилеп кетүү маанилүү. Тескерисинче, адамдар көп жагынан айырмаланып, бирок, ага карабастан, жакын дос же тууган болушу мүмкүн. Мындай айырмачылыктарга карабастан, биз тиричиликте батышабыз, жеке турмушта ар дайым жалпы бир нерселерди табабыз. Айырмачылыктарга караганда, жалпылыктар дайыма көбүрөөк болот. Бул учурда студенттерге жазылуу оюну тууралуу эстетсе болот, күн жөнүндө оюнда катышуучулар анын негизинде орун алмашкан белгилер көбүрөөк болгон. Педагог окуучулардан аудиториядагылардын көпчүлүгүнө таандык болгон оюндун белгилерин атап берүүлөрүн суранышы мүмкүн.

Көнүгүүнү аяктап жатып, алып баруучу-педагог катышуучуларды негизги корутундуларга алып келет:

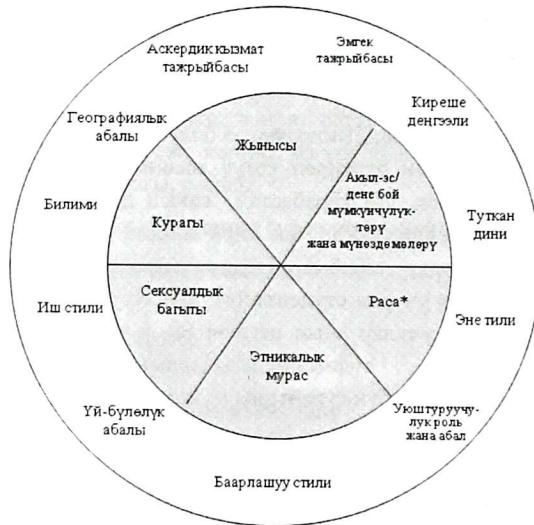
1. Көп түрдүүлүк – бул бизди окшош жана ар башка кылган бардык белгилер (окшоштуктардай эле, айырмачылыктар биздин окшоштугубуздун бөлүгү болуп саналат).
2. Адам катары, биз бири-бирибизден айырмаланганыбызга караганда, көбүрөөк окшошпуз (ар кандай адамдардын арасында көбүнесе окшоштуктар бар жана окшош адамдардын арасында айырмачылыктар бар).
3. Бирок айырмачылыктар мааниге ээ!

“Көптүк жана кесилишкен окшоштуктар: этникалык, жарандык, кесиптик. Топтук өзүн өзү аныктоонун алкагында жекеликтин артыкчылыктуу баалуулугу” чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Биз бири-бирибизден көптөгөн белгилер боюнча айырмаланарбыз. Бул айырмачылыктардын кээ бири социалдык топтун калыптанышынын негизин түзүшү мүмкүн. 1-сүрөттө “Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү” тегерек диаграммасы көрсөтүлгөн. Эгерде аны талдаса, индивиддин айрым белгилери анын ар кандай топторго жана категорияларга таандыктыгын белгилегенин көрсө болот (эркектердин же аялдардын, жаштардын же улгайгандардын, үйлөнгөндөрдүн, байлардын, аскерде кызмат өтөп бүткөндөрдүн ж.б. категорияларына).

“Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү” шайманы/аспабы (инструменти)

Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү



Диаграммда бир белгилер ички тегеректе, ал эми башкалары сырткы тегеректе жайгашкан. Бул мүнөздөмөлөр эмнеси менен айырмаланат?

Ички тегеректе топко таандык болуунун “алгачкы белгилер” деп айтылуучу белгилери жайгашкан – алар бала күнүбүздөн эле биздин эрте социалдашуубузду аныктайт, алар узак жашайт жана өмүрдүн жүрүшүндө аларды өзгөртүү өтө оор жана мүмкүн эмес дагы. Мисалы, раса көптөгөн муундардан кийин гана өзгөрүшү мүмкүн, жынысын алмаштыруу хирургиялык кийлигишүүнү талап кылат ж.б.

Өзүнүн этникалык таандыктыгын өзгөртсө болобу? Тажрыйба көрсөткөндөй, бул өмүр бою чоң аракеттерди талап кылат (адагта муну бир гана жолу, эрте балалыкта, тигил же бул этномаданий чөйрөгө туш болуп жасоо мүмкүн), бирок мындай болгон күндө да, чоң топ же жалпы коом муну кабыл ала турганына эч кандай кепилдик жок. Мисалы, башка улуттагы ата-энелердин асырап алган балдары, айланадагылар үчүн, мурдагыдай эле, алар

төрөлгөн топтун өкүлдөрү бойдон калышы ыктымал (өзгөчө бул кандайдыр бир сыртынан көрүнгөн белгилерге көрсөткөн болсо). Бирок өзүнүн маданияты жана тили боюнча алар өсүп-чонойгон топко таандык. Эрезеге жеткен кезде түшүнүп, өзүнүн улутун которуу кыйла оор.

“Экинчи белгилер” жеке тандоо жана чыгармачылык менен мамиле кылуу аркылуу өзгөрүшү мүмкүн (бирок топко таандыктык экономикалык шарттардан, билимден, ден-соолуктан ж.б. улам тандоо эркиндигине катуу таасир тийгизиши мүмкүн). Алардын айрымдарын башкаларга караганда өзгөртүү татаалыраак. Мисалы, терең ишенүүгө байланыштуу, жашоонун жүрүшүндө аны көп жолу өзгөртүү болбойт, анткени бул адамдын ынанымдарына карата ишенимин бузмак. Социалдык-экономикалык топ, өзгөчө күчтүү жиктелүү жана так социалдык-топтук чек-аралары менен, ошондой эле аны алмаштыргысы келгендер үчүн женилгис тоскоолдук болушу мүмкүн.

Бул коом турмушунда кандай мааниге ээ?

Демократиялык мамлекетте адамдын тандоо эркиндиги жана өнүгүүсү үчүн, бул мүмкүн болгон жерде, мүмкүнчүлүктөр түзүлүшү керек: ар бир адамда өзүнүн билим денгээлин жогорулатууга, кесибин алмаштырууга, кирешесин көбөйтүүгө мүмкүнчүлүгү болуш керек. Бул саясат, биринчи кезекте, топтук таандыктыктардын экинчи белгилерине кирет.

Ошол эле убакта алардын биринчи белгилери менен байланышкан адамдардын муктаждыктары ошондой эле эске алынышы керек, бирок бул мүнөздөмөлөр коомдо кызыкчылыктары жалпысынан бүт коомго маанилүү болгон *туруктуу топтордун* болушун аныктайт. Мындай топторго эркектер, аялдар, балдар, улгайган адамдар, этникалык жана тил коомдоштуктары, диний коомчолор, ошондой эле мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар кирет. Мамлекет бул топтордун кызыкчылыгын эске албаган учурларда, ар бир адам өзүнүн жашоосунда кошумча кыйынчылыктарга кабылат, анткени тигил же бул топко таандык болууга ал таасир тийгизе албайт: аял эркек боло албайт, улгайган адам жашара албайт, бала күнүнөн майып ден-соолугу чын балага айлана албайт.

Топтук таандыктыктын биринчи жана экинчи белгилерин талдоо көп түрдүүлүктүн базисин (негизин) калыптандырат.

КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТҮН БАЗИСИ

1. Көп түрдүүлүк – бул бизди окшош жана ар башка кылган бардык белгилер
2. Адам катары – биз бири-бирибизден айырмаланганга караганда, көбүнесе окшошбуз
3. Бирок айырмачылыктар мааниге ээ!

Көп түрдүүлүктүн негизи *кандай* айырмачылыктар мааниге ээ экендиги тууралуу ойлондуруп? Бул суроого жооп ар бир айкын кырдаалды талдоодон көз каранды. Мисалы, мектепте билим берүүнүн сапатындагы айырмачылыктар мектепке барган бала айыл же шаар жергесинде жашаганынан көз каранды болушу мүмкүн. Кыргызстанда, мисалы, сапаттуу жогорку билим алуу мүмкүнчүлүгү көбүнесе мектепте орус же англис тили канчалык жакшы окутулганынан көз каранды. Мындай кырдаалда гендердик айырмачылыктар чоң деле мааниге ээ эмес. Тескерисинче, депутат болуу же чон саясий кызматка ээ болуу мүмкүнчүлүгү аялдарга караганда, эркектердин арасында жогору. Бул кырдаалда бир эле курактык категориянын ичинде тигил же бул жыныска таандык

болушу. Жогорку Кенештин депутаттыгына талапкердин шаардык же айылдык тегине караганда маанилүү болушу мүмкүн.

Ошентип, айырмачылыктар, биринчи кезекте, *теңсиздик кырдаалында*, айырмачылыктар мүмкүнчүлүктөрдү же ресурстарга жеткиликтүүлүктү чектөө менен байланышканда көрүнүктүү жана маанилүү болот. Күнүмдүк турмушта, жайлуу жагдайларда айырмачылыктар жөн гана биздин жашообузду кыйла кызыктуу, мазмунду жана чыгармачыл кылат.

Тигил же бул топко таандык болуу биздин *окшоштугубузду* аныктайт – биз менен жалпы мүнөздөмөлөрдү бөлүшкөн кимдир-бирөө менен жалпылык биргелик сезими: биз менен бир тилде сүйлөйт, ошол эле салттарды сактайт жана урматтайт, ошондой эле кесиптик билимдерге жана жөндөмдөргө ээ, жаратылышты жакшы көрөт, адилетсиздик менен күрөшөт ж.б.

Биз бир эле учурда ар кандай топторго таандык болгондугубуздан (үй-бүлө, кесиптик коомдоштук, кошуналар, кызыгуулар), биз бардыгыбыз, биринин үстүнө бири коюлган, *көптөгөн окшоштуктарга* ээбиз. Биз ар бирибиз бирден ашык коомдоштукка таандыкбыз жана кызыкчылыктардын кеңири түрүнө ээбиз, ал эми биздин белгилүү этникалык топко (же бир нече топторго) таандык болушубуз мүчөлүктүн бирден-бир гана мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Эреже катары, биздин окшоштуктарыбыз бири-бирин кошумчалайт, толугу менен сүрүлүп чыкпайт жана кырдаалдын контекстине жараша болот (2-сүрөт). Бул мектептеги ата-энелердин жыйналышында бизде апалардын жана аталардын окшоштугу, окуу жайында сабак өтүүдө – педагогдун кесиптик окшоштугу, базарда - сатуучунун жана сатып алуучунун окшоштугу ж.б. актуалдашат.



Көптүк жана бири-биринин үстүнө коюлган окшоштуктар

Биздин окшоштуктарыбыз өзгөрүүгө кабылат. Бул *окшоштук* – бир жолу жана түбөлүккө бекитилген мүнөздөмөлөрдүн топтому эмес, *бул динамикалык процесс* экенин билдирет. Айрым окшоштуктар (мисалы, кесиптик окшоштук) башкаларга караганда өзгөрүүлөргө көбүрөөк кабылат, бирок алар дагы чексиз өзгөрүлбөйт, бизге базалык макулдашкандык зарыл. Мындан тышкары, биздин социалдык окшоштуктарыбызды (шаардык, айылдык, орто таптын өкүлү) биз бала кезибизде өздөштүрөбүз, ошентип, процесстер, окшоштуктар биздин сезимдердин структурасына куралган жана биздин жеке

жалпылыгыбыз менен коопсуздук сезимибизге тыгыз байланыштуу. Биз кайсы бир окшоштукту канчалык эрте өзүбүзгө таандык кылсак, ал биздин сезимдерибиз менен ошончолук тыгыз байланышта болот. Мисалы, бизге гендердик таандыктыгыбызга, уулдун же кыздын милдетин аткарбаганыбызга карата жеке, ошондой эле биздин этносубузга карата эскертүүлөр катуу тиет.

Этникалык окшоштук, эреже катары, күнүмдүк турмушта кыйла маанилүү болуп саналбайт. Көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, тынчтык мезгилинде адамдар өзүнүн этникалык таандыктыгы жөнүндө “өзгөчө” окуяларга байланыштуу эстешет – майрамдар, тарыхый жылдыктар, маданий иш-чаралар. Үй шарттарында кимдир-бирөө эне тилинде сүйлөсө, үйдөн тышкары – мектепте, жумушта – мамлекеттик тилди же башка этникалык топтун тилин колдонот, бул этникалык окшоштук ушул адам үчүн ал эне тилинде сүйлөгөн ар бир учурда өзгөчө маанилүү экендигин билдирбейт. Тил мындай учурларда байланыштын аспабы болуп гана саналат.

Окуучулардын өздөрүнүн көптүк жана кесилишкен окшоштуктары жөнүндө сүйлөшүүнү аяктоого “Мен Киммин?” көнүгүүсүн аткаруу жардам берет

“Мен Киммин?” көнүгүүсүн аткаруу:

Педагог топко тапшырма берет – эки мүнөт ичинде кагаз барагына “Мен Киммин?” суроосуна жооп берип, өзүн өзү аныктоонун беш вариантын жазуу. Аныктама зат атооч болушу керек. Окуучулар бири-биринин жазганын көрбөш үчүн алдын ала кам көрүү зарыл – аларды эркин бөлмөнүн бардык мейкиндиги боюнча отургузуп, бири-биринен бурулууларын суранат.

Тапшырма аткарылганда, алып баруучу бардыгын жалпы айланага кайрылып келүүлөрүн суранат жана доскага ватман кагазын илет, ага катышуучулардын жооптору жазылат.

Алып баруучу катышуучулардын бирин ар бир сайын - топтун ичинен кимдир-бирөөдө ушундай эле аныктама барбы деп сурап, чынжырды баштоосун суранат. Жалпы саны кагаз барагына жазылат. Аныктамалардын биринчи айлампасын талкуулап, айтылбаган жана чогулган аудитория үчүн жалгыз белги болгон аныктамаларды айтса болот.

Педагог катышуучулардын көңүлүн бул жерде болгондордун бардыгынын ичинен бүт беш аныктама боюнча уникалдуу жана топтоп кимдир-бирөө менен окшош эмес болгон адамдын жоктугуна бурат. Мындан тышкары, ар бир катышуучу аныктамасы боюнча өзүн өзү ушундай аныктаган көпчүлүккө кирет. Мисалы, топтор сөзсүз инсан, адам, окуучу, уул (кыз), ага/ини (эже/синди), дос (курбу кыз) ж.б. категориялар боюнча биригет. Алып баруучу кимдир-бирөө кайсы бир белгини жазбаса да, бул белги аны сүрөттөгөндүктөн, ал бары бир тигил же бул топко кошула ала турганына көңүл бурат.

Топ өзгөчө күзгүгө карагандай, жыйынтыктоочу таблицаны карайт, андан мурда баамдабаган жыйынтыкты көрөт: ар бир катышуучу бир эле учурда тигил же бул белгилер боюнча бириккен бир нече топторго таандык. Кээ бири үчүн алар кыйла артык жана биринчи орунда турат, кээ бири үчүн – анча маанилүү эмес же такыр эле белгиленген эмес, бирок кандай болбосун жалпы топтук сүрөттө көптүк жана кесилишкен окшоштуктар баары бар болгону көрүнөт. Эгерде алардын кайсы бири – такталган жана бир топту экинчи топтоп айырмалай алса (мисалы, гендердик белги же этникалык

таандыктыгы), ушуну менен бирге башка белгилер жынысына же улутуна карабастан бардыгын бириктириши мүмкүн: Кыргызстандын жарандыгы, бул окуу жайынын окуучусу, же параметрлер ж. б.

Алып баруучу катышуучуларга кийинки суроолорду берет:

- Силер азыр эмнени сезип жатасыңар?
- Топ менен кандай ойлор менен бөлүшкүңөр келет?
- Көнүгүүнүн жыйынтыктарын талкуулоо убагында силер кандай сезимдерге кабылдыңар?
- Силерге эмнелер эң кызыктуу, жаңы, күтүлбөгөн болду?
- Булардын жашоодо кандайча кереги тиет?

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келген корутунду:

Бардык адамдар бир эле учурда ар кандай топторго таандык: үй-бүлө, жумуш, окуу, хобби ж.б. Бирок биз үчүн биз кандай жерде төрөлгөнүбүз, кайсы өлкө биздин Мекенибиз болуп санала турганы абдан маанилүү. Бул бардык адамдар үчүн маанилүү жана алар кандай маданиятка таандык экендигинен көз каранды эмес.

Азыр Жер жүзүндө 5000ге жакын эл (улут) эсептелүү, бирок болгону 180 мамлекет бар. Бул эмнени билдирет? Дүйнөнүн ар бил өлкөсүндө көптөгөн этностогу адамдар жашайт жана алар башка этникалык топторго таандык болсо да, өзүнүн өлкөлөрүнүн патриоттору болуп саналат.

Кыргызстанда ошондой эле кыргыздар гана эмес, башка кыргызстандыктар да жашайт: орус-кыргызстандыктар, корейлык-кыргызстандыктар, өзбек-кыргызстандыктар, уйгурлар, немецтер, тажиктер, дунгандар, азербайжандар – жана булардын бардыгы өздөрүн кыргызстандык – Кыргызстандын жарандары деп эсептешет.

Биздин өлкөнүн бардык жарандары бирдей, алар кандай этникалык топко таандык экени маанилүү эмес. Кимдир-бирөө бир нече улутка таандык болушу мүмкүн, эгерде анын ата-энеси, чоң апасы жана чоң атасы (таенеси жана таятасы) ар кандай этномаданий топтордон болсо, бул адам үчүн алардын бардыгы маанилүү. Кимдир-бирөө үчүн этникалык таандыктык чоң ролду ойнобошу мүмкүн – алар үчүн, мисалы алардын кесиптик таандыктыгы же үй-бүлөдөгү ролу кыйла маанилүү.

Бирок жарандык окшоштук, эреже катары, көпчүлүк үчүн абадан маанилүү. Мындай адамдар үчүн Ата-Мекени – Кыргызстан ошондой эле маанилүү.

Убакыт мүмкүндүк берсе, “6-сабак” папкасында дискте же кийинки шилтеме боюнча Интернетте бар болгон:

https://www.youtube.com/watch?v=mwNaXbwIxLo&ebc=ANyPxKrZxbsay_IHAooVfjkMRvN7pHkdp5FstDW58aQet0YJmUEBaepM-tnlI9NYfIuPby5XSv2v5DoihRZibx3T_wqovlyPEg

КҮН ЖАНА ТҮН мультфильмин (башкаларды кабыл алуу жана жалпы кызыкчылыктарды, “окшоштуктарды” издөө жөнүндө) көрүү жана талкуулоо менен сабакты аяктаса болот .

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ **Портфолиону толтуруу:** ар бир окуучуга Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү менен барак берилет – аны өзүнүн көп түрдүүлүгүнүн биринчи жана экинчи белгилерин сүрөттөп, алардын ичинен бүгүнкү күндө эң маанилүү болгондорун жана эмне үчүн экенин (мисалы, үй-бүлө, университетте окуу, спорт, достор, кызыкчылыктар ж. б.) белгилеп, кийинки сабакка карата толтуруу зарыл. Толтурулган дөңгөлөккө көрсөтүлгөн маанилүү белгилер менен “Мен үчүн маанилүү болгон кандай белгилер көп түрдүүлүктүн базиси менен байланышкан?” суроосуна жооп берип, “Менин көп түрдүүлүк дөңгөлөгүм” аталыштагы бир абзац сүрөттөө жазылат.

Сүрөттөөнүн структурасы:

1. Көп түрдүүлүктөгү менин биринчи белгилерим жана эмне үчүн айланадагылар аларды көңүлгө алышы керек
2. Көп түрдүүлүктөгү менин экинчи белгилерим жана эмне үчүн алар мен үчүн маанилүү
3. Башка адамдардагы көп түрдүүлүктөгү биринчи жана экинчи белгилерине карата менин мамилем.
4. Менин көп түрдүүлүк дөңгөлөгүмдө аталган белгилер көп түрдүүлүк базиси менен кандайча байланышкан?

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында аталган иш билгиликтерге ылайык келет):

- Көп түрдүүлүктүн биринчи жана экинчи белгилери туура көрсөтүлгөн
- Көп түрдүүлүктүн биринчи (5) жана экинчи (10) жана андан ашык) белгилеринин жалпы саны 15тен аз эмес болуш керек.
- Биринчи белгилерди өзгөртүү мүмкүн эместигин түшүнөт, андыктан алар боюнча социалдык обочолотуу болушу мүмкүн эмес, анткени бул адам укуктарынын бузулушу болот
- Көп түрдүүлүк Базисинин бардык пункттарын түшүндүрө алат

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бул материалдар социология, маданият таануу, дин таануу жана окшоштук, топко же коомдоштукка таандык болуу, топтук баалуулуктар жана ченемдер темасы талкууланган башка курстарда колдонулушу мүмкүн.

Жалпы билим берүүчү жана коомдук сабактар боюнча атайын курстардагы сабактар үчүн, ошондой эле реферат, курстук жана дипломдук иштерди жазуу үчүн кошумча окуу үчүн кийинкилерди колдонсо болот:

- Владимир Малахов *«Этникалуулуктун символикалык өндүрүшү жана чыр-чатак»*
- Владимир Малахов *«Окшоштуктун ыңгайсыздыгы»*
- В.Тишкова жана В. Шнирельмандын редакциясындагы жыйнак *«Дүйнөлүк тарыхтагы улутчулдук (национализм)»*
- Роджерс Брубейкер *«Топторсуз этникалуулук»*

Ошондой эле сабактар үчүн, компакт дисктеги “6-сабак” папкасында болгон, жамааттык окшоштук түшүнүгүнө арналган Михаил Соколовдун видеосу жана мульти маданияттуулук жөнүндө Владимир Малаховдун видео лекциясы пайдалуу болушу мүмкүн.

№7-САБАК

ЭТНОМАДАНИЙ КӨНДҮМДӨР ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн тема:

«Эмне үчүн бардык саргыл чачтуу айымдар женил ойлуу?»

Сабактын планы:

- **Жазылуу** - 10 мүн;
- “Фразалар” **көңүгүүсү** - 20 мүн;
- Көңүгүүнүн жыйынтыгы боюнча **талкуу** – 20 мүн;
- **Чакан-лекция** жана **видео көрүү**. Көндүмдөр жана туура эмес ойлор. Калыстыксыз мамиле. Этномаданий көндүмдөрдүн спецификасы - 20 мүн;
- Лекциянын жана видео көрүүнүн жыйынтыктары боюнча **талкуу** - 15 мүн;
- Сабактын **жыйынтыгын чыгаруу**, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Артыкчылыктуу: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүдөгү көндүмдөрдүн тегин жана ролун түшүнөт; оң жана терс (позитивдүү жана негативдүү) көндүмдөрдү айырмалайт; көндүм ой жүгүрүүнү жана одоно жалпылоону бөлүп көрсөтө алат; этникалык жана маданий таандыктыгына карабастан, адам жөнүндө негиздүү пикир алуу үчүн байланыштын маанилүү экендигин түшүнөт.

Баалуулук: адам жөнүндө көндүм жана шашылыш ой пикирдин зыяндуу таасирин тааныйт

Тажрыйбалык: маданий айырмачылыктарга өтө сезимталдыкты көрсөтөт, этникалык жана маданий көндүмдөрдү жене алат, индивиддин топтук жалпылыктарына карама-каршы жеке сапаттарына багыт алат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (**жардам берет**): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: алдын ала даярдалган эки түстөгү карточкалар: бир түстөгү карточкаларда фразалардын башталышы, ал эми башка түстөгү карточкаларда – аягы жазылышы керек; видео материалды көрүү үчүн жабдык (техника), Бруно Бозетто «Италиялыктар жана европалыктар мультфильми жана компакт дисктеги №7 – “Көндүмдөр” темасы боюнча сүрөттөр.

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, карточкалар менен иштөө, талкуу, видео материалды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Жамгыр, чычкандар, үйлөр” жазылуу көнүгүүсү

Бардык окуучулар үч-үчтөн болуп бөлүнөт. Экөө бири-бирине бетме-бет турат, эки колдоруна тен кармашат, алар – “үйлөр”. Үчүнчүлөрү алардын ортосуна турат, алар “чычкандар”. Бир адам алып баруучу болуп калат. Эгерде алып баруучу: “Үйлөр!”, - десе, бардык “үйлөр” ордунан козголуп, колдорун чыгарбастан, өздөрүнө жаңы “чычкан” издеп чуркашат. Алып баруучу: “Чычкандар!”, - дегенде, алар өздөрүнө жаңы “үй” издеп жөнөйт. Алып баруучу: “Жамгыр!”, - дегенде, бардыгы ар кайсы жакка тарашат жана жаңы үчтүктөрдү түзүшөт. Бул учурда алып баруучунун милдети – кайсы бир үчтүккө кирип калуу. Ким жалгыз калса – ошол алып баруучу!

Бул оюн аудиторияны “кызытууга”, окуучулардын маанайын көтөрүүгө, баарлашуунун жайлуу чөйрөсүн түзүүгө багытталган. Кайсы болбосун курактык категориядагы катышуучулар жыргап ойногон оюн натыйжада маанилүү темага сүйлөшүүнү тезирээк баштоого, окуучуларды ачууга жана “сүйлөтүүгө” мүмкүндүк берет.

“Фразалар” көнүгүүсүн аткаруу:

Окуучуларды тегерекке отургузуп, педагог өтүп жаткан сабактын темасын жарыялайт жана көндүм (стереотип) сөзүнө аныктама берүүнү сунуш кылат. Эң эле туура келген божомолду флип-чартка жазуу зарыл, жазылгандардын арасында сөзсүз түрдө, көндүм (стереотип) – бул коомдо болгон жөнөкөйлөштүрүлгөн образ же адамдар, окуялар, кубулуштар жөнүндө пикир сыяктуу айтылуулар кездешет. Педагог “Фразалар” деп аталган көнүгүүгө катышуу аркылуу теманы өркүндөтүүнү сунуш кылат.

Ал үчүн алдын ала даярдалган эки түстөгү, биринде категориялар, экинчисинде – бул категориялардын мүнөздөмөсү жазылган карточкаларды педагог окуучулардын алдына аудиториянын полуна жайгаштырат. Окуучуларга карточкаларды карап, сүйлөмдөрдүн башын жана аягын колдонуп, фраза түзүү сунуш кылынат. Фразаларды топтун бардыгы менен талкуулап куруу зарыл. Педагог, окуучуларга байкатпай “жардам берип”, зарыл болсо, көндүм мамилени жолдоп, окуучуларды топтун көпчүлүгү куралган аныктамалар менен макул болушуна багыттоого аракет кылат.

Карточкаларда алдын ала даярдалган фразалар кеңири таралган, этникалык, кесиптик, курактык жана гендердик көндүмдөр болуп саналат. Окуучулар көбүнесе кийинки фразаларды түзөт болуш керек:

Бардык аялдар	алсыз
Бардык гаишниктер	паракорлор
Япондуктардын бардыгы	эмгекчил
Бардык көз айнекчендер	акылдуу
Италиялыктардын бардыгы	мафия мүчөлөрү
Жүк ташуучу айдоочулардын бардыгы	кир
Америкалыктардын бардыгы	бой көтөргөндөр
Немецтердин бардыгы	өтө так

Окуучулар тапшырманы аткаргандан кийин, педагог аларга түзүлгөн фразаларды окуп берүүлөрүн жана алынган жыйынтыктарды талкуулоону сунуш кылат.

Педагог кийинки суроолорду колдонуп, талкуулоону уюштурат:

- Фразаларды түзүү процесси кандай өтүп жатты?
- Келишпестиктер болдубу, жалпы пикирге оңой эле келди нерби? Эмне үчүн?
- Алынган ырастоолор иш жүзүнө канчалык туура келет? Бөтөнчөлүктөр болушу мүмкүнбү (Мисал келтириңиз)?
- Турмушта бул топтордун өкүлдөрүнө туш болдуңуз белениз?
- Эгерде туш болбосоңуз, анда эмнелердин негизинде сиз мүнөздөмөлөрдү берип жаттыңыз?
- Эгерде туш болсоңуз, анда бул мүнөздөмөлөр бул топтун бардык мүчөлөрүнө канчалык туура келет?

Педагог окуучулар менен “туура эмес (жаңылыш) ойдо болуу” жана “көндүм” түшүнүктөрүн талкуулайт, көндүм - бул болгону айрым жалпылоо жана тигил же бул топтун бардык мүчөлөрү үчүн мүнөздөмө боло албай турганын белгилейт. Ар бир адам уникалдуу жана көндүмдөр кез-кезде чындыкка ылайык келбейт. Талкуулоодо компакт дискте болгон сүрөттөрдү колдонсо болот.

Андан кийин педагог окуучуларга көндүмдөрү “бөлүп ажыратууну” жана карточкаларды фразалар көндүм эмес болгондой кылып түзүп көрүүнү сунуш кылат. Окуучуларды алып келиш керек болгон, карточкаларды жайгаштыруунун эң жакшы варианты деп адамдардын бардык категорияларын борборго, ал эми айланасына “ромашка” түрүндө – бардык мүнөздөмөлөрдү жайгаштыруу саналат. Катышуучулар карточкалардын жаңы кайра бөлүштүрүлүшүнүн жыйынтыктарын көрсөтүп, алынган жыйынтыктарды талкуулашы керек болот. Мындай кайра бөлүштүрүүнүн башкы жетишкендиги болуп, бардык адамдар, алар таандык болгон этникалык, кесиптик, курактык, гендердик же кайсы бир башка категориясынан көз карандысыз – бардык адамдар АР БАШКА деген бир абдан маанилүү тыянактын негизинде кандай болбосун мүнөздөмөгө ээ болушу мүмкүн.

Талкуулоо үчүн мүмкүн болгон суроолор:

- Фразаларды түзүү процесси эми кандай өттү?
- Тапшырманы аткаруу качан татаалыраак болду: биринчи жолубу же экинчи жолубу? Эмне үчүн?
- Көндүмдөрдүн кандай топторун бөлүп көрсөтсө болот (этникалык, кесиптик, гендердик)?
- Чыныгы турмушта адамдар жана топтор арасындагы мамилеге көндүмдөр таасирин тийгизеби?
- Оң (позитивдүү) жана терс (негативдүү) көндүмдөрдү бөлүп көрсөтсө болобу?
- Терс көндүмдөр улуттар аралык мамилелерге таасир көрсөтөбү?
- Этникалык топтордун өкүлдөрү менен мамилелерге терс көндүмдөрдүн таасирин бейтарап кылуу үчүн кандай чараларды көрсө болот?

Талкуулоонун жыйынтыктарын тастыктоо видео материалды: Бруно Бозеттонун “Италия жана Европа” шылдыңдаган флэш-мультифильмин көрүү болот. Көрүүнүн жыйынтыктары боюнча блиц – талкуу, биринчиден көргөн “италиялыктын” образында ар биринин өзүн өзү таануусунда, экинчиден, этномаданий көндүмдөрдү таркатууда абдан көп учурларда терс ролду ойногон ММК ролун тастыктоонун айланасында курулат.

**“Көндүмдөр жана туура эмес (жанылыш) ойдо болуу. Калыстыксыз мамиле. Этномаданий көндүмдөрдүн спецификасы”
чакан лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Дээрлик бардык адамдар ээ болгон эн күчтүү көрсөтмөлөрдүн бирден бири – бул көндүмдөр. Алар ар кандай тармактарда болушу мүмкүн, бирок адамдар арасында өз ара аракеттешүү үчүн маданий жана этномаданий көндүмдөр өзгөчө маанилүү. *Этномаданий көндүмдөр* – бул белгилүү улуттун же маданияттын өкүлдөрүнүн жүрүш-турушунун ченемдери, ой жүгүртүүсү, тышкы келбети же мүнөзү жөнүндө жөнөкөйлөштүрүлгөн же элестетүү же божомол. Көп учурда көндүмдөр топ же анын мүчөлөрү жөнүндө алдын ала түзүлгөн терс ой пикирди өзүнө камтыган *калыстыксыз* мамиледен курулат. Калыстыксыз мамиле өзүнө жек көрүү жана күчтүү кастык сезимдерин камтыйт. Ал шашылыш жалпылоого негизделет (адам, чындык таптакыр башка болгон күндө дагы, күткөн нерсесин көрөт). Көндүмдөр ага катышкан окуялардын же адамдардын жекелигин жана кайталанбастыгын баалоого мүмкүндүк бербейт.

Калыстыксыз пикир жана *көндүмдөр* улуттук өз ара мамилелер үчүн тоскоолдук болуп саналат. Алар ошондой эле катуу чындыкты “кедейлентет” жана тоскоолдук кылууну чектейт. Алар ишенимди кетирип жана өз ара урматташууну бузуп, адамга башка адамдарды толук денгээлде билүүгө мүмкүндүк бербейт. Натыйжада, алар чыр-чатактын булагы болуп калышы жана адамдардын өмүрүнө коркунуч жаратышы мүмкүн.

Этникалык көндүмдөрдүн мисалдары: бул “Х” адамдардын бардыгы – аракеттер, келесоолор же жалкоолор, бул «Y» адамдардын бардыгы – педант (өтө эле бышыксынган) жана өтө тыкан; «Z» адамдарынын бардыгы – амалкөй жана алдамчы.

Биринчиден, *этникалык көндүмдөр* көп түрдүүлүктүн көптөгөн түрүн (билим, кесип, кызыкчылыктар) эске албастан, этникалык топтордун татаалдыгын жана көп кырдуулугун азайтат. Башка туруктуу көндүмдөр да бар. Мисалы, көптөгөн шаарларда көптөн бери жашагандар айылдан шаарга жакында келгендерге ишенбестик менен мамиле кылат. Көптөгөн жерлерде эмгек мигранттарына ж.б. шек саноо менен мамиле кылышат. Кыргызстанда түштүк жана түндүк областтарынын өкүлдөрүнө карата мамиле боюнча өз ара аймактык көндүмдөр күчтүү. Топ ар кандай көз караштагы, пикирдеги жана мамиледеги адамдардын коомдоштугу катары эмес, кандайдыр бир “чулу таш (монолит)” катары каралат.

Экинчиден, алар топтун өкүлдөрүнө жана топтун өзүнө белгилердин так аныкталган топтомун кошумчалап жазышат. Бул иш жүзүндө, кайсы бир топтун мүчөсү болуп саналган бардык адамдар, башкалардын пикири боюнча, бул топ ээ болгон мүнөздүү өзгөчөлүктөр менен сыйланат дегенди билдирет.

Көндүмдөр жана туура эмес ойдо болуу, кайсы болбосун раса жана эл жөнүндө жөнөкөйлөштүрүлгөн элестетүү жана терс жүрүш-туруштун булагы катары, басмырлоо, зомбулук, жана, эн катуу - геноцид сыяктуу трагедиялык кесепке ээ болушу мүмкүн. Этникалык же саясий бөлүнгөн коомдордо көндүмдөр ата-энеден балага (үй-бүлөдө) гана өтпөстөн, ар кандай институттардын колдоосу менен ар кайсы тараптан бекитилет: мектеп, башчылар, массалык маалымат каражаттары, жергиликтүү коомдошуктар ж.б.

Көндүмдөр туруктуу. Алар онбогон оордук менен өзгөрүлөт, анткени алардын көпчүлүгү бала кезде иштелип чыккан, ал эми социалдык шарттар аларды күчөтөт. Бирок,

адамдарда коомдук кабыл алуучулукту (кабылдоону) өзгөртүү үчүн умтулуу бар болгондо, бул мүмкүн. Көндүмдөр биринчи кезекте бейтааныш адамдар жолукканда же жаңы маалыматка кездешкендеги учурларда көрүнөт.

Көндүмдөрдөн, төмөнкүдө көрсөтүлгөн сыяктуу, ырааттуу жана тырышкаак аракеттердин жардамы менен кутулууга болот:

- өзүнөрдүн акыл-эс “фильтрлеринин” жана айырмачылыктарга карата өзүнүздүн реакцияңыздын табиятын түшүнүүгө аракет кылыңыз; сиз өзүңүздүн калыстыксыз мамилениздин тамырларын түшүнүшүңүз керек;
- силерге көндүмдөрдү, силерден айырмалаган адамдарды түшүнүүгө жардам берген, ар бир өзүнчө адамдын же топтордун өзгөрүлгөн жана динамикалуу мүнөздөмөлөрдөн айырмалай билүү зарыл;
- өзүнөрдүн көндүмдөрдүн жолун жолдобой, айырмачылыктарга ачык акыл-эс менен, рационалдуу, коркпостон жана кооптонбостон мамиле көрсөтүү менен чечим кабыл алыңыз;
- бейтааныш топ же адам жөнүндө кошумча маалымат издениз;
- өзүнөрдө “тең бөлүшү” сезимин иштеп чыгыңыз жана “дүйнөнү башкалардын көз карашы менен көрүүгө аракет кылыңыз”, биринчи кезекте сиздин көндүмдөрдүн объекти болгондордун;
- өзүнөрдүн ойлорунарды, сезимдеринерди жана “коркунуч жана кабыл албастык” көз карашты четтетип, ойлонууга убакыт жок болгон курч кырдаалдагы аракеттеринерди баамдоого аракет кылгыла;
- өзүнөрдө чындыкты баамдап кабыл алуу жөндөмүн иштеп чыгууга умтулгула.

Педагог окуучуларга сунуш кылат: “Келгиле, өзүбүздүн ой-жүгүртүүбүзгө жакшыраак көңүл буруп, тагыраак аныктайлы: “Суунун башка өйүзүндө жашагандар талаада иштегенди жаман көрүшөт, анткени алар бекерчилер!..”, - деген тыянактын ордуна, “Суунун башка өйүзүндө жашагандардын кээ бири талаада иштегенди жаман көрөт”, - деген ырастама жасайлы. Буга топ “Фразалар” көнүгүүсүн аткарып жатканда алган тажрыйба да көмөктөшөт. Педагог “Көндүмдөргө жана туура эмес ойдо болууга кыйла натыйжалуу мамиле көрсөтүү үчүн силер дагы эмнелерди кыла аласыңар?”, - деген суроо берет.

Кийинкилерди эстен чыгарбоо маанилүү:

- калыстыксыздыкка мамиле көрсөтүү (реакция) ал ошол эле топтун өкүлү тарабынан сынга алынганда кыйла натыйжалуу. Мисалы, кыргыздын корейлыктар жөнүндө калыстыксыз пикирин корейлык же орус эмес, башка кыргыз жокко чыгарганда;
- көндүмдөргө жана туура эмес ойдо болууга ынтасыз (пасивдүү) мамиледен баш тартуу бул көндүмдөрдү жок кылуу үчүн маанилүү.

Башкы идея, бул кырдаалда башкаларга карата туура эмес ойдо болгон мамилесин көрсөткөн топко таандык болгон адам жасай алгандай, эч ким өзүн коргоо үчүн мынчалык натыйжалуу аракет кыла албастыгында турат. Муну жөн гана “гумандуу ойдон” улам эмес, эки топтун жалпы кызыкчылыгынан жасаш керек.

Көндүмдөр жана алардын улуттар аралык мамилелерге карата бузуучу таасири жөнүндө айтып жатып, чондордун дүйнөсүнүн балдардын дүйнөсүнө карата өзгөчө жоопкерчилиги тууралуу эстеп жүрүү шарт: бала болгон чөйрөдөн көз карандысыз – үй-

бүлө, мектеп, коомдоштук, - кадыр-барктуу чондор ар дайым баланы өзүнүн туура эмес ойдо болуусунан келип чыккан күтүүлөрүнө ылайык “программалап” салышы мүмкүн. Өзгөчө жоопкерчилик, бардык балдарга бирдей мамилесин көрсөтүүгө милдеттүү болгон педагогдордо экени шексиз.

Көндүмдөр адамдын жашоосунда коргоочу ролду ойнойт жана ошондуктан тышкы таасирлерге жогорулаган туруктуулукка ээ, аларга адаттан тыш жаңы тажрыйба да начар таасир тийгизет. Бирок өзүндө көп түрдүүлүктүн ченемдерин жана баалуулуктарын иштеп чыгуу үчүн силерде кандай көндүмдөр бар экенин баамдоого аракет кылуу шарт. Бул жетишерлик жөнөкөй иш эмес, бирок бул суроонун үстүндө туруктуу иш алып барса, көндүмдөр “сизди өзүнүн туткунунан чыгарат”.

Көндүмдөр ар дайым эле дароо көрүнбөй турган, адам укуктарын чыныгы жүзөгө ашырууда маанилүү ролду ойношу мүмкүн. Мисалы, АКШда, көп убакыт бою полиция кызматкерлери ак жаш жигиттерге караганда, афро-америкалык жаш жигиттер полицияга кыйла көбүрөөк каршылык көрсөтө турганы жөнүндө терс статистикага шилтеме жасап келген. Бул статистиканын негизинде “кара кварталдар” деп айтылган жерлерде жаштарды кармоо көп сандагы курал-жаракчан полиция кызматкерлерин тартуу жана өтө катуу ыкмалар менен жүргүзүлгөн. Бирок, 70-жылдары социологдордун жана психологдордун командасы өткөргөн изилдөө, полиция кызматкерлери афроамерикалыктарга карата туура эмес ойдо болгондугунан улам, өздөрүн агрессивдүү алып жүрө турганын көрсөткөн. Туура эмес ойдо болуу бүт бойдон жана толугу менен бул жаш адамдардын бардыгы коркунучтуу укук бузуучулар жана аларды кармоо – бул убакыт маселеси деген көндүмгө негизделген. Кандай болбосун, полиция тарабынан каралжын жаш адамдарды кармоо же алар менен байланышуу учурунда алардын мындай мамилеси көрүнүп турган. Жооп иретинде, жаш адамдар да өздөрүн агрессивдүү алып жүрө баштады.

Штаттардын биринде полиция кызматкерлери үчүн атайын тренинг өткөрүү чечими кабыл алынган, алар кайсы болбосун жаран (атуул) менен байланышта биринчи орунга адам укуктарын сактоону коюуга үйрөтүлгөн, бул аларга бейтарап сезимдик мамилени сактоого мүмкүндүк берген. Бул тренингден кийин афроамерикалык жаш адамдардын агрессивдүү жүрүш-турушу менен болгон окуялардын саны бир нече эсеге азайган.

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келе турган корутунду:

Адамдар *туура эмес ойдо болууга* шыктуу – буюм, окуя, адам жөнүндө алдын ала жетишерлик себепсиз, кабарсыз же тажрыйбасыз түзүлгөн пикирлер.

Туура эмес ойдо болуу белгилүү топко карата туура эмес ойдо болуу ушунчалык жалпылангандыктан, топтун бардык мүчөлөрү бирдей сапаттарга ээ деген пикир пайда болгон көндүмдөрдүн калыптанышынын себеби болуп саналат.

Туура эмес ойдо болуу жана көндүмдөрдүн болушун баамдоо; алар оң же терс экенин аныктоо зарыл. Көндүмдөр (өзгөчө терс) адамдын өмүрүнө жана анын айланадагы адамдарга карата мамилесине таасирин тийгизбеши маанилүү. Айланадагы адамдарды, жалпы кабыл алган туура эмес ойдо болуу пикирине ишенбей, бирок анык маалыматтын, жакын тааныш болуунун, ошондой эле ар бир адамдын жеке сапаттарынын жана мүнөздөмөлөрүнүн негизинде кабыл алуу маанилүү.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Портфолиону толтуруу: ар бир окуучу кийинки сабакка “Менде көндүмдөр барбы жана мен аларды кантип жеңе алам?” темасына чакан-эссе жазуусу зарыл.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Эссенин структурасы:

1. Киришүү. *Менин адамдарга карата мамилемде көндүмдөрдүн ролу.*
2. Аргументтер: *Силер кандай деп ойлойсуңар, бул баарлашууда жардам бердиби же тоскоолдук кылдыбы? Эмне үчүн?*
3. Корутунду. *“Мен көндүмдөрдү жеңгим келеби жана мен бул үчүн эмне кылам”*

Корутунду сабактын корутундусуна үндөш болушу керек.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

- Көндүмдөрдүн табиятын жана алардын баарлашуудагы ролун түшүнөт
- Көндүмдөрдүн байланыш процессине бурмалаган таасирин тааныйт
- Көндүмдөрдү жеңүүдө кызыкчылыгын көрсөтөт
- Аларды жеңүүнүн ыкмаларын билет

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бул сабак кайсы болбосун курстарда же гендерге, улуттар аралык мамилелерге, социалдык чымыркануунун пайда болушуна, чыр-чатактарды башкарууга ж.б. байланыштуу социалдык жана саясат таануучу атайын курстарда пайдалуу болушу мүмкүн. Бул көнүгүүлөр ошондой эле психология боюнча сабактарда же социалдык иш боюнча практикумдарда да пайдалуу болушу мүмкүн, анткени рефлексив жөндөмдөрдү жакшыртууга жардам берет (өзүнүн жүрүш-турушуна талдоо жүргүзүү жөндөмү). Ар кандай топтогу адамдарга карата көндүм мамилени жеңүү мамлекеттик жана муниципалдык, тейлөө тармагында иштеген кызматкерлерди даярдоо үчүн мамлекеттик башкаруу жана бизнес-менеджмент боюнча курстарда пайдалуу болушу мүмкүн.

3-БӨЛҮК

Инсан жана коом

№8-САБАК

АДАМ УКУКТАРЫ ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн тема: «Менин укуктарым кайда аяктайт жана башка адамдын укуктары кайда баиталат?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн.
- “Адам укуктарын сактоо” көнүгүүсү» - 20 мүн.
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуу – 20 мүн. - Чакан-лекция жана видео көрүү. “Адам укуктары” деген эмне? Адам укуктары түшүнүгүнүн келип чыгышы жана өнүгүшү. Адам укуктарынын декларациясын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын адам укуктары жөнүндө беренелерин (статьяларын) талкуулоо - 20 мүн.
- Лекция боюнча талкуу - 15 мүн.
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырма берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: адам укуктарынын универсалдуу мүнөзүн баамдайт: адам укуктарынын контекстинде социалдык көйгөйлөрдүн багытын бөлүп көрсөтө алат; “адам укуктары” түшүнүгүнүн келип чыгышын жана негизги маанисин түшүндүрөт; көп түрдүүлүктү жана тендикти коргоого, басмырлоого каршы багытталган мыйзам чыгаруунун негиздерин билет жана түшүнөт

Баалуулук: жүрүш-туруштун укуктук негиздеринин баалуулугун тааныйт; ар бир адамдын жеке укуктарын жана эркиндиктерин урматтоо зарылдыгында ишенет

Тажрыйбалык: адам укуктарынын бузулушуна өтө сезимталдыкты көрсөтөт, адам укуктарына карата сый мамиле кылуу ченемдерин сактайт, ар кандай социалдык топтордун өкүлдөрү менен тең өз ара аракеттешүүгө ачык жана даяр экендигин көрсөтөт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар:

ролдук оюн үчүн алдын ала даярдалган карточкалар, басып чыгарылган, кагаз сызыктары түрүндө кесилген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын беренелери (статьялар). Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясынын басып чыгарылышы, “Адам укуктарынын универсалдуулугу” видео лекциясын көрүү үчүн жабдык (техника).

Иш алып баруу ыкмасы:

чакан-лекция, ролдук оюн, талкуу, эл аралык жана мамлекеттик документтер менен иш алып баруу, видео материалды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:**“Үчүнчүсү – ашык” жазылуу оюну**

Катышуучулар экиден бөлүнөт жана эки-экиден бири-биринин артына жайгашып, тегерекке турушат. Тандалган бир жуптан бири качкан, экинчиси – артынан кууган болот, “куушмай” турган жуптардын аркасында болот. Эгерде качкан тегерекке кирип жетишип, кайсы болбосун жупка биринчи болуп тура алса, анда үчүнчү “ашык” болуп калган катышуучу ордунан козголот жана качып жөнөйт. Эгерде кууган качканга жетип, тийсе, алардын ролдорунун орду алмашат. Качып жаткандын милдети – тегеректе турган кайсы болбосун жупта биринчи болуп орун алуу. Кууган ошол эле операцияны кылса болот, анда “үчүнчү ашык” кууган катышуучунун ролунда болуп калат жана оюн уланса болот.

“Адам укуктарын сактоо” ролдук оюнун өткөрүү

Педагог окуучуларды өз орундарын ээлөөлөрүн суранат жана “Адам укуктары” деген сабактын темасын жарыялайт. Алып баруучу аудиториядан ким адам укуктарына түшүндүрмө бере алат деп сурайт? Эреже катары, кабардар болуусунун даражасына жараша катышуучуларда адам укуктары деген эмне экенине айкын аныктама жок, бирок окуучулардын кимдир-бири тарабынан адам укуктарынын өзүнчө түрлөрүнүн мисалдары келтирилиши мүмкүн. Старттык аныктамалар үчүн ыраазычылык билдирип, педагог студенттерге адам укуктарын сактоо областында көйгөйлөрдү ачкан, ролдук оюнга катышууну сунуш кылат.

Педагог аудиторияда болгон катышуучулардын бардыгы Падышалык болуп саналган шарттуу бир өлкөнүн тургундары экенин жарыялайт, бул өлкөдө педагог өзү мамлекеттин Падышасы болуп эсептелет жана чексиз (абсолюттук) бийликке ээ. Ал эми падышалыктын тургундарынын ролу тургундардын белгилүү коомдоштукка таандыктыгы көрсөтүлгөн карточкаларда жазылган.

Карточкалар бардык окуучуларга таратылат, аны менен бирге эн жигердүү лидер студенттердин бирине Жылдыз коомдоштугунан Сүрөтчүнүн ролу менен карточка туш болушу керек. Карточкаларды алып жана карап чыгып, окуучулар алар ким, кайсы коомдоштуктан, мамлекеттин турмушуна алардын катышуусу эмнеде экени тууралуу маалымат алмашат.

Таанышуудан кийин педагог, мамлекет башчысы катары, ал буйруктарды чыгара баштай турганын жарыя кылат, ал буйруктардын натыйжасында аталган “тургундар” оюндан чыгат. Буйруктар төмөнкүдөй болот:

- Тынчтык коомдоштугунун бардык мугалимдери төмөн айлык ала башташын буйрук кылам – алардын балдарды кантип тарбиялап жатканы мага жакпайт.
- Талаа коомдоштугундагы бардык Дарыгерлер жарандыгынан ажыратылсын деп буйрук кылам – мага алардын дарылаганы жакпайт.

- Альтаир коомдоштугундагы бардык инженерлер, юристтер жана фермерлер добуш берүү укугунан ажыратылсын деп буйрук кылам – алардын жашоосу ансыз деле жакшы.
- Усталар коомдоштугунун бардык куруучулары, алар ээ болгон кыймылсыз мүлкүнөн ажыратылсын деп буйрук кылам – өздөрүнө жаңы үй куруп алсын.
- Канаттуулар коомдоштугундагы бардык журналисттер өлкөдөн чыгарылсын деп буйрук кылам – алардын окуяларды чагылдырышы мага жакпайт.
- Шамал коомдоштугундагы бардык пенсионерлер сүргүнгө айдалсын деп буйрук кылам – эми алар мамлекетке кереги жок.
- Гүлдөр коомдоштугундагы бардык балдар кошуна мамлекетке сатылсын деп буйрук кылам – ал жерде алар момпосуйлар фабрикасында иштешет.
- Дарыя коомдоштугундагы бардык балыкчылардын шаймандары, торлору, кайыктары тартып алынсын жана алар абакка кармалсын деп буйрук кылам – алар туура эмес балыктарды кармап жатышат.
- Тогоо (шакек) коомдоштугунун бардык изилдөөчүлөрү күнү-түнү, дем алышсыз жана өргүүсүз иштесин деп буйрук кылам – мындан пайда гана болот.
- Өлкөнүн бардык университеттери жабылсын деп буйрук кылам – студенттер иштей баштасын – мен ошентип жумушсуздук көйгөйүн чечем.

Педагог окуучулардын бардык тобу аудиториянын аягында туруп калганына жетишет. анын жанында бир гана адам – Бүркүт уруусунан Сүрөтчү гана калат. Педагог Сүрөтчүгө кийинки суроолор менен кайрылат:

- Сен өзүңдү кандай сезип жатасың? Эмне үчүн?
- Биздин мамлекеттин элдери менен эмне болду?
- Бул кырдаалда сен эмнени өзгөрткүң келди? Эмне үчүн?
- Биздин “Падышалыктын” тургундары жаңы эле башынан өткөргөн нерселер болбосо, мамлекет кантип жашай алат?

Педагог бардык “тургундарды” кайра кайрылып келүүлөрүн суранат жана көнүгүүнү кайталайт, бирок баштоодон мурда “одоно бузулуп жаткан, башкалардын укуктары жөнүндө пикирин айткысы келгендер барбы?,- деп сурайт. Эгерде окуучулар башка адамдардын укуктарынын одоно бузулушуна каршы болуп баштаса, “алар эмне үчүн мындай кылып жатат?,- деген суроону берип, аларга колдоо көрсөтүү керек. Окуучуларды оюндан чыгаруу бирөө өзүнүн кошуналарын коргоп жатканын, андай кылбасам менин кошуналарым гана эмес, досторум да, мен өзүм да азапка батам, анан мени коргогон эч ким калбай калат деп айтканына чейин улана берсе болот.

Оюң аяктагандан кийин педагог кийинки суроолорду колдонуп, талкууну уюштурат:

- Турмушуңардан силердин укуктар бузулган учурлардан мисал келтиргиле?
- Силер өзүңөр кимдир бирөөнүн укугун бузган учурдан мисал келтиргиле?
- Бул нерсе келечекте кайталанбашы үчүн силер эмне кыла аласыңар?
- Башкалардын укугун коргоо үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз?
- Адамдарга өзүнүн укуктарын билүүгө, аларды колдонууга жана коргой билүүгө жардам берүү үчүн биз эмне кыла алабыз?
- Адамдарга башкалардын укугун эмне үчүн жана кантип сакташ керектигин билүүгө жардам берүү үчүн биз эмне кыла алабыз?

Өткөрүлгөн оюндун негизги корутундуларынын бирине алып келиңиз:

Ар бир адамдын жана жарандын (атуулдун) укугу анын жашоосунун маанилүү шарты болуп саналат. Адам укуктарын кайсы бир белги боюнча бузуу же басмырлоо адамдын турмушун трагедиялык кесепеттерге чейин бузат.

Биздин укуктарыбыздын бузулушу бизди ар дайым тынчсыздандырат жана биз ар дайым биздин укуктар кандай болуш керектигин талкуулап келебиз. Бирок, адам укуктарын сактоо жөнүндө жобо ийгиликтүү сакталышы үчүн – биз башкалардын укуктарын сакташыбыз жана коргошубуз керек. Ушундай жол менен гана биз өзүбүздүн укуктарыбызды коргой алабыз.

Талкуулоо аяктагандан кийин педагог мазмуну адам укуктарынын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн тарыхы боло турган чакан-лекцияга киришет. Айтылган кыска маалыматтын ырастоосу катары “Адам укуктары деген эмне? Адам укуктарынын тарыхы” видео тасмасын көрүү болот.

Тасманы көрүүнүн натыйжасында аудитория, педагогдун жардамы менен негизги корутундуну чыгарса болот: адам укуктарынын тарыхынын бүтүндөй узак жана жөнөкөй эмес жаралышы, пайда болушу жана өнүгүшү, адам укуктары тармагында дүйнөлүк тарых иштелип чыккан базалык документтери, анын ичинде Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясы, ошондой эле кийинки эл аралык келишимдер адамдын жана жарандын укуктарынын сакталышынын кепилдигинин, аларды катышкан мамлекеттердин конституциялык түзүмүндө чагылдыруу максатында эл аралык стандартын бекиткен.

1948-жылдын 10-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын үчүнчү сессиясында кабыл алынган, БУУга мүчө болгон бардык өлкөлөр үчүн сунуш кылынган негиз салуучу документ – **Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясына** басым жасоо шарт. Декларациянын тексти бардык адамдар ээ болгон укуктардын биринчи ааламдашкан аныктамасы болуп саналат. Ал 30 беренеден турат жана Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт, Атуулдук жана саясий укуктары жөнүндө эл аралык пакт менен тең, Адам укуктары жөнүндө эл аралык билдин бөлүгү болуп саналат (Толук документ №8 – “Адам укуктары” темасы боюнча компакт дискте келтирилген).

Кыргыз Республикасынын Конституциясы, “Адам укуктары жана эркиндиктери жогорку баалуулук... Эч ким теги, жынысы, расасы, улуту, тили, туткан дини, саясий жана диний ынандыры, билими, мүлктүк же башка абалы үчүн же жеке жана коомдук мүнөздөгү кандайдыр-бир башка жагдайлар боюнча басмырлоого дуушар кылынбайт, эркиндиги жана укугу кысымга алынбайт” экенин таанып, биздин өлкөнүн жарандарынын укуктарынын жана эркиндиктеринин кепили болуп саналат.

Педагог иштин кийинки түрүн уюштурат – Кыргыз Республикасынын Конституциясы жарыялаган эң маанилүү адам укуктарын жана эркиндиктерин карап чыгуу. Бул үчүн аудиториядан алдын ала Кыргыз Республикасынын Конституциясын жайгаштыра турган орунду тандап алуу зарыл. Документтин алдында **АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫНЫН ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИН** экинчи бөлүмүнөн, биринчи (Негизги

укуктар жана эркиндиктер) жана экинчи (Адам укуктарын жана эркиндиктери) беренелеринен үзүндүлөрдү жайып койгула. Беренелерди ар бирин өзүнчө тексти бар кесилген кагаз тилкелери түрүндө, бири-биринин үстүнө тизип даярдоо зарыл.

Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кийинки беренелери басылып чыгарылышы мүмкүн:

16-берене.

1. Адамдын негизги эркиндиктери жана укуктары ар бир адамга төрөлгөндөн баштап таандык

16-берене.

3. Кыргыз Республикасында бардык адамдар мыйзам жана сот алдында бирдей.

16-берене.

4. Кыргыз Республикасында эркектер менен аялдар бирдей эркиндиктерге жана укуктарга, ошондой эле аларды жүзөгө ашырууда бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ.

21-берене.

4. Кыргыз Республикасында ар бир адам ажырагыс жашоо укугуна ээ. Эч кимдин өмүрү кыйылышы мүмкүн эмес.

23-берене.

1. Кыргыз Республикасында кулчулукка, адамдарды соодалоого жол берилбейт.
2. Бала эмгегин эксплуатациялоого тыюу салынат.

25-берене.

1. Кыргыз Республикасында ар бир адам ары-бери эркин жүрүүгө, барчу жана жашоочу жерин тандап алууга укуктуу.
2. Ар бир адам Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары эркин чыгууга укуктуу.

31-берене.

1. Ар ким эркин ой жүгүртүүгө жана өзүнчө пикирге ээ болууга укуктуу.
2. Ар ким өз пикирин билдирүүгө, сөз жана басма сөз эркиндигине укуктуу.

31-берене.

4. Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат.

45-берене.

1. Ар ким билим алууга укуктуу.

46-берене.

1. Ар ким турак-жайлуу болууга укуктуу.
2. Эч ким турак-жайынан өзүм билемдик менен ажыратылбоого тийиш.

47-берене.

1. Ар ким ден соолугун коргоого укуктуу.
2. Мамлекет ар бир адамды медициналык жактан тейлөө үчүн шарт түзөт

ж.б.

Педагог окуучуларга, кезеги менен келип, басып чыгарылган берененин тексти бар кайсы бир тилкени алып, ордуна келип тексттерди үн чыгарып окуп берүүсүн сунуш кылат. Ар бир окуудан кийин зарыл басымдар жасалат жана Конституциянын ар бир беренесинде камтылган маанинин олуттуулугу жана маанилүүлүгү баса белгиленет.

“Адам укуктары”

чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Биринчи жолу “адам укуктары” түшүнүгү 1789-жылы кабыл алынган француздардын “Адамдын жана жарандын укуктарынын декларациясында” жолугат. Буга чейин тубаса укуктардын идеясы узак жолдон өткөн, анын өнүгүүсүнүн жолундагы маанилүү эң эле керектүү учурлары болуп англиялык Эркиндиктердин улуу хартиясы (1215), англиялык Укуктар жөнүндө билль (1689) жана америкалык Укуктар жөнүндө билль болгон (1791).

В XIX кылымда жарандык жана саясий укуктардын алгачкы либералдык топтому ар кандай мамлекеттерде ар кандайча калыптанган (эркиндик жана тең укуктуулук, инсандын кол тийбестиги, менчик укугу, шайлоо укугу жана башка), заманбап түшүнүктө абдан чектелген (мүлктүк шайлоо чек шарттары, саясий тыюу салуулар, эркектердин жана аялдардын тенсиздиги, расалык чектөөлөр ж.б.у.с.)

Адам укуктарына түздөн-түз тиешеси бар болгон, борбордук коомдук-саясий көйгөйлөрдүн бири болуп бул мезгилде кулчулук көйгөйү саналган; мисалы, британиялык Уильям Уилберфорс сыяктуу бир катар ишмерлер аны жокко чыгарууга багытталган аракеттерди жүргүзгөн. 1807-жылы Британиялык империяда Кул сатуу жөнүндө акт пайда болгон, ал кулдарды сатууга тыюу салган, ал эми 1833-жылы – Кулчулуктун жоюлгандыгы жөнүндө акт пайда болгон. АКШда түндүк штаттар 1777-жылдан 1804-жылга чейинки аралыкта кулчулук институтун жок кылган, ошол эле учурда түштүк штаттар – андан баш тартууну каалаган эмес; акыр аягында бул кул ээлөөчүлүктү жаңы аймактарга таркатуу тууралуу чыр-чатактар менен талаштарга, өлкөнүн бөлүнүшүнө жана анын артынан келген жарандык (өлкө ичиндеги) согушка алып келди. Натыйжада АКШнын конституциясына кулчулукка тыюу салган, мамлекеттин аймагында төрөлгөндөрдүн бардыгына толук кандуу жарандыкты жана ылайыктуу укуктардын толук топтомун кепилдеген, ошондой эле териси кара америкалыктарга добуш берүү укугун берген бир катар түзөтүүлөр кабыл алынган.

В XIX кылымда социалисттик кыймылдын күчтүү таасиринин алдында жарандык жана саясий укуктарга социалдык-экономикалык укуктар (эреже катары, эмгекчилердин

укуктары: профсоюздарга биригүү, эмгек, эс алуу, социалдык жардам алуу укугу ж.б.у.с.) кошулат.

1922-жылы адам укуктары үчүн немец жана француз лигаларынын демилгеси менен, ар кандай өлкөлөрдө жыйырма уюм, адам укуктарын коргоо боюнча дүйнөдөгү биринчи эл аралык уюмду Адам укуктары үчүн Эл аралык федерациясын (FIDH) түзүшөт.

Экинчи дүйнөлүк согуш жана тоталитардык режимдердин трагедиялуу тажрыйбасы адамдын жана жарандын укуктарын өнүктүрүү институтунда сапаттуу өзгөрүштү демилгелеген, анын өнүгүшүндөгү негизги ролго эл аралык укук ээ болот. 1948-жылдын 10-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын 217 А (III) резолюциясы менен “Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясы” кабыл алынган жана жарыяланган:

... ар бир адам жана коомдун ар бир органы ушул Декларацияны дайыма эске алып, агартуу жана билим берүү жолу менен ушул укуктарды жана эркиндиктерди урматтоого жана улуттук жана эл аралык прогрессивдүү иш-чаралар аркылуу элдер менен мамлекеттер аткарууга далалаттанууга тийиш болгон милдет катары жарыялайт...

— Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясы, преамбула

1950-жылдан баштап, жыл сайын 10-декабрь Адам укуктарынын эл аралык күнү катары белгиленет.

Ошондой эле 1950-жылы Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенцияга кол коюлган. Бул Конвенциянын адам укуктары тармагындагы башка эл аралык келишимдерден негизги айырмачылыгы: декларацияланган укуктарды коргоонун чыныгы иштеген механизм – Адам укуктары боюнча Европа сотун түзүү.

1966-жылы БУУнун эгидасы менен “Атуулдук жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт” жана “Экономикалык, социалды жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт” кабыл алынган. Бул жана кийинки эл аралык макулдашуулар катышкан-мамлекеттердин конституциялык түзүмүндө чагылдыруу максатында, адамдын жана жарандык укуктарынын жана бул укуктарды камсыз кылуунун кепилдиктеринин эл аралык стандартын бекиткен. Бул стандарт толук болуп саналбайт: “бир укуктарды кошуу адамдын жана жарандын башка укуктарын жана эркиндиктерин кичирейтүү же тануу легенди билдирбейт.

Жалпы адам укуктары көп учурда мыйзам тарабынан келишим, кадимки эл аралык укук, укуктун жалпы принциптери жана эл аралык укуктун башка булактары түрүндө көрсөтүлгөн жана кепилденген. Адам укуктары тармагындагы эл аралык укук адам укуктарына жана негизги эркиндиктерине дем берүү максатында ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууну мамлекетке жүктөйт.

Адам укуктарынын көп кырдуулугунун (универсалдуулугунун) принциби – адам укуктары тармагындагы эл аралык укуктун негизи. 1948-жылы Адам укуктарынын жалпыга бирдей декларациясын кабыл алуу менен өзгөчө мааниге ээ болгон бул принцип адам укуктары тармагына тиешелүү көп сандаган эл аралык конвенцияларда, декларацияларда жана резолюцияларда туруктуу эскертиле баштады. Ошентип, мисалы, 1993-жылы Венадагы Адам укуктары боюнча бүткүл дүйнөлүк конференцияда адам укуктарына жана негизги эркиндиктерине дем берүү жана аларды коргоо – бул

мамлекеттин саясий, экономикалык жана маданий системасынан көз каранды эмес болгон милдети экени белгиленген.

Адам укуктары ажыратылгыс. Адамды, өтө сейрек жана талаптагыдай укуктук процедурага ылайык учурлардан тышкары алардан ажыратууга болбойт. Ошентип, мисалы, эгерде адам соттук тартипте кылмыш кылгандыгында күнөөлүү болуп табылса, эркиндик укугу чектелиши мүмкүн.

Бардык адам укуктары, алар өз ара байланышкан жана өз ара көз каранды: жарандык (атуулдук) жана саясий укуктар. мисалы, жашоо укугу, мыйзам алдында теңдик же өз оюн эркин билдирүү; экономикалык, социалдык жана маданий укуктар сыяктуу, мисалы эмгек укугу, коомдук коопсуздук жана билим алуу укугу сыяктуу, же жамааттык укуктар, мисалы, өнүгүү жана өзүн өзү аныктоо сыяктуу укуктар болобу, өзү менен бир бүтүндүктү билдирет.

Бир укукту сактоодогу прогресс башка укуктарды сактоодогу прогресске көмөктөшөт. Ошентип, кайсы бир укуктун сактабагандыгы башка укуктарды жүзөгө ашырууга терс таасир тийгизет.

Басмырлабастык принциби - адам укуктары тармагындагы эл аралык укуктун бардыгын камтыган принциби. Бул принцип адам укуктарына тиешелүү бардык негизги келишимдерде бар жана Расалык басмырлоонун бардык түрүн жоюу жөнүндө конвенция жана Аялдарга карата басмырлоонун бардык түрүн жоюу жөнүндө конвенция сыяктуу адам укуктары боюнча айрым эл аралык конвенциялардын борбордук темасы болуп саналат.

Басмырлабастык принциби ар бир адамга карата колдонулат жана жынысы, расасы, терисинин түсү же кайсы болбосун башка бир дагы белги боюнча басмырлоого жол бербестен, бардык адам укуктарына жана эркиндиктерине таркалат. Басмырлабастык принциби теңдик принциби менен толукталат, бул Адам укуктары боюнча жалпыга бирдей декларациясынын 1-беренесинде жазылган: “Бардык адамдар өз беделинде жана укуктарында эркин жана тең укуктуу болуп жаралат”.

Адам укуктарын таануу аларды жүзөгө ашырууга укукту гана эмес, белгилүү милдеттерди аткарууну да билдирет. Эл аралык укукка ылайык мамлекеттер өзүнө адам укуктарын урматтоо, коргоо жана аткаруу боюнча милдеттерди алат. Адам укуктарын коргоо адам укуктарын жүзөгө ашырууга жана укуктарды чектөөдөн карманууга мамлекеттин кийлигишпестигин божомолдойт. Адам укуктарын коргоо боюнча мамлекеттин милдеттемеси укук бузууларга жол бербөө. Адам укуктарын аткаруу мамлекетти базалык адам укуктарынын тоскоолдуксуз жүзөгө ашырылышын кепилдөөгө милдеттендирет. Жеке (индивидуалдык) деңгээлде ар бир адам башкалардын укугун урматташы керек.

Сабактын жыйынтыктоочу корутундусу:

Адам укуктары - бул улутунан, жашаган жеринен, жынысынан, этникалык таандыктыгынан, терисинин түсүнөн, дининен, тилинен же кайсы болбосун башка белгилеринен көз карандысыз ар бир адамдын ажыратылгыс укуктары.

Бардык адамдар, кайсы болбосун түрдөгү басмырлоодон башка, бирдей даражада адам укуктарына ээ.

Бул укуктар өз ара байланыштуу, өз ара көз каранды жана ажырагыс.

Ар бир адам башкалардын укугун урматташы керек.

Адам укуктарын сактоону камсыз кылууда маанилүү ролдук мамлекет ойнойт.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Портфолиону толтуруу: ар бир окуучуга кийинки сабакка “Мен жана адам укуктары” темасына чакан-эссе жазуу зарыл

ҮТ аткарууга сунуштар:

Эссенин структурасы:

1. Киришүү. *Менин негизги укуктарым жана эркиндиктерим.*
2. Аргументтер (суроолорго жооп түрүндө): *Менин укуктарым башкалардын укуктары менен канчалык байланышкан? Мен жеке өзүм менин айланамдагы адамдарга карата адам укуктарын кантип сактай алам? Мен жашаган коомдоштуктун ичинде адам укуктарын сактоо боюнча менин ниетим.*
3. Корутунду.

Корутунду сабакка карата корутунду менен үндөш болушу керек. *(Адам укуктарын коргоо мамлекеттик органдардан да, ар бир адамдан (индивидден) да көз каранды).*

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

- Инсандын негизги укуктарын жана эркиндиктерин так атайт жана сүрөттөйт.
- Коомдоштуктун турмушу үчүн адам укуктарынын сакталышынын маанисин түшүнөт
- Адам укуктарын сактоо принциптерин таркатууда кызыкдар болгонун көрсөтөт
- Адам укуктарын алдыга жылдырууда өзүнүн жеке жоопкерчилиги жөнүндө түшүнүгү бар

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары мамлекет жана укук, философия, саясат таануу, тарых, социология боюнча жалпы билим берүүчү курстар үчүн да, юридикалык адистиктерде окуган бардык студенттер үчүн да колдонулушу мүмкүн. Бул теманын алкагында жана компакт дисктеги кошумча материалдарды колдонуп ошондой эле эмгек миграциясынын жана эмгек мигранттарынын укугу темасын талкууласа болот.

Сабак адам укуктары темасына формалдык мамиле кылуудан кутулууга жана бул тармакта студенттердин сезимталдыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Теманы теренирээк билүү, рефераттарды, курстук жана дипломдук иштерди жазуу үчүн адам укуктарынын бузулушу жана басмырлоо көйгөйлөрү каралган тексттерге кайрылса болот.

- Александр Осипов «*Этникалык басмырлоо деген эмне жана аны менен эмне кылса болот?*» (Китептин биринчи эки бөлүгү “8-сабак” папкасында кыргыз тилиндеги котормосу берилген)
- Мишель Мин «*Түз жана каймана басмырлоонун концепциялары*»

Сабакты өткөрүүгө дисктеги “8-сабак” папкасында жайгашкан видео лекция жардам берет.

- «Адам укуктарынын көп кырдуулугу (универсалдуулугу)
- «Ааламдашуу доорундагы эмгек»

№9-САБАК

“КӨПЧҮЛҮККӨ ЖЕ “АЗЧЫЛЫККА” ТААНДЫК БОЛУУНУН КЫРДААЛДЫК МҮНӨЗҮ

Студенттер үчүн тема: «Жашоодо кимге жеңилерээк – чондоргобу же кичинекейлергеби?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Чондор жана кичинекейлер” көнүгүүсү - 20 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуулоо – 20 мүн
- Чакан-лекция «Көпчүлүк жана азчылык. Маданий жана тилдик укуктар» - 20 мүн.
- Лекция боюнча талкуу – 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: көп сандуу жана аз сандуу топтордун, ошондой эле азчылыкта болуп калган адамдардын мүнөздөмөлөрүн билет; көпчүлүктүн жоопкерчилигин, ошондой эле көпчүлүк тарабынан аз сандуу топторго карата колдоонун зарылдыгын түшүнөт, “көпчүлүккө” жана “азчылыкка” таандык болуунун кырдаалдык жана жалпы мүнөзүн айырмалайт.

Баалуулук: жарандык биримдиктин маанилүүлүгүн тааныйт; азчылык топтору менен өз ара аракеттешүүнү курууда көпчүлүктүн жоопкерчилигинин ролунун маанилүү экендигине ишенет, аярлуу топтордун өкүлдөрү менен ортоктош болуунун жана тилектештиктин баалуулугун кабыл алат; азчылыктардын аярлуу абалын жана алардын дарегине эмпатия көрсөтүүнүн маанилүү экендигин тааныйт

Тажрыйбалык: “азчылыктардын” көз карашына өтө сезимталдыкты көрсөтөт, аярлуу абалдагы адамдарга эмпатиясын көрсөтөт; маданий же топтук таандык болушунан көз карандысыз бардык мекендештерине тең мамиле позициясын ишенимдүү көрсөтөт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: үч-төрт түстөгү чапталма стикерлер, чакан-лекциянын тексти, талкуу үчүн суроолор.

Иш алып баруу ыкмасы: үлгүлөөчү (моделдөөчү) көнүгүү-оюн, чакан топтордо иштөө, чакан топтордун бет ачарлары, чакан-лекция, талкуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Маанай (көңүл)” жазылуу оюну

Педагог окуучуларды тегерекке турууларын суранат жана кандайдыр бир теманы талкуулоо үчүн сунуш кылат. Мисалы, бул алар сүрөттөлүшү менен бөлүшө алган ар бир катышуучунун маанайы болушу мүмкүн. Сөздү өзүнүн маанайын кайсы бир түс аркылуу сүрөттөп берүүнү сунуш кылуудан баштаса болот: окуучуга фразаны улантуу сунуш кылынат – “менин көңүлүм бүгүн сирень түстүү, анткени ...”. Алтернатива катары жашылчалар же жемиштер, өсүмдүктөр, буюмдар, китеп же кино каармандары болушу мүмкүн.

Бирок, “маанайлар чынжыры” уюштурулгандан мурда, педагог окуучуларга сүйлөшүү учурунда ал тегеректин сыртында жүрөөрүн жана ар бир катышуучуга “аркасынан” келип, кийимине, жакасынын денгээлинде белгилүү түстөгү тилкени чаптай турганын эскертет. Аны менен бирге педагог окуучулардан кайрылбай жана тилкелерди карабай турууларын суранат – мындай мүмкүнчүлүк бир аз кечирээк бардыгында болот.

Алдын ала даярдалган ар кандай түстөгү тилкелерди анан окуучулар бири-бирин түсү боюнча тапкан учурда, санына жараша үч-төрт топ куралгандай кылып чаптоо зарыл. Мисалы, эгерде катышуучулар жыйырма адамдан көп болсо, топтор эки, алты жана катышуучулардын калган санынан турушу мүмкүн. Эгерде жыйырмадан аз болсо – ошол эле принцип боюнча үч топ түзүлөт. Ошентип, алып баруучуга, түзүлүп жаткан топтордун санына ылайык, үч-төрт түстүү кагаз тилкелери керек болот.

Маанилүү шарттардын бири болуп, алып баруучунун колун тийгизгенин сезип, бирок тилкесиз кала турган, **бир** катышуучуну алдын ала тандоо саналат. Бул жалгыз кала турган бирден-бир катышуучу болот, андыктан ролду **көрүнүктүү башчылык сапаттары бар жана күтүлбөгөн ыңгайсыз абалдан чыгуу жеңил болгон** катышуучуга калтыруу зарыл.

Акыры, бул топто аталган мүнөздөмөлөр менен бир да катышуучу жок болуп калса, тобокелдик кылуунун кажети жок экенин эске алуу шарт – эки катышуучуну тандоо варианты калат, мындай жагдайда бири-бирин колдоочу “куткаруу” фактору камсыз кылынат.

“Чондор жана кичинекейлер” көнүгүү-оюн

Бардыгы түстүү сызыкты алганда, педагог “маанайлар чынжырын” аяктайт жана катышуучуларга алар үчүн даярдаган көнүгүүнү аткарууга өтүнүү сунуш кылат. Педагог тегеректе турган катышуучуларды тилкелердин түстөрү боюнча топторго чогулууларын суранат. Тапшырманы толук тынчтыкта, бири-бири менен сүйлөшпөстөн, маалыматты мимика жана жаңсоо (орус тилинде - *жест*) аркылуу билдирип, аткаруу керек.

Кайра куруу процессинде, бардыгы жеке өзүнүн жана кошуналарынын тилкелерин кароого, жаңсоолор аркылуу бири-бирине жардам кылууга, кимдир-бирөөнү өзүнүн тобуна тартууга аракет кылып, натыйжада топтор анчалык деле текши эместигин байкаган көңүлдүү башаламандык пайда болот. Тилкесиз калган топтун лидери, эреже катары, тилке жоголуп калганына үмүт кылат жана аны полдон табууга аракет кылат. Алып баруучу катышуучуларга жардам берет, лидерди, ушундай болот деп алдын ала ойлонуштурулгандыгы жана анда тилке чынында таптакыр болгон эместиги тууралуу эскертет жана түзүлгөн топторду, катышуучуларга сүйлөшүүгө уруксат берип, чоң тегерекке тизет.

Андан соң кийинки тапшырма берилет. Ар бир топ, “жалгыз” лидерди кошо, чакан тегерекке чогулушу керек жана 30 секунда ичинде калган башкалардын бардыгы үчүн эркин түрдө саламдашуу ойлоп табышы керек (бул топ ынтымактуу көрсөтө турган фраза, лозунг, ырдын сабы ж.б. болушу мүмкүн). Катышуучуларды жалпы тегерекке буруп, алып баруучу эң чоң топтон баштап, жалгыз турган лидер менен аяктап, топторго бири-бири менен саламдашууну сунуш кылат.

Эреже катары, кийинкидей сүрөт жаралат: ынтымактуу көп үндүү көпчүлүк, азыраак ишеним менен өзү жөнүндө билдиргиси келген “азчылык” жана таптакыр эле токтоо “жалгыз” лидер. Ар бир бет ачар кол чабуулар менен коштолот, ал эми лидердин чыгышына – алып баруучу тарабынан колдоо сөздөрү менен да дем берилет.

Мындан кийин тапшырма татаалданат: ар бир топ үч-беш мүнөт ичинде кандайдыр-бир “пайдалуу машинаны” талкуулап, “долбоорлошу” керек – “машинанын” өзү, анын иштөө механизмин көрсөтүүдөй эле, түздөн-түз окуучулардын өздөрүнөн “конструкцияланышы” керек. Бет ачарлар биринчи учурдагы ошол эле принцип боюнча уюштурулат. Жалгыз лидерге өзгөчө колдоо сөзсүз болушу керек.

Тапшырма аткарылгандан кийин, адегенде катышуучулардын сезимдик абалына, андан кийин иш процессине тиешелүү олуттуу сүйлөшүү-талкуу башталат.

Бул үчүн кийинки суроолорго таянса болот:

- Топторго бөлүштүрүү процесси кандайча өттү? Силер өзүңөрдүн тобунарга кандайча кирдинер?
- Тобунардан тапканга чейин силер өзүңөрдү кандай сезип жаттыңар? Эмне үчүн?
- Эми өзүңөрдү кандай сезип жатасыңар? Эмне үчүн?
- Сиз башка топко өткүнүз келеби? Эмне үчүн?
- Топто талкуулоо кандай өтүп жатты?
- Идеялар көп болдубу?
- Жалпы пикирге кантип келдинер?
- Саламдашууну көрсөтүү оңой болдубу?
- Көпчүлүктөр тобунун, орто топтун, азчылыктар тобунун ар бир катышуучусу өзүн кандай сезді?
- Топтор башка топтордун катышуучулары тарабынан кандай көрүнүп жатты?
- Көпчүлүктүн жана азчылыктын мамилелери оюндун процессинде көрүнгөн мамилелерге окшошпу?

Талкуулоонун натыйжасында катышуучулар менен көпчүлүк тобунун ишенимдүү, коркуунун, комплекстердин жоктугу, корголгон, жайлуу сезим сыяктуу мүнөздөмөлөрү аталат. Көпчүлүк тобуна таандык болуу топ кандай болбосун, кимдир-бирөө процесстен “чыгып” калса да, тапшырманы аткара алаарына ишенимдүү болууга мүмкүндүк берет. зарыл болсо артына жашына кала турган “колдоону” сезүү мүмкүнчүлүгү бар.

Мындай суроолорду алып баруучу башка топторго карата да берет. Талкуулоонун жыйынтыгы татаалдануу тарабына өтө турганы анык: топ канчалык аз болсо, катышуучулар өздөрүн азыраак ишенимдүү жана корголгон болуп сезишет. Өзгөчө жалгыз лидердин абалы жөнүндө сүйлөшүү шарт, эгерде зарыл болсо – **аны бир нече жолу кол чабуулар менен колдоо зарыл**, анткени тапшырманы аткаруу үчүн кылган аракетине карабастан, анын ролу “кызыгардык эмес”, өзүн көрсөтүү жана көз карашын топко билдирүү үчүн ал бир далай аракеттениши керек.

Педагог акырындык менен сөздү бул тапшырмадагы “көпчүлүк” жана “азчылык” топторунун абалынын сезимдик, тышкы көрүнүшүнөн бул турмушта кандай көрүнө турган темага бурат. Катышуучуларга бизди ар дайым кайсы бир белги боюнча көпчүлүк тобуна, же көлөмү боюнча кандайдыр бир башка топторго же бизди жалгыздыкта калтырган көп түрдүү дүйнөнүн көрүнүшүн жакшылап карап чыгууга жардам берүү керек. Курак (мисалы, пенсионерлер жана иштеген көпчүлүк), гендердик таандыктык, дене бойлук маалымат (бул жерде ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар – майыптар тууралуу сөз кылуу жөндүү болот), кызыкчылыктар ж.б.у. сыяктуу белгилерди козгосо болот.

Көпчүлүктөр тобуна – башка топтордун бет ачарларына, өзгөчө эң аз сандагы жана жалгыз санда калган лидерге карата аларда кандай сезимдер пайда болду, -деген суроо менен кайрылса болот.

Катышуучулар албетте “азчылык” топторуна тең бөлүшү жана ортоктош болуу сөздөрүн айта турганы, аларга жардам берип, колдоо көрсөтүү каалоосу жөнүндө баарлашууну колдоо жана өркүндөтүү керек. Карыгандар, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар – майыптар ж.б.у.с. топторду колдоо зарылдыгы жакшы мисал болушу мүмкүн.

Баарлашуу процессинде топто түзүлгөн кырдаалга жараша педагог окуучуларды маданияттар аралык же улуттар аралык мамилелер сыяктуу маанилүү темаларды талкуулоого алып келиши мүмкүн. Баарлашуунун негизине, бирге жашаган элдердин маданияттарынын өнүгүүсүнүн жана баюусунун ресурсу, ошондой эле этникалык көпчүлүктүн кыйла аз сандагы этникалык топторго карата жоопкерчилиги катары этникалык көп түрдүүлүк кириши керек.

Педагог окуучуларга, **талкуулоо үчүн кийинки суроолорго** таянып, өзүнүн күнүмдүк турмушунда көп түрдүүлүк менен жолугушуу тажрыйбасынын үстүндө ой жүгүртүүнү сунуш кылат:

- Силерди “айырмаланган” катары башкалардын кабыл алуусунун эң эрте болгон окуясын эстей аласызбы? Бул силерге кандай таасир тийгизди?
- Силер кайсы топту “өзүмдүкү” деп эсептейсиз?
- Өзүңүздүн жеке тобуңуздагы адамдарды кайдан жолуктурасыз?

- Силердин өзүнөрдүн тобунарга таандык болгон адамдарды кантип аныктайсыңар/тааныйсыңар?
- Топтордогу адамдарды кайдан жолуктурасың?
- Бул топко таандык болгон адамдарды кантип аныктайсыңар/тааныйсыңар?
- Силерде башка топтордон досторуңар барбы? Алардын кимдир-бири өзүнүн этникалык таандыктыгын жашырабы же тескерисинче – баса белгилейби?

“Көпчүлүк – азчылык” өз ара мамилелер жөнүндө сүйлөшүү абдан көп нерселерди камтышы мүмкүн, анын ичиндегилердин бири болуп биздин ар кандай чоң жана кичине топторго көптөгөн таандыктыгыбыз саналат. Бүгүнкү күндө көпчүлүктүн тобуна таандык болуу жана жайлуулук абалы “эртең” азчылык тобуна түшүп калууга жана ага байланыштуу жагымсыз сезимдерге кабылууга алмашышы мүмкүн (айыл жеринен шаарга, башка өлкөгө көчкөн, башка окуу жайга же класска которулган жагдай).

Окуучуларды, жаңы эле башынан өткөргөн сезимдерге жана эмоцияларга кайтарып, бизди тигил же бул топко киргизген белгиге карабастан, азчылыкта болуп калгандарга карата көпчүлүктүн жоопкерчилиги жана колдоосу канчалык маанилүү экендигине багыттоо зарыл.

“Көпчүлүк жана азчылык. Маданий жана тил укуктары.

“Көпчүлүккө” жана “азчылыкка” таандык болуунун кырдаалдык мүнөзү”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Мамлекеттин деңгээлинде “көпчүлүк” да, “азчылык” да белгилүү этникалуулукка ээ жана бул адамдарды этникалык белгиси боюнча ар кандай топторго бөлүүнүн жана бириктирүүнүн эн маанилүү маркерлеринин бири болуп саналат.

Этникалуулук дүйнөдө тирилик кылуунун жана дүйнөгө көз караштын бүт ыкмасын аныктай алат, индивиддин жашоосунда, эгерде ал ар кандай маданий коддорду оңой бөлүштүрсө, өзгөчө мааниге ээ эмес болушу да ыктымал.

Этникалык окшоштук өзүнөн өзү көп ченемдүү кубулуш болуп саналат, алар *адамдардын сезгендери боюнча* башкалардан айрыкча кылган *жалпы ата-бабалар*, жалпы *тарыхый тажрыйба* жана *тиштүү мүнөздөмөлөр* (дин, тил ж.б. сыяктуу) тууралуу элестетүүлөргө негизделиши мүмкүн. Тигил же бул топко таандык болгон адамдардын көз карашында бул мүнөздөмөлөрдүн болушу аларга карата өзгөчө мамилени жана алардын өзгөчө мартабасын (статустун) актайт.

Мүнөздүк өзгөчөлүктөр адатта бир этникалык топтун мүчөлөрүн башкалардан ажыраткан, тааныган белги катары колдонулат. Бирок бул тааныган белгилер так эмес болушу мүмкүн, белгилүү социалдык контекстте адамдын этникалуулугун жетишерлик жүйөлүү эмес сүрөттөшү да ыктымал. Мындай учурларда өздөрүн өзүнчө топко бөлгөн адамдардын өзүн өзү бирдейлештирүүсүн жана өзүн сүрөттөөсүн эске алуу маанилүү. Мисалы, Кыргызстандын түштүгүндө “түрктөрдүн” этникалык тобу жашайт, алар өзүнүн тилине жана катуу белгиленген салттар менен үрп-адаттарга ээ. Ошол эле убакта топ ичинде өздөрү тууралуу өзүнчө этникалык жалпылык катары так элестетүү сакталып келет жана ал мамлекеттик башкаруу системасы тарабынан тоотпой коюла албайт. Бул элестетүү калк каттоону жүргүзүүдө да, жергиликтүү деңгээлде тигил же бул саясатты

ишке ашырууда да эске алынат, мисалы, билим берүү тармагында – бул топтун өкүлдөрү, атап айтканда, билим алуу тилин тандоого ээ болушу керек.

Окшоштун *же/же* принциби боюнча айырмачылыктардан көз каранды эмес. Башкача айтканда – сиз топтун мүчөсү болуп саналсыз же саналбайсыз. Бул бир эле убакта ар кандай топторго таандык болуу мүмкүнчүлүгүн моюнга алган көптүк окшоштуктарга карата мамиледегидей эле, көбүнесе окшоштук жана айырмачылык *деңгээлинин* суроосу. Окшоштукту жана айырмачылыкты кабыл алуу адамдар *кандай деңгээлде* тигил же бул топко киргизилиши же андан чыгарылышы мүмкүн болгонунда да чоң ролду ойнойт.

Мындан тышкары, бир эле топко таандык болуу адамга ал “көпчүлүккө” же “азчылыкка” таандык экенин ар дайым сезе тургандыгына кепилдик бербейт. Мисалы, Кыргызстандын алыскы райондорунда көптөгөн ата-энелер балдарын алардын кийинки жогорку окуу жайга же эмгек базарына жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу үчүн орус класстарына бергиси келет, бирок андай класстар ал жакта жок. Мындай учурда, бул адамдар этникалык көпчүлүккө таандык болсо дагы, расмий тилде билим алууга кызыкдар болгондордун тил укуктарынын бузулгандыгы жөнүндө айтсак болот. Мындан тышкары, орус тилин начар билген айылдык мектептин бүтүрүүчүлөрү Бишкекке окууга келгенде өздөрүн кысылгандай жана көпчүлүккө караганда азчылык үчүн мүнөздүү туюмдарды сезет, анткени анын айланасындагы адамдардын көп бөлүгү өзүн алар көнүп калгандай алып жүрөт.

Ошентип, биз бир эле учурда көптөгөн социалдык топторго таандык болгон жана көптөгөн окшоштуктарга ээ болгондуктан, көпчүлүккө же азчылыкка таандык болуу сезими өтө шарттуу болушу мүмкүн.

Этникалык окшоштук **окшоштукту да, айырмачылыкты да** билдирет. Коркунуч учурунда этникалык окшоштук өзгөчө мааниге ээ жана ошондо, албетте, **элдер арасындагы айырмачылыктар** жөнүндө өтө көп айтылат. Бул топ **“ичинде”** мүчөлөрдүн окшоштугу айрыкча белгиленген **жана адамдар арасында “өзүнүн”** **тобунун мүчөлөрүнө ишенүүгө умтулуу күчөгөн** дал ошол жагдайлар. Тескерисинче, жайлуу жагдайда **ар кандай топтордун арасындагы окшоштуктар**, өз ара аракеттешүү жана бирдиктүү ишмердүүлүк жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө көбүрөөк айтылат.

Көптөгөн башка окшоштуктардай эле, этникалуулук **катып калган материалдык объект болуп саналбайт** – чыныгы жашоодо жана ал адамдардын **өз ара аракеттешүүлөрүндө** жашайт, калыбына келтирилет жана өзгөрөт (трансформацияланат). Этникалуулук өзү менен динамикалуу кубулушту элестетет жана башка индивиддер жана башка топтор менен болгон **мамилелерде гана** калыптанат.

Этникалуулуктун калыптанышынын бул багыты өтө маанилүү. Мисалы, Түркиядан келген эмгек мигранттарына арналган, Германияда өткөрүлгөн социологиялык изилдөөлөр, тыгыз биригип жайгашууну артык көргөнүнөн жана өзүнүн кварталдарынын ичинде көнүмүш маданий институттарды – мечиттерди куруп, түрк мектептерин ачып ж.б. калыбына келтиргенинен улам, мигранттар “сегрегацияга” жакын экендиги жөнүндө узак убакыт бою жашап келген мифти жокко чыгарды. Натыйжада чоң немец шаарларынын ичинде европалыктар үчүн адаттан тыш болгон жашоо түрү тажрыйбаланган жана калыбына келтирилген кыштактардын бүтүндөй фрагменттери пайда болууда.

Бирок, салыштырма изилдөөлөр, бул айыптоолор негизсиз экендигин көрсөттү – дал ушул “баскынчылык (агрессивдүү)” жана жаңы тургундарды интеграциялоого даяр эмес болгон шаардык чөйрө мигранттык коомдоштуктардын тыгыз жайгашуулары үчүн шарт түзөт. Бейтааныш экономикалык жана социалдык чөйрөгө батышуунун башка мүмкүнчүлүктөргө ээ болбой, адамдар калың этникалык тармактарга таяна баштайт жана аларга “өзүнүн” таандык экенин сезүүгө мүмкүндүк берген көнүмүш институттардын жанына топтолушат.

Миграция шарттарында таандык болуу сезими психологиялык жайлуулукту кармап туруу үчүн чоң мааниге ээ.

Ошол эле учурда, эмгек мигранттарын интеграциялоонун натыйжалуу программалары иштеген Германиянын айрым муниципалитеттеринде, алар тыгыз жайгаштырууну тажрыйбалабайт жана белгилүү мечитке же мектепке катуу байланууга ээ эмес. Алар социалдык кызматтын тигил же бул түрүн тандап жана аларга ылайыктуу маданий жана рухий муктаждыктарды канааттандырып, шаар турмушуна симишип калат.

Ушуга окшош схема боюнча россиялык социологдор “кавказ улутундагы адамдар” бардык базарларды ээлеп алды”, ал эми “тажиктер” жана “молдовандар” курулуш бизнесиндеги жумуш орундарын көзөмөлдөйт,- деген россиялыктардын даттанууларын талдап чыккан. Мыйзамдуу кесиптик ишке орношуунун башка мүмкүнчүлүктөрү көптөгөн жылдар бою Россияда эмгек мигранттары үчүн жөн гана жабык болгон. Мыйзамсыз жумушчу күчү аны менен бирге “көнүмүш” экономикалык тармактарга бөлүштүрүлгөн – ар бир жаңы келген адам жердештеринин бар болгон коомдоштугуна кошулган.

Эмгек базарынын жана экономикалык-социалдык процесстердин кандай болбосун “этникалык” сегментациясы ушуга окшош аракетте болот. “Этнизациялоо”, “өзүнүн” тобунун ичинде топтолуу – бул ар дайым болгон социалдык абалга топтун жообу – топтор аралык **динамикалык** процесстин ичинде калыптанган жооп.

Окшоштук ар дайым динамикалуу процесс жана социалдык мамилелердин продукт болгондуктан – биздин аркабыздан башкалар бекиткен окшоштук, - биз өзүбүздү кандай аныктай турганыбызга күчтүү таасирин тийгизиши мүмкүн. Мисалы, айрым топторго илинген терс белгилер өзүнчө топтордун (цыгандар, күрттөр) өзүн терс кабыл алуусуна жана чектелген ишмердүүлүгүнө алып келет. Окшоштуктун терс үлгүсүн таңуулаган социалдык контекст, адатта ассиметриялуу улуттар аралык мамилени жана саясий же экономикалык ресурстарга тенсиз жеткиликтүүлүктү божомолдогон, “басымдуулук кылган көпчүлүктүн” маданиятынан келип чыгышы мүмкүн. Мындай шарттарда айырмаланган топко таандык болгон адам **жеке мүнөздөмөлөрү бар индивид катары эмес** (билими, кирешеси сыяктуу), **белгилүү топтун мүнөздөмөлөрүн алып жүрүүчү** катары каралат.

Европада таңууланган окшоштуктарга алып келген, башка топту туура эмес ойдо болуу менен кабыл алуунун мисалы болуп цыгандар саналат. Мындай кабыл алуу индивиддер денгээлинде цыган катары өзүн өзү аныктоодон (идентификациялоодон) тануунун себеби да болушу мүмкүн. Туура эмес ойдо болуу жана элестетүүлөр адамдын башка мүнөздөмөлөрүн же окшоштуктарын эсептебестен, так көрүнгөн бир мүнөзүнө (этникалуулук) мамиле кылуудан көрүнөт: цыган канчалык билимдүү экени маанилүү

эмес, ал алдын ала маданиятсыз жана артта калган адам деп эсептелет. Башка жагынан, эгерде адам басымдуулук кылган көндүмгө ылайык келбесе, эгерде бул, мисалы, ийгиликтүү мэр болсо, көпчүлүк анын чынында эле цыган экенинен шек санашат. Мындай так **белгилүү топтун ичиндеги көп түрдүүлүктү** танат, ал эми топ бирдей жүйө, каалоо жана сурамдар менен кайсы бир “чулу таш (монолит)”, “жамааттык инсан” катары кабыл алынат.

Жамааттык тактын (көндүмдүн) болушу адамга тагып коюшкан терс окшоштугу менен басымдуулук кылган топтун окшоштугунун натыйжасында пайда болгондун ортосунда бузулууга алып келет. Бирок, басымдуулук кылган көпчүлүктүн маданиятына кошулууну чечкен адамдар, алардын өзүн өзү так аныктаган жана ассимиляция болууну ачык каалаган учурунда дагы, бул топ тарабынан кабыл алына турганына эч кандай кепилдик жок.

Мисал кылып Францияны жана мурдагы колониялардан “үчүнчү муундагы” иммигранттардын “актардын коомун” ассимиляциясынын азаптуу тажрыйбасын жана аларды “европалык” көпчүлүк тарабынан көктүк менен кабыл албастыгын келтирсек жетиштүү.

Жамааттык так **адамдардын теңсиздиги үчүн жоопкерчиликти мамлекеттик стратегияларга баш ийген социалдык процесстерге эмес, адамдардын өздөрүнө же белгилүү топторго жүктөп**, саясий маданиятты түзгөн, өзүнөн өзү бекитилген көндүмдөрдүн туюк айланасынын пайда болушуна алып келет. Мисалы, жергиликтүү чиновниктерден тигил же бул топтун өкүлдөрү жөнүндө көп угууга туура келет: алар өздөрү иштегиси, мектепке баргысы, мамлекеттик тилди үйрөнгүсү келбейт. Мындай көз карашты айтып, чиновниктер, эгерде **бардык** жумушчулар ага туура эмес ойдо болуу менен мамиле кылса, көндүмдөргө кабылган (стигматизацияланган) топтун мүчөсү кайда жана кандайча жумушка орношо ала тургандыгы жөнүндө суроолорду талкуулашпайт. Мугалимдер жана балдар класстагы “өзгөчө” коомдоштуктан келген балага кандай мамиле кылышат? Мамлекеттик тилди үйрөнүүгө жагымдуу шарттарды уюштуруу үчүн дем берүүнүн кандай усулдары жана ыкмалары колдонулат? Топтун мүчөлөрүн айыптаган түшүндүрмө ар дайым жөнөкөй, анткени шарттарды өзгөртүү боюнча кошумча иштен кутулууга жана **бардык** социалдык топтор үчүн кызматтарга жеткиликтүүлүктү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, жамаат менен көндүмдөргө кабылуууда жеке адам аны башкалар кандай кабыл ала турганында дээрлик тандоосуз калат: алар үчүн ал **инсан эмес, ал жөн гана белгилүү этникалык топтун мүчөсү**. Мындан тышкары, терең структуралык теңсиздик жагдайында, этникалуулук **социалдык айырмачылыктын себеби эмес, анын натыйжасы болушу мүмкүн** (мисалы, колониялык саясаттын, кулчулуктун, апартеиддин ж.б. алкагында топторун дифференциясы).

Жыйынтык чыгаруу:

Сабактын негизги жыйынтыгы – бул студенттерди заманбап дүйнөдө эч ким “көпчүлүккө” же “азчылыкка” таандык болгонуна аягына чейин толук ишене албайт деген тыянакка алып келүү. Ар дайым орун которуулар, алектенүүнүн түрүн тез-тез которуу, көп сандагы элдер менен баарлашуу, ошондой эле ар кандай социалдык тармактарда

аракет кылуу зарылдыгы бир эле адамды, керек болсо күнүнө бир нече жолу, “көпчүлүктүн” же “азчылыктын” мүчөсү кыла алат. Бүгүн бул ар бир адам менен өмүрүнүн өтүшүндө бир нече жолу боло турганы шексиз. Басымдуулук кылган же аярлуу топко таандык болуу тажрыйбасы, ошондой эле каалаган жеткиликтүү топко кирүү же андан чыгып калуу тажрыйбасы ар бир адам үчүн маанилүү. Ага маани берүү жана сөзсүз түрдө баарлашууда колдонуу зарыл.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Портфолиону толтуруу: Студенттин өзүнүн айылында же шаарында (ал чоңоюп өскөн жергиликтүү коомдоштукта) ар кандай топтордун өз ара аракеттешүүсүнүн аянттары менен картаны түзүү боюнча чыгармачылык тапшырма

ҮТ аткарууга сунуштар:

Тапшырманы аткаруу үчүн өзүнүн калк конушунун схемалык картасын тартуу керек, анда ар кандай топтордун (көпчүлүктүн жана азчылыктын) өз ара аракеттешүүсүнүн аянттары чагылдырылышы керек. Этникалык топтор гана эмес, башка коомдоштуктар же индивиддер сүрөттөлүшү мүмкүн (пензионерлер, майыптар, социалдык аярлуу топтор ж.б.). Мисалы базарлар, мектептер, бала бакчалар, маданият үйлөрү, кафелер, милиция бөлүмдөрү, соттор, жергиликтүү администрация, спорттук объекттер, кандайдыр бир ишканалар ж.б.у.с. Картага ал жерде өз ара аракеттешүүгө кирген жана бул байланыштын мүнөзү менен натыйжалары белгиленген (өз ара аракеттешүүлөр жакшырды, маданий алмашуу, экономикалык өнүгүү ж.б. жүргүзүлүүдө), топторду көрсөтүү менен объекттердин сүрөттөлүшү тиркелет. Сүрөттөөнүн базасында кырдаалга ким көбүрөөк таасир тийгизет жана натыйжалуу байланыш үчүн жоопкерчилик тарта турганы тууралуу корутундулар жасалган.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

- Карта бул калк конушта болгон өз ара аракеттешүүнүн мүмкүнчүлүктүү аянттарынын көп бөлүгүн камтыйт
- Сүрөттөө көп сандагы жана аз сандагы топтор жөнүндө билгендикти көрсөтөт
- Сүрөттөө студент “көпчүлүккө” жана “азчылыкка” таандык болуунун кырдаалдык (жагдайдык) жана жалпы мүнөзүн айырмалай биле турганын көрсөтөт
- Корутундуларда көпчүлүктүн жоопкерчилигин, ошондой эле көпчүлүк тарабынан аярлуу жана азчылык топторуна карата колдоо көрсөтүүнүн зарылдыгын түшүнүү чагылдырылган
- Сүрөттөөдө жана корутундуларда маданий жана топтук таандык болуусунан көз карандысыз, бардык жарандарга карата тең мамиле кылуу көз карашы чагылдырылган

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Бул сабак жалпы билим берүүчү курстардын коомдук сабактарында, ошондой эле юридикалык адистиктеги студенттер үчүн колдонулушу мүмкүн. Көпчүлүк жана азчылык темасына сезимдик чөмүлүү азчылыктардын укуктарын коргоо суроолоруна карата жана

азчылыктар менен байланышта өз ара аракеттешүү менен ар кандай тажрыйбаларды уюштурууга карата формалдык мамиледен кутулууга мүмкүндүк берет.

Бул сабактын материалдары ошондой эле мамлекеттик кызматкерлер үчүн курстарда колдонулушу мүмкүн. Көпчүлүк жана азчылык мартабасынын (статусунун) кыймылдуу мүнөзүн миграция менен байланышкан темаларда талкууласа жакшы болот.

Теманы терең окуп билүү үчүн компакт дискте “9-сабак” папкасында кийинки тексттер бар:

- Джордж Шопфлин *«Азчылыктар жана демократия»*
- Хрестоматия *«Этнос жана саясат»*
- Этникалык азчылыктарга тиешелүү жарандардын укуктарын камсыз кылуу боюнча КМШ өлкөлөрүнүн конвенциясы

Сабактарды өткөрүүдө этникалык азчылыктар тууралуу Сергей Соколовскийдин видео лекциясын көрүү пайдалуу, ал ошондой эле компакт дискте “9-сабак” папкасында бар.

КӨП ТҮРДҮҮЛҮК ЖАНА ТЕҢСИЗДИК КӨЙГӨЙҮ

Студенттер үчүн тема: «Ар дайым эле “тең” деген “адилеттик менен” дегенди билдиреби?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Ашкабак пирогу” көнүгүүсү - 15 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыгы боюнча талкуулоо – 20 мүн
- **Чакан-лекция.** Теңсиздик деген эмне? Структуралык теңсиздик жана социалдык адилеттүүлүк - 20 мүн.
- Лекция боюнча талкуу - 20 мүн
- Сабактын **жыйынтыгын** чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: теңсиздиктин пайда болушунун объективдүү жана субъективдүү факторлорун түшүнөт, социалдык теңсиздиктин себептерин талдай алат жана түшүндүрө алат

Баалуулук: социалдык адилеттүүлүктүн жана теңдиктин баалуулугун тааныйт

Тажрыйбалык: маданий жана топтук таандыктыгынан көз карандысыз, бардык жарандарга карата тең мамиле кылуу көз карашын ишенимдүү көрсөтөт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көнүгүүлөрдү сүрөттөө, көнүгүү үчүн материалдар (карточкалар, ленталар), чакан-лекциянын тексти, №10-сабакка карата Тиркемеде жайгашкан, талкуу үчүн сүрөттөр (иллюстрациялар).

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, карточкалар менен иштөө, көнүгүүлөр, талкуулоо, фото- жана видеоматериалдарды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Өрдөк! Өрдөк! Өрдөк! Каз!” жазылуу оюну

Топ тегерекке отурат жана алып баруучу тандалат. Алып баруучу тегерек боюнча басып, колун ар бир катышуучунун ийинине коюп: “Өрдөк! Өрдөк! Өрдөк...!”, - деп айтат. Эгерде алып баруучу “Каз!” деген сөздү айтса, анда тандап алынган оюндун катышуучусу тура калып, тегеректи айланып чуркап, тезинен өзүнүн ордун ээлеп калышы керек. Өз кезегинде алып баруучу карама-каршы багытта тегеректи айланып чуркап, бошогон орунду ээлеп калышы керек. Эгерде алып баруучу биринчи болуп орунду ээлеп алса, анда ал тегеректе калат. Ал эми ордун алдырып койгон оюнчу эми алып баруу болот жана оюнду улантат.

Топтогу чымырканууну алып салуу үчүн оюндун динамикасын колдоп туруу жана кийинки олуттуу ишке өтүүнү камсыз кылуу зарыл. Оюнду аяктап жатып, эн күлүк “өрдөктөрдү” жана “каздарды” мактоону жана кол чабууларды уюштурууну унутпаныз.

“Келечекке секирик” көнүгүүсүн аткаруу:

Педагог окуучуларга бүгүн сабактын темасы “Тенсиздик” болуп саналганын билдирет жана аларга бул терминге аныктама берүүнү сунуш кылат. Сунуш кылынган бардык варианттар доскага же ватман барагына жазылат. Бул суроону түшүнүүгө “Келечекке секирик” көнүгүүсү жардам берет. Аны өткөрүү үчүн педагог чүчү-кулак (орус тилинде - *жеребьёвка*) өткөрөт, анын натыйжасында окуучулар бөлүштүрүү процессине ылайыкташуу мүмкүн эмес болгон жана топко таптакыр күтүлбөгөн жол менен кирип калышы мүмкүн болгон кайсы болбосун ыкма менен үч топко бөлүнөт. Мисалы, столдо жайгашкан ак түстөгү карточкалар ичинен ар кандай түстүү маркерлерге ээ жана ар бир катышуучу түстүү карточканы таптакыр күтүлбөгөн түрдө алат. Бардык окуучулар үч түстүү топторго бөлүшүп, алган түсүнө таандык болушуна ылайык дубалдын узатасынан тизилет.

Педагог катышуучулардын алдына полго символикалуу түрдө бардык катышуучулар үчүн ТЕҢ шарттык шарттарды белгилей турган лентаны жайгаштырат. Кийинки үч лента биринчи топтун алдына бир кадам аралыгында жайгашат, экинчи топтун алдында – эки жана үчүнчү топтун алдында – үч-төрт кадам аралыгында жайгашат. Ленталар биринчи топко тапшырманы аткаруу жетишерлик женил, экинчи топко белгилүү аракеттерди жасоо зарыл, ал эми үчүнчү топко бул дээрлик чечилгис маселе болгондой кылып жайгаштырылышы зарыл. Педагог ленталардын мындай жайгаштырылышы бирдей “шарттык” жана ар башка “фиништик” шарттарды билдире турганына окуучулардын көңүлүн токтотот. Катышуучулардын маселеси эки лентанын арасындагы аралыкты, шарттын да, фиништин да сызыгына кирбестен, бир секирик менен жеңүү. Тапшырманын шартын аткаргандар үчүн “Сыйлык” катары алардын “бактылуу келечекке” шарттуу түшүшү болот.

Бардык катышуучулар секирүүгө даярданып, педагогдун белгиси боюнча секириши керек. Топ секирет, шандуу тополоң пайда болот, педагог тапшырманы АТКАРА АЛБАГАНДАРДЫ жана шарттуу “бактылуу келечекке” түшпөй калгандарды өзүнчө топко чогултат жана алар үчүн кол чабууларды уюштурат. Андан кийин педагог окуучуларды өзүнүн “түстүү таандыктыгын” сактап, тегерекке отурууларын суранат.

Аткарылган тапшырманын жыйынтыктары боюнча талкуулоо үчүн суроолор:

- тапшырманы аткаруу кандай өттү?
- ким үчүн ал женил көрүндү, эмне үчүн?
- ким үчүн тапшырманы аткаруу оор болду жана эмне үчүн?
- ким үчүн тапшырманы аткаруу мүмкүн эмес болду жана анын себеби эмнеде?
- бардык каалоочулар “келечекке” түшпөй калышына катышуучулардын кимдир-бири күнөөлүбү?
- бул тапшырманын шарттарынын адилетсиздиги эмнеде?
- тапшырма кыйла адилеттүү болушу үчүн эмнелерди сунуш кылса болот эле?
- бул кырдаал чыныгы жашоодо келип чыккан теңсиздик көйгөйлөрүнө окшошпу?
- Чыныгы жашоодо мындай көйгөйлөрдү чечүү үчүн эмне кылса болот?

Талкуулоо процессинде “старттык шарттар” кандай бир жол менен теңештирилиши керектиги тууралуу сунуштар сөзсүз пайда болот – башкача айтканда, адамдар белгилүү жыргалчылыктарга тең жеткиликтүүлүктү алышы керек. Тең жеткиликтүүлүк жөнүндө сунуштар алынгандан кийин – педагог “Ашкабак пирогу” аталышындагы экинчи көнүгүүнү аткарууга өтүүнү сунуш кылат.

“Ашкабак пирогу” көнүгүүсүн аткаруу:

Теңсиздик жөнүндө сүйлөшүүнү улантып, педагог окуучуларга дагы бир тапшырманы аткарууларын жана “Ашкабак пирогу” көнүгүүсүнө катышууларын сунуш кылат. Ал үчүн педагог алты окуучунун чыгышын сунуш кылат. Бардык ыктыярчылар бир катарга тизилет жана ар бирине белгилүү мүнөздөмө менен карточка берилет. Карточкаларды алдын ала кийинки позициялар боюнча даярдоо шарт:

- Ашкабактан жасалган азыктарга менин аллергиям бар.
- Ашкабакты бардык түрдө абдан жакшы көрөм!
- Мен ашкабактын даамын аябай жаман көрөм!
- Ашкабак пирогу өтө жакшы көрөм, бирок апам жасаганын гана.
- Ашкабактан жасалган пирогу эч качан ооз тийип көргөн эмесмин – жакпай калабы, деп корком... же ооз тийсемби? ... билбей турам...
- Ашкабак пирогу жаман көрөм, анткени аны менен жагымсыз эстөөлөр байланышкан.

Карточка алган ыктыярчылар позициялар менен таанышып жатканда, педагог “ашкабак пирогу” даярдалган идишти алып чыгат, ал алты ТЕҢ сегментке кесилген. Андан кийин оюндун ар бир катышуучусуна “пирогдун бөлүгүн” алуу сунуш кылынат. Катышуучулардын ар бири “ооз тийгизүүгө” ал алган позицияга ылайык мамилесин көрсөтүшү керек жана – ал “ооз тийгизүүнү” кабыл алууга макул же макул эместигин жана эмне үчүн экендигин түшүндүрүшү керек. Бардык калган окуучулар болуп жаткан кырдаалга баа берүүгө аракет кылып байкап отурат.

“Пирогду бөлгөндөн” кийин педагог ыктыярчыларга өз орундарын ээлөөнү жана кийинки суроолорду колдонуу менен талкуулоону баштоону сунуш кылат:

- «Пирог» “даамдуу” болдубу жана аны бөлүштүрүүгө катышкандар ыраазыбы?
- “Пирог” адилеттүү бөлүштүрүлгөнбү? Эмне үчүн?
- “Пирогду” сунуш кылган адамга кандай доомат койсо болот?

- “Пирогдун” кайсы бөлүштүрүлүшүн адилеттүү деп санаса болот жана эмне үчүн?
- Турмушта сыртынан кырдаал адилеттүү БАРДЫГЫ ҮЧҮН ТЕҢ көрүнгөнү менен, иш жүзүндө тигил же бул адамга карата ТЕҢСИЗДИК жасалган окшош окуялар болобу? Адамдардын тигил же бул тобуна? Мисал келтириниз.
- Мындай “теңдиктин” негизинде эмне жатат? Анын адилетсиздиги эмнеде?
- Кырдаал чындыгында эле адилеттүү болушу үчүн эмне кылса болот?

Педагог окуучуларды алып келген корутундулар:

Кээде алгачкы шарттардын теңсиздиги (структуралык же калыс (объективдүү) теңсиздик) анык болуп саналат. Мындай кырдаалдарда жакшыраак шарттарда жашаган адамдардын топтору башка адамдардын начар жашаганына күнөөлүү эместигине басым жасоо маанилүү. Бирок башкаруунун белгилүү механизмдерин жана коомдук жыргалчылыктарды кайра бөлүштүрүүнүн жардамы менен структуралык теңсиздик минимумга түшүшү керек жана ошондо, атап айтканда, кандай чаралар мүмкүнчүлүктөрдү теңдештирүүгө жардам бере турганын түшүнүү маанилүү. Ошол эле учурда, кээде, “бардыгы үчүн тең” көрүнгөн кырдаал чындыгында өзүнүн артында теңсиздиктин механизмдерин жашырат. Мисалы, шайлоо жөнүндө мыйзамда, шайлоого катышуу үчүн бардык депутаттар күрөөнүн бирдей суммасын – 3000 доллар төлөй тургандыгы жазылса, бул бардыгы үчүн тең шарт болуп көрүнөт. Бирок мындай “теңдик” дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө эркектерден аз акча тапкан аялдарды, акча табуу кыйла оор болгон ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды (майыштарды), социалдык-аярлуу катмардагы адамдарды өтө оор абалга коет.

Биздин айланабыздагы мындай кырдаалдар сейрек эмес жана “тең бөлүштүрүү” жалпы формалдык белгилер боюнча эмес, ар бир айкын кырдаалдын өзгөчөлүктөрүнө ылайык болгон факторлор менен шарттарды баалоо үчүн ар дайым ыкыластуулукту көрсөтүү зарыл.

Эгерде педагогдо жетишерлик убакыты болсо, окуучуларга №10-сабакка карата Тиркемеге киргизилген, структуралык теңсиздик тематикасы боюнча сүрөттөрдү карап чыгууну сунуш кылса болот. Бул сүрөттөрдү талкуулоо “Ашкабак пирогу” көнүгүүсүн аткаруудан кийин айтылгын корутундулардын ырастоосу болот. Бул структуралык теңсиздик жана социалдык адилеттүүлүк темасын дагы бир жолу бекемдөөгө мүмкүндүк берет.

“Теңсиздик деген эмне?”

Структуралык теңсиздик жана социалдык адилеттүүлүк” мини-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Ар кандай социалдык топтор коомдо ар кандай абалды ээлешет. Бул абал, көптөгөн жыргалчылыктарга жеткиликтүүлүктү адам төрөлгөндө алган так феодалдык коомдогудай, бирдей эмес укуктардан жана артыкчылыктардан көз каранды болушу мүмкүн. Ак сөөктөр (аристократтар) муундан муунга ак сөөк бойдон, ал эми дыйкандар – дыйкан бойдон калган. Демократиялык революциялардын жеңишинен кийин дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү негиз катары бардык адамдар үчүн укуктардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн теңдигинин идеологиясын кабыл алууда. Бул БУУнун көптөгөн эл аралык документтеринде белгиленген.

Бирок теңдикти мамлекеттик түзүлүштүн негизи деп таануу аз, ал аткарыла турган социалдык системаны түзүү маанилүү. Бардыгынан мурда, бул система Конституциянын

алкагында бекитилет, анда бардык адамдардын мыйзам алдында бирдей экени таанылат. Бул адилеттүү коомду түзүү үчүн абдан зарыл болгон шарт. Бирок ал жетишерлик болуп саналабы жана аны канткенде иштетсе болот?

Бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон адамдар жашоодо ийгиликке жетишет деп болжолдонот. Өздөрүнүн аракетине жана тырышуусуна жараша. Чындыгында, бүгүн ири бизнеске ээ болгон же жогорку деңгээлдеги карьера жасагандар, буга жетишүү үчүн анын үстүндө тынбай иштешкен. Окууга жана ишке жумшалган өзүнүн эмгеги жашоодогу жетишкендиктердин маанилүү фактору болуп саналат. Тенсиздиктин бул факторун субъективдүү десе болот, башкача айтканда, адамдын өзүнөн көз каранды болот.

Бирок, чоң ийгиликке жетишпей калгандар ар дайым эле аз иштегендерби? Же жетишерлик аракет кылган жокпу?

Адамдар тең гана эмес, ар кандай болуп төрөлөт – алардын бою ар башка, ар кандай темпераментте жана сезимталдыктын ар кандай деңгээли менен, кээде кандайдыр бир тубаса дарт же көйгөй менен. Бул факторлор ошондой эле алардын жашоодогу жетишкендиктерине таасирин тийгизиши мүмкүн. Дагы кыйла маанилүү фактор иретинде адам жарыкка келген жер же социалдык чөйрө болуп калышы мүмкүн. Мисалы, Нарын областынын алыскы тоолуу айылында төрөлгөн жана дарыгер болууну кыялданган жаш кызды, Бишкекте төрөлгөн жана ал дагы медик болгусу келген жаш жигит менен салыштырса болот. Алардын үй-бүлөлөрүнүн социалдык абалы жана кирешелери болжолдуу бирдей дейли. Ага карабастан, алыскы айылдагы мектепте орус тилинде сабак берген класстар жок, ал жерде россиялык каналдар да начар иштейт. Мындан тышкары, интернетке туташуу оор жана өтө кымбат. Буга карабастан, бул кыз областка барууга, химия боюнча мектептик жана областтык олимпиадаларга катышууга аракет кылган, уюлдук телефон аркылуу жеткиликтүү адабиятты жүктөп алчу. Бул көп убакытты жана акчаны алган жана кыш мезгилинде аткаруу өтө оор болду. Жаш жигит орус тилинде окуткан бала-бакчага жана мектепке баруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, ал Ю-тюб аркылуу лекцияларды угуу үчүн жана тастирлөө менен мектептеги экзамендерге даярданууга зарыл материалдарды табуу үчүн мезгил-мезгили менен Интернет-кафеде убакыт өткөргөн. Бош убагында ал экологиялык ӨЭУда ыктыярчы болуп иштеген, ал жерден жаш биологдор менен таанышкан. Жаш биологдор ага түшүнүксүз тапшырмаларды түшүнүүгө жардам беришкен жана изилдөө иштерине тартышкан.

Жаш жигит менен кыз абдан аракет кылганына карабастан, аларга эң башынан эле өзүнүн максатына жетишүү үчүн күчтүн жана каражаттын ар кандай көлөмүн сарптоого туура келди. Бул экөөнүн ичинен медициналык академиянын бюджеттик бөлүмүнө тапшырууга кимдин мүмкүндүгү көбүрөөк болоорун элестетүү оной. Ошону менен бирге алар экөө тең бирдей эмес шартта болуп калганына күнөөлүү эмес. Заманбап шарттарда структуралык тенсиздикти толугу менен жок кылуу мүмкүн эместиги шексиз. Бирок демократиялык коомдо мамлекет аяруу кырдаалда болуп калган жарандардын мүмкүнчүлүктөрүн теңдөө үчүн бардык мүмкүн болгон аракеттерди көрүшү керек. Алар кандай себептен улам аяруу экени маанилүү эмес – бул ден-соолук көйгөйү, жашаган жеринин алыстыгы, сапаттуу билим алуунун жеткиликтүү эместиги ж.б.у.с болушу ыктымал.

Ошондой эле тенсиздиктин кандай ар түрдүү типтери тарыхый келип чыга турганын байкаса болот.

Коомдук өнүгүүнүн алгачкы баскычтарында жыныс, курак, туугандык сыяктуу жеке мүнөздөмөлөр социалдык маанилүү болуп саналат. Бул жерде иш жүзүндө бар болгон тенсиздик буюмдардын табигый ирети, б.а. социалдык тенсиздиктин жоктугу сыяктуу интерпретацияланат. Эмгекти бөлүштүрүүдө негизделген салттуу коомдо социалдык топтордун (орус тилинде - *сословная*) структурасы жаралат: дыйкандар, кол өнөрчүлөр, ак сөөктөр. Бирок бул коомдо калыс тенсиздик социалдык тенсиздик эмес. Кудайдын иретинин көрүнүшү катары баамдалат. Заманбап коомдо калыс тенсиздик социалдык тенсиздик катары баамдала баштады, б.а. тенсиздик көз карашынан интерпретацияланат.

Топторду тенсиздик принциби боюнча айырмалоо социалдык страттардын калыптанышында көрүнөт. Страт деп (латын тилинен *stratum* — *катмар*) социологияда кандайдыр-бир социалдык белгилер боюнча (мүлктүк, кесиптик, билим денгээли, бийлик, бедел ж.б.) бириккен адамдардын чыныгы тобу түшүндүрүлөт. Тенсиздикти өлчөгүч (шкала) түрүндө элестетсе болот, анын бир тарабында жыргалчылыктын эң эле көп (байлар) санына, башка тарабында – эң эле аз (кедейлер) санына ээ болгондор жайгашат. Заманбап коомдо тенсиздиктин универсалдуу ченегичи акча болуп эсептелет. Ар кандай социалдык топтордун тенсиздигин сүрөттөө үчүн “социалдык стратификация” түшүнүгү бар. Эреже катары, социалдык стратификациянын акчалар (же страттын мүлктүк белгилери) топтолгон тарабында кластерге башка мүнөздөмөлөр дагы чогулат: билимдин жогорку денгээли, бийликке жеткиликтүүлүк, кесиптин барктуулугу ж.б. Тараптардын биринде – элитада – бийликтин, менчиктин жана башка ресурстардын топтолушу – социалдык чыр-чатактардын келип чыгышына көмөктөшөт.

“Стратификация” термини социологияга геологиядан келген, анда ал Жердин катмарларынын тикесинен жайгашуусун билдирет. Стратификациянын теориясына ылайык заманбап коом катмарлуу, көп денгээлдүү, сыртынан геологиялык катмарланууну элестеткен болуп саналат. Стратификациянын кийинки критерийлери бөлүнөт:

- киреше
- бийлик
- билим
- бедел (кадыр-барк)

Стратификация аны жөнөкөй катмарлануудан айырмалаган эки олуттуу мүнөздөмөгө ээ:

1. Үстүңкү катмарлар төмөнкү (ылдыйкы) катмарларга караганда кыйла артыкчылыктуу абалда болот (ресурстарга ээлик кылууга же сыйлык алуу мүмкүнчүлүгүнө карата).
2. Үстүңкү катмарлар ага кирген коомдун мүчөлөрүнүн саны боюнча төмөнкү (ылдыйкы) катмарларга караганда бир далай аз.

Социалдык стратификация ар кандай теориялык системаларда ар кандай түшүндүрүлөт. Стратификациялык теориялардын үч классикалык багыты бар:

1. Марксизм. Бул мамиледе башкы тип болуп таптык стратификация (лат. *classis* – *мон. разряд*) саналат. Анын негизинде экономикалык факторлор жатат, биринчи иретте менчик мамилелери. Мамилени Карл Маркс негиздеген. Адамдын менчикке карата

мамилесинен анын коомдогу абалы жана стратификациялык өлчөгүчтөгү орду көз каранды болот. Социалдык (коомдук) таптар – бул менчикке жана эмгектин коомдук бөлүштүрүлүшүнө карата бөлүнгөн жалпылыктар. Жалпы жонунан айтканда, бул көз караштар, таптын 2 негизи бар – акча издеп жумушка жалдангандар жана жумушка жалдагандар жана ага төлөгөндөр.

2. Функционализм. Социалдык стратификациянын бул принциби эмгектин кесиптик бөлүштүрүлүшү менен байланышкан. Теңсиз сыйлоо – зарыл механизм, анын жардамы менен коом үчүн эң эле маанилүү орундарды эң квалификациялуу адамдар ээлей турганын коом кепилдик кылат. Бул түшүнүктү илимий колдонууга белгилүү россиялык-америкалык социолог жана маданият таануучу Питирим Сорокин (1889-1968) киргизген.
3. Кадыр-баркты жана бийликти бөлүштүрүү. Бул мамиле Маркс Вебердин көз караштарында негизделген, аларга ылайык бийлик жана кадыр-барк менчикке карата мамиледен түздөн-түз көз каранды эмес, бирок социалдык стратификацияны белгилейт. Буга байланыштуу салыштырмалуу өз алдынча иерархиялык структуралар пайда болот: экономикалык, социалдык-маданий жана саясий. Буга жараша бул структураларда тап, мартаба жана партия сыяктуу социалдык топтор бөлүнөт. Алар бийликке жеткиликтүүлүк жана ресурстарды бөлүштүрүү менен, ошондой эле белгилүү социалдык абал жана бедел (мартаба) менен ар кандайча байланышкан.

Бардык классификацияларда башкы ролду экономикалык факторлор ойной турганы анык, бирок саясий, маданий, социалдык, ошондой эле социалдык-психологиялык факторлорду көңүлгө алуу дагы маанилүү. Аны менен бирге алардын арасында ар дайым эле катуу байланыш пайда болбой турганы болжолдонот: биз позиция боюнча жогорку абал башка боюнча төмөнкү менен айкалышы ыктымал. Мисалы, феодалдык коомдо бай көпөстөр бийликке жеткиликтүүлүккө жана кадыр-баркынын денгээлине ээ болгон ак сөөктөр (кедей болгон күндө дагы) сыяктуу мындай жеткиликтүүлүккө ээ эмес эле. Же заманбап Францияда, ийгиликтүү бизнес жасаган Алжирден чыккандар акча үчүн көптөгөн материалдык жыргалчылыктарга жеткиликтүүлүккө ээ боло алат, бирок жогорку символикалык статуска ээ эмес (кадыр-баркка ээ эмес, “жакшы француз үй-бүлөсүнөн” чыккан кыз менен үйлөнүүгө талапкер боло албаса керек ж.б.). Ошентип, айрым топтордун өкүлдөрү, акчага жана материалдык ресурстарга ээ болгонуна карабастан, жөн гана “жалпак элдик” акцент менен сүйлөгөндүгү үчүн өздөрүнө барктуу райондон үй сатып ала албайт (анткени дүйнөнүн көптөгөн аймактарында бул үчүн кошуналардын макулдугу талап кылынат) же дресс-кодго” ылайык келбегендиги үчүн модалуу клубдарга жана ресторандарга кире албайт.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

Үй тапшырма:

- ✦ Портфолиону толтуруу: ар бир окуучуга кийинки сабакка өзүнүн шаарынын же айылынын (ал өскөн жергиликтүү коомдоштугунун) этномаданий жана социалдык көп түрдүүлүгүнө кыскача мүнөздөмө берип, талдоо жасоо зарыл.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тапшырманы аткаруу үчүн Колдонмонун Тиркемелеринде жайгашкан таблицаны басып чыгарып, аны толтуруу үчүн ар бир студентке таратуу керек. Таблицада жергиликтүү коомдоштуктун этникалык жана социалдык көп түрдүүлүгүн талдоого мүмкүн болгон мүнөздөмөлөр келтирилген. Таблицага этникалык коомдоштуктарды да, башка топторду да жазса болот же коомдоштуктардын ичиндеги ар кандай топторду бөлсө болот – жаштарды, аялдарды, динге ишенгендерди, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдү, жаны конуштардын же белгилүү кварталдардын тургундарын ж.б.у.с. Таблицага коомдоштуктагы ар кандай топтордо бар болгон теңсиздиктин негизги көйгөйлөрүн көрсөткөн кыскача комментарий жазуу керек (1,5-2 барак текст). Бул комментарийде кийинки суроолорго жооп берүү керек:

- Ар кандай топтордо кандай көйгөйлөр дал келет?
- Кандай көйгөйлөр спецификалык болуп саналат?
- Бөлүнгөн топтордо теңсиздиктин кандай көйгөйлөрү көбүрөөк – жалпы же ар кандайбы?
- Бул көйгөйлөр этникалуулукка, мүлктүк теңсиздикке, бийликке жеткиликтүүлүккө ж.б.у.с. көз карандыбы?
- Теңсиздиктин бул көйгөйлөрү топтор арасындагы мамилелерге таасир тийгизеби?

Комментарийлердин жана таблицанын материалдарынын негизинде теңсиздиктин жалпы көйгөйлөрү, көптөгөн көйгөйлөрдүн структуралык мүнөзү тууралуу тыянактар (корутундулар) чыгарылат, теңдиктин жана социалдык адилеттүүлүктүн маанилүү экендиги таанылат.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

- Сүрөттөө үчүн айкын мүнөздөмөлөрү бар топтор бөлүнгөн
- Таблицада ар кандай топтордун кенири мүнөздөмөлөрү келтирилген
- Комментарийлерде ар кандай топтордо теңсиздик көйгөйлөрүнүн көпчүлүгү, мүмкүн бардыгы дал келе турганын түшүнүү чагылдырылган
- Комментарийлерде жана корутундуларда маданий жана топтук таандык болуусуна карабастан, бардык жарандарга карата тең мамиле кылуу көз карашы бар
- Корутундуларда адилеттүүлүктүн жана теңдиктин баалуулугу чагылдырылган

Курсту башка сабактарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары социология, экономика, саясат таануу курстарында, социалдык дифференцияны, стратификацияны, экономикалык жана башка тенсиздикти окууга байланыштуу тематикалардын алкагында колдонулушу мүмкүн.

Бул материалдар ошондой эле чыр-чатактарды таануу (конфликтология) сабактары боюнча, социалдык чыр-чатактардын мүмкүн болгон себептерин ажыратып караштырууда пайдалуу болушу ыктымал.

Талкуу үчүн дисктин “10-сабак” папкасында жайгашкан Кирилл Титовдун соттогу тенсиздик жөнүндө лекциясын колдонсо болот.

СОЦИАЛДЫК КИРГИЗҮҮ ЖАНА ЧЫГАРЫП ТАШТОО ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн тема: «Биздин арабыздан кимибиз ... барат болду экен?»)

Сабактын планы:

- Жазылуу – 10 мүн
- “Тоого баруу” көнүгүүсү – 20 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыгы боюнча талкуу – 20 мүн
- Чакан-лекция «Киргизүү жана чыгарып таштоо. Киргизүү саясаты жана анын мүнөздөмөлөрү. Чыгарып таштоо жана зомбулук» – 20 мүн.
- Лекция боюнча талкуу – 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: негизинде социалдык чыгаруу жүргүзүлгөн белгилерди (же жорума) билет; чыгарып таштоонун механизмдерин түшүнөт; киргизүүнүн маанилүүлүгүн негиздей алат; тенсиздиктин тереңдөө процесси менен чыгарып таштоо жана зомбулуктун пайда болушунун арасындагы өз ара байланышты айырмалайт

Баалуулук: социалдык киргизүүнүн жана кабыл алуунун баалуулугун тааныйт; бардык катышуучулардын кызыкчылыктарын эске алуу менен бирдиктүү чечимдин зарылдыгын урматтайт; эмоционалдык эмпатияны калыптандырууга даярдыгын көрсөтөт; чыгарып таштоодон жана зомбулуктан баш тартуунун маанилүү экендигине ишенет

Тажрыйбалык: бардык катышуучулардын кызыкчылыктарын эске алуу менен бирдиктүү чечимди кабыл алууга негизделген, турмуштук тажрыйбасын колдонууга даяр; ар кандай адамдар менен байланышууда жана өз ара аракеттешүүдө киргизүүнүн ченемдерин көрсөтөт; социалдык чыгарып таштоого алып келген мамиледен жана жүрүш-туруштун түрүнөн качат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көнүгүүнү сүрөттөө, талкууга карата суроолор, чакан-лекциянын тексти

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, чыгарып таштоого көнүгүү аткаруу, интерактивдүү талкуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Алиппе” жазылуу оюну

Алып баруучу педагог окуучуларды адамдардын саны боюнча тең эки тайпага бөлөт, алар алып баруучунун он жана сол тарабынан өз орундарын ээлейт. Алып баруучу эки тайпа үчүн тең ар кандай тапшырмаларды айта баштайт. Тапшырмалар кийинкидей болушу мүмкүн:

- «Ысымдарыңардын (аттарыңардын) биринчи тамгасынын аталышы боюнча алфавиттик тартипте бир катарга тизилүү»,
- «Фамилияңардын биринчи тамгасынын аталышы боюнча алфавиттик тартипте бир катарга тизилүү»,
- «Силер төрөлгөн айдын аталыштарынын кезеги боюнча бир катарга тизилүү»,
- «Силердин туулган күнүңөрдүн санынын ирети боюнча бир катарга тизилүү» ж.б.у.с.

Бардыгы алып баруучунун жана катышуучулардын жеке фантазиясынан көз каранды. Жеңүүчү болуп алып баруучунун бардык тапшырмаларын тез гана эмес, туура, бир да жолу жаңылбай аткарган тайпа аталат. Бир нече ирет аралашкан окуучулардын топтору сабактын социалдык киргизүү жана чыгарып таштоо аттуу мазмунду темасын ача турган көнүгүүнү аткарууга өтсө болот.

“Тоого баруу” көнүгүүсүн аткаруу

Педагог окуучуларды дубалды бойлой бир сызыкка тизилүүлөрүн суранат жана тапшырманы түшүндүрөт. Алып баруучу аудиторияда болгон катышуучулардын бардыгы шарттуу башчылар клубунун мүчөсү болуп санала турганын билдирет. Бул клуб күтүлбөгөн жерден жаштардын лагери уюштурула турган беделдүү тоо-лыжа курортуна үч акысыз жолдомо алат. Клубдун жетекчиси бул тоо-лыжа курортуна бара турган клубдун үч гана мүчөсүн тандоо жөнүндө өзүнүн чечимин жарыялайт.

Алып баруучу, талапкерлерге белгилүү талаптарды атайт жана, эгерде, катышуучу өзүн бул категорияга тиешелүүмүн деп санаса, анда ал бир кадам алдыга жылышы керек. Калгандары аны кол чабуулар менен коштойт. Талаптар, ар бир белгиден кийин катышуучуларга алдыга жылып жетишүүгө мүмкүндүк берип, кезеги менен окулат. Ар бир жолу “Тоо-лыжа курортуна ... гана барат”, - деген фразаны айтса болот:

- буга кызыкдар болгондор
- эрте турганды жакшы көргөндөр
- шахмат/дойбу (шашка) ойногонду билгендер
- детективдерди окуганды жакшы көргөндөр
- экинчи кабаттан жогору жашагандар
- 3 тил билгендер
- көз айнек тагынгандар
- түстүү түш көргөндөр
- гречка боткосун сүйгөндөр
- велосипед тебе алгандар
- түз кол жазмага ээ болгондор ж.б.у.с.

Тандалган “талаптар” алып баруучу тарабынан кырдаалга жана топтун мүнөздөмөсүнө жараша өзгөрүлүшү мүмкүн. Ошону менен бирге биринчи кадамды топ толук курамы менен жасай турганына (барууга кызыкдар болуп) көз салуу зарыл, андан кийин, аталган белгилердин негизинде, кимдир-бирөө ар дайым “тоо лыжа курортуна” жеткиликтүүлүктөн чыгарып ташталат.

Натыйжада алып баруучу болгону үч катышуучу калган кырдаалды камсыз кылат. Ал үч катышуучуну барууга жеткиликтүүлүктөн чыгарып салган калган катышуучуларга бурулууларын жана үч “жеңүүчүнү” кол чабуулар менен тосуп алууларын суранат.

Андан кийин педагог көнүгүүнүн бардык катышуучуларына ыраазычылык билдирет жана тапшырманы аткаруу процессинин талкуусун уюштурат. Бул үчүн кийинки суроолорго таянса болот:

- “Жеңүүчүлөр” өздөрүн кандай сезип жатат?
- Топтун калган катышуучуларынын маанайы кандай?
- Силер азыр турган ордуңарда кандайча болуп калдынар? Силер өзүңөрдү кандай сезип жатасыңар?
- Силер кандай кадамдарды жасай алдынар, кандайларын жасай алган жоксуңар? Эмне үчүн?
- Эмне үчүн старттагы бир позициядан бардыгы ар кандай аралыкта болуп калды?
- Тандоо адилеттүү болдубу? Эгерде жок болсо, анда эмне үчүн?
- Чыныгы турмушта адамдар тигил же бул себептер менен чыгарып ташталган учурлар болобу? Бул адилеттүүбү?
- Чыгарып таштоо кырдаалын жеңүү үчүн кандай чараларды көрсө болот?

Катышуучулар менен чыгарып таштоо түшүнүгүн жана анын түрлөрүн талкуулагыла.

Чыгарып таштоо – бул айрым белгилер боюнча адамдын укуктарына түздөн-түз кысым көрсөтүү экенин түшүндүргүлө. Чыгарып таштоонун эң эле кеңири таралган түрлөрүн доскага же ватман кагазына жазууну сунуш кылыңыз, алардын ар бирин топ менен талкуулаңыз. Топко жардам берип, бардыгынан көп учурда чыгарып таштоо жүргүзүлгөн белгилер менен тизмени толуктаңыз:

- дене боюнун саламаттыгы;
- жынысы;
- курагы;
- дини;
- үй-бүлөлүк абалы;
- билими;
- теги;
- этникалык таандыктыгы;
- тили ж.б.

Окуучулар үчүн эң түшүнүктүү, алар менен кеңири талдоого мүмкүн болгон чыгарып таштоонун мисалы болуп кайсы бир белги боюнча бирдиктүү баарлашуудан же оюндан чыгарып таштоо мисалы саналат. Сен биз менен ойнобойсун, анткени сен - узусун! Сенин уюлдук телефонун (соткан) жок! Сен – семизсиң! Сен – төрт көзсүн (көз айнекченсин)! Сенин ата-эңең – мигрант! Сенин кроссовкан эски! Катышуучулар буларды, өздөрү мындай чыгарып таштоого туш болгон ар кандай окуяларды айтып берип, ырастайт.

Ар бир жолу аларга ошол эле суроолорду берүү зарыл – бул адилеттүүбү. Кайсы бир белгиси боюнча чыгарып таштоого кабылган адам өзүн кандай сезет? Кайсы белгилер боюнча баарлашуу, өз ара аракеттешүү, оюн процессинен чыгарып таштаса болот? Келечекте өзүнүн курбулары менен баарлашып, адилетсиздиктен арылуу үчүн алар бүгүнкү көнүгүүнү аткаруудан кандай сабак алышты?

Топ байланышуунун жетишерлик жогорку жыштыгына ээ болгон, ар кандай, анын ичинде сезимтал темалар боюнча эркин жана натыйжалуу талкуу жүргүзгөн учурда, чыгарып таштоо үчүн негиз болгон этникалык маркерди козгой кетсе болот. Педагог кийинкини сурайт – эгерде фраза мындай айтылса эмне болот: “биз сени менен сүйлөшпөйбүз, анткени сен -! (бул жерде класста өкүлдөрү жок болгон улуттун аталышын атоо шарт).

Студенттер менен бул теманы талкуулап жатып, бардыгын адамдарды мүнөздөгөн биринчи (өзгөрбөс) жана экинчи (тигил же бул денгээлде өзгөргөн) белгилерди сүрөттөгөн Көп түрдүүлүк дөңгөлөгү инструментине кайтаруу зарыл. Этникалуулук эң эле сезимтал, талылуу кабыл алууга чейинки белгилердин бири экендигин эскертүү шарт, бул белги боюнча чыгарып таштоо ачык чыр-чатакка жана трагедиялык натыйжага да алып келиши мүмкүн. Бул белги “кроссовкалар”, үй-бүлөлүк мартаба ж.б.у.с менен салыштырылгыс жана өзгөрүлбөй тургандардын катарында турат, демек, эгерде адам чыгарып ташталса – бул ага өзгөрүүгө жана киргизилип калышына эч кандай мүмкүндүк калтырбайт. Этникалык белги боюнча адам укуктарынын түздөн-түз жана ачык бузулушу жүргүзүлөт.

Катышуучулар буга чейинки сабактан тааныш болгон, №10-сабакка карата Тиркемеде жайгашкан “Принциптердин” сүрөтүн караса болот. Чыгарып таштоо үчүн кандай белгилер колдонулат биринчиби же экинчиби?

Талкуулоонун жыйынтыктары боюнча корутундулар:

Чыгарып салуу теңсиздик жана социалдык адилетсиздик менен тыгыз байланышкан. Кайсы болбосун коомдо бир адамдар ар дайым жакшы жашайт дагы, башкалары начар жашайт. Бирок ар дайым эле бул адамдардын өзүнөн көз карандыбы? Мисалы, Кыргызстанда, алыскы тоолуу аймактарда төрөлгөн балдар көп учурда мектепке баруу, сапаттуу тамактануу, телекөрсөтүүлөргө же Интернетке жеткиликтүүлүк ж.б.у.с. көйгөйлөргө ээ.

Демек, айрым адамдар аларга таптакыр көз каранды болбогон себептер боюнча чыгарып таштоого кабылат – жана бул алар тарабынан чоң адилетсиздик катары кабыл алынат.

Чыр-чатактар жаралганда мындай теңсиздик адамдардын айынан пайда болгон теңсиздик катары кабыл алына баштайт.

Андыктан, кандайдыр-бир кемчиликтерде дароо адамдардын бүтүндөй тобу айыпталган учурга ыкыластуу жана сын менен мамиле кылуу өтө маанилүү. Жеке денгээлде (анын ичинде тиричилик денгээлде да) мамиле түзүүдө сабырдуу болуу дагы бир далай маанилүү. Көндүмдөр жөнүндө унутпаш керек жана кайсы гана социалдык топко таандык болбосун, бардык адамдар ар башка экенин түшүнүү зарыл.

Ошол эле убакта адамды анын жеке сапаттарына, көз карашына, жашоо түрүнө ылайык баалоо же кабыл алуу керектигин эстен чыгарбоо шарт – ал эми бул нерсе, ар дайым жалпы кызыкчылыктар жана тикеден-тике катыштар табыла турган, кыйла жакын таанышуунун жана баарлашуунун процессинде гана “ачылат”.

**“Киргизүү жана чыгарып таштоо. Киргизүү саясаты
жана анын мүнөздөмөлөрү. Чыгарып таштоо жана зомбулук”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Социалдык чыгарып таштоо социалдык системаларга чектелген же татаалданган жеткиликтүүлүктү билдирет (эмгек базарына, саясий институттарга, билим берүү, саламаттыкты сактоо кызматтарына ж.б.у.с.). Эреже катары, бул системалар өз ара байланышкан, андыктан бирин чыгарып таштоо экинчисинин башкалардан чыгарылышынын мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Бул өзүнүн кедейлиги же негизги жашоо жөндөмдөрүнүн, билимдеринин жана ыктарынын жок болушуна байланыштуу басмырлоонун натыйжасында, айрым индивиддер коом турмушуна толук кандуу катышууга мүмкүнчүлүгү жок болгон процесс. Бул аларды иш, киреше, билим же кесиптик даярдыкты алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат, ошондой эле социалдык кызматтарга жеткиликтүүлүктү чектейт. Мындай адамдарда бийлик органдарына жана чечим кабыл алган мекемелерге жеткиликтүүлүгү дээрлик жок жана, ошентип, алар алсыздыгын жана алардын күнүмдүк турмушу көз каранды болгон чечим кабыл алууга таасир көрсөтө албастыгын сезет.

Социалдык чыгарып таштоо узак жумушсуздук менен да, жакырчылык менен да, кайсы бир топтун мүнөздүү белгилери (этникалык таандыктык, соттолгондугу, ден соолугунун көйгөйлөрү ж.б.) менен байланыштуу болушу мүмкүн. Көп учурда социалдык чыгарып таштоо – бул маргиналдашууга карата биринчи кадам. Адатта ал социалдык топко (кээде этникалык) карата кабыл алынган институционалдык механизмдердин жана/же тажрыйбалардын натыйжасы (кесепети) болуп саналат. Социалдык чыгарып таштоо – бул социалдык бириккендикке карата жолдогу башкы тоскоолдук.

Социалдык чыгарып таштоонун механизмдери өзүнө кийинкилерди камтышы мүмкүн:

- географиялык сегрегацияны (айыл жергесинде же алыскы райондордо обочолонуу, шаар айласындагы жаны конуштар ж.б.у.с);
- ресурстарга жеткиликтүүлүк үчүн тоскоолдуктар (каттоонун баасы, документтердин болушу, кызмат жана билим алуу үчүн тилдерди билүү);
- коррупцияны;
- коркутууну;
- күч зомбулугун;
- бийликти колдонуудагы жана чечим кабыл алуудагы ээн баштык (жарандарга карата жагымсыз жана бюрократиялык, туура эмес ойдо болуу менен мамиле кылуусу).

Чыгарып таштоо – бул жумуштуулук, билим берүү жана кесиптик окутуу, саламаттыкты сактоо, турак-жай менен камсыз кылуу жана социалдык коргоо тармагында макулдашылган саясатты иштеп чыгууну талап кылган көп чаралуу көрүнүш. Социалдык чыгарып таштоо менен күрөшүү тенсиздикти жоюунун жалпы стратегиясынын бөлүгү болуп саналат жана ал тери түсүн жана этникалык таандыктыкты эске ала албайт.

Социалдык чыгарып таштоо менен күрөшүү социалдык киргизүүнүн жана социалдык интеграциянын ченемдери менен аныкталган *позитивдүү саясий максаттардын калыптанышын* караштырат:

- саясий жана социалдык катышуу үчүн тоскоолдуктарды жокко чыгаруу, анткени катышуу жана мындай мүмкүнчүлүктөрдү берүү интеграциянын ачкычы болуп

саналат;

- билим алууга мүмкүнчүлүктөрдү жана жеткиликтүүлүктү бир далай кеңейтүүгө көмөктөшүү;
- жумушсуздук менен күрөшүү (социалдык чыгарып таштоодон эң мыкты коргоо);
- мураска калган кедейлик көйгөйүн чечүү;
- этникалык же гендердик таандык болууну жагымсыз кабыл алуу менен шартталышы мүмкүн болгон басмырлоо көйгөйүн чечүү;
- социалдык-мейкиндиктик десегрегацияны жүтүзүү (билим берүү, турак-жай менен камсыз кылуу, жумуштуулук тармагында);
- үй-жайсыздык көйгөйүн чечүү;
- кылмыштуулук көйгөйүн чечүү.

Сегрегация

Сегрегация – бул мыйзамсыз социалдык жана/же кайсы бир топтун башка коомдон, сегрегацияга кабылгандардын макулдугусуз же ачык көрүнгөн каалоолорусуз мейкиндиктик бөлүнүшү. Бул негизги социалдык, саясий же экономикалык институттарга жеткиликтүүлүктөн баш тартуу жолу менен коомдун бөлүгүнүн обочолонуусун билдирет. Этникалык белги боюнча сегрегация, ар кандай топтор өздөрүнүн, өз ара дал келбеген социалдык структуралар боюнча бөлүнгөн “тигинен” жана “узатасынан” социалдык стратификациянын себеби болушу мүмкүн.

Ажыратылган (бөлүнгөн) коомдордо бөлүнүү, белгилүү топтун жеке каалоосу менен алар өзүнүн окшоштугу жана тирүү калуусу үчүн коркунучту көргөн өкмөттүн саясатына жооп иретинде жүргүзүлүшү мүмкүн; бирок бул сегрегация натыйжалуу эмес киргизүү саясатын талкуулап, биз бул жерде колдонгон мааниде эмес.

Талкуулоого татыктуу өзгөчө окуя – бул усулдук себептер түрүндө акылга сыярлык негизге ээ болушу мүмкүн болгон мектепте балдардын бөлүнүшү (бирдей билим денгээлиндеги окуучулар үчүн өзүнчө класстарды түзүү). Бирок бул механизм туура эмес колдонулушу мүмкүн жана натыйжада сегрегацияга алып келиши ыктымал. Мисалы, Венгриядагы азчылыктарды окутуу программасын туура эмес киргизүү, борбордук өкмөт каржылаган азчылыктар үй-бүлөлөрүнүн балдарын сегрегациялык окутуусунун себеби болуп калды. Бул кандайча болду экен? Азчылыктарга билим берген мамлекеттик окуу жайлары, борбордук өкмөттөн мындайча айтканда кошумча ченемдик чегерүүлөргө укугу бар, андыктан мектептер азчылыктарды окутууга кызыкдар. Ата-энелер көп учурда жетекчиликти жана мугалимдерди, ата-энелерден балдарды өзүнчө окутуу тууралуу “талап” түшпөгөнүнө карабастан, алардын балдарын “аралаш класстарга” барууга мажбур кылбоону суранышкан. Көйгөйдү эки тарап тең жакшы түшүнбөгөндүктөн, мектеп ичинде балдар бөлүнүп (сегрегацияланып) калган. Азчылыктар суроосу боюнча акыйкатчы (омбудсмен) Билим берүү министрлигине окуу программаларынын жана мектептердеги сегрегация көйгөйлөрүнүн толук талдоосун жүргүзүүлөрүн сунуш кылган. Бул окуя биз талкуулаган коомдук катышуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт, анткени азчылыктардын укуктарынын сакталышына багытталган саясат, ага азчылыктардын өздөрү катышпаса, сегрегациялык жана басмырлаган саясатка оңой айланышы мүмкүн.

Башка “ысык” суроо – көптөгөн муниципалитеттерде башталган, ыплас чет жактарды (орус тилинде *трущоба*) жок кылуу боюнча бири-бирине каршы келген

“десегрегациялык” программалар. Көп учурда чет жактагы бул курулуштар бир этникалык топтун өкүлдөрүнө таандык жана “геттонун” (*итал. ghetto, getto – калктын бөлүгү мажбурлоо түрүндө жайгаштырылган район*) айрым варианттары болуп саналат. Бирок жетишерлик көп учурда, аталган программалар алар үчүн иштелип чыккан бул “геттолордун” тургундарын башка начар сапаттагы турак-жайга көчүрүшөт, ал турак-жайлар бир нече жылдан кийин сегрегацияланган ыплас чет жактарга (трущобаларга) айланат.

Маргиналдашуу

Маргиналдашуу – бул ар кандай социалдык системалардан (эмгек базары, саясий институттар, билим берүү ж.б.) көптөгөн чыгарып таштоолордун жана социалдык-экономикалык деградацияга алып келген сегрегациянын натыйжасы.

Социалдык чыгарып таштоо, сегрегация жана маргиналдашуу түрүндөгү натыйжалуу эмес киргизүүнүн себеби болуп **институционалдык жоопкерчилик** кызмат кылышы мүмкүн. Институционалдык алдын ала туура эмес ойдо болуу феномени деп белгилүү топтун мүчөлөрүнө талаптагыдай кесиптик кызматтарды көрсөтүүдө уюмдун жамааттык жөндөмсүздүгүн аташат, бул мамилелердин ойлонуштурулбагандыгы жана баамдалбаган этникалык жана башка көндүмдөргө байланыштуу.

Өзүнчө бийлик структураларында институционалдык расизмдин жаралышына алып келген профессионалдык эмес башкаруунун түзүүчүлөрү болуп кийинкилер саналат:

- жумушка алууда өзүнчө топторду түз же каймана басмырлоо же штатты толтуруудагы алдын ала туура эмес ойдо болуучулук (предвзятость);
- кесиптик ишмердүүлүктүн маданиятынын начардыгы;
- калк менен иш алып барууда артыкчылыктарды белгилөөгө жөндөмсүздүк;
- маданияттардын өз ара аракеттешүүсү тармагында кесиптик билимдердин жоктугу;
- көп түрдүүлүктү түшүнүүгө көмөктөшкөн даярдыктын жоктугу;
- расизмге же басмырлоого дуушар болгон адамдардын тобу менен кеңешмелердин (консультациялардын) жоктугу;
- теңсиздикти жоюуга багытталган саясатты түшүнүүнүн жоктугу.

Социалдык чыгарып таштоону жеңүү механизмдери

Ассимиляция

Ар кандай топторду социалдык турмушка киргизүүнүн бирден-бир механизми болуп ассимиляция (синишүү, аралашуу) саналат. Ассимиляция (ПРООНдун аныктамасы боюнча) – бул топтун өзгөчө окшоштугун жоготуусунун эсебинен социалдык киргизүү. Азчылыктардын ассимиляциясы (адатта этникалык), эреже катары, ордуна “кирүү мүмкүнчүлүктөрүн” алуу үчүн, алардын этномаданий өзгөчөлүктөрүн курмандык кылуусун талап кылат. Ассимиляция сейрек учурда ийгиликтүү болот, эч болбогондо, узак мөөнөттү жана орто мөөнөттү келечекте. Азчылыктар, ордуна “кирүү мүмкүнчүлүгүнөн” ылайыктуу артыкчылыктарды албай калып, өзүнүн айырмаланган өзгөчөлүктөрүнүн бөлүгүн оңой жоготушу мүмкүн.

Бирок **ассимиляция дагы коомдогу туруктуулукту камсыз кылбайт**. Байырлашкан (адаптацияланган) азчылыктар жана мигранттар автоматтык түрдө көпчүлүк же жашаган өлкөнүн коому менен кабыл алынат деп эсептөө жаңылышкандык болот, өзгөчө алар

багыт ала турган көпчүлүктүн бирдиктүү структурасы жок болсо. Мунун ордуна көпчүлүк кабыл албаган маданиятташуу эки коомдоштук тарабынан кабыл алынбагандар “эки кеменин башын кармоо (ортодо калуу)” абалына туш болот.

Алакалашуу (Интеграция)

Көп улуттуу коомдоштуктарда ийгиликтүү өз ара аракеттешүү үчүн сиңишүүнүн (ассимиляциянын) альтернативасы болуп бүтүн **алакалашуу** саясаты чыгууда.

Алакалашуу

“Ар кандай расалык жана этникалык топторго таандык болгон адамдардын тең укуктуу жана эч нерсе менен чектелбеген, коом же уюм сыяктуу коомдоштуктарга биригүүсү; десегрегация”.

“Социалдык-экономикалык турмушка өзүнүн айырмаланган окшоштугун (тилдик, маданий) жоготпостон тең негизде катышуу мүмкүнчүлүгү, бардык жеке өзгөчөлүктөр коомдун маданий байлыгына салым кошкондо...”

“Алакалашуу – бул өзүнө өз ара алмашууну, сүйлөшүүлөрдү жана демократиялык атаандашууну камтыган эки тараптуу процесс. Бул процесс биздин катышуубуз кааланган сезим менен коштолушу зарыл”.

“Алакалашуу бардык адамдар эркин өз ара аракеттене алган жана бардыгы катышуу жана пайда алуу үчүн тең мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон мамлекетти түзүү дегенди билдирет”.

Азыркы кезде бир тараптуу, жеке жоопкерчиликтен (этникалык азчылыктардын же мигранттардын топторунун мүчөлөрүнүн) басымды өз ара ыкташуу сыяктуу **алакалашуунун эки тараптуу процессин** камсыз кылган социалдык-структуралык шарттарга көчүрүү (ташымалдоо) жүргүзүлдү. 2000-жылы Европалык биримдиктин Лиссабондук өнүгүү стратегиясында сунуш кылынган алакалашуунун бул түшүнүгү заманбап коомдордун өнүгүүсүнүн жетишерлик жаны жана келечектүү инструменти болуп саналат.

Стратегия **теңдик, көп түрдүүлүк жана бириккендик** түшүнүктөрүнө негизделген **баарын камтыган интеграцияны** сунуш кылат. Жалаң гана тең укуктуу жарандыкка (атуулдукка) негизделген саясий интеграция тең мүмкүнчүлүктөрдү кепилдей албай же социалдык чыр-чатактын алдын ала албайт. Катышуу мүмкүнчүлүктөрү өзүнө катышуунун өзүн да, бул үчүн зарыл шарттарды түзүүнү да камтыйт (атап айтканда, мурда чыгарып ташталган жана аярлуу топтор үчүн).

Таза символикалык декларация бойдон калбашы үчүн, баарын камтыган интеграция саясий, социалдык-экономикалык жана маданий катышууну мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө кирүү жана чыныгы жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу менен кошумчалаш керек.

Социалдык киргизүү

Социалдык киргизүү – бул аярлуу топторго экономикалык, социалдык жана маданий турмушка толук кандуу катышуу үчүн мүмкүнчүлүктү камсыз кылган процесс. Бул процесстин алкагында жакырчылыкта болууга же коомдон чыгарылып ташталууга тобокелдиги барлар, алар жашаган коомдо ченемдүү болуп саналган, жашоо стандарттарын жана жыргалчылыгынын деңгээлин кармап туруу үчүн зарыл болгон

ресурстарга жеткиликтүүдүктү алат. Бул процесс ошондой эле аярлуу топтор үчүн алардын жашоосуна таасир тийгизген чечимдерди кабыл алууга катышуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Киргизүү – бул жүйөлүү мааниге негизделген позитивдүү концепция; бул азчылыктар же мигранттар тарабынан да, көпчүлүктүн коомдоштугу тарабынан да толук өз ара кабыл алууга багытталган көнүшүүнүн (адаптациянын) жана ылайыкташуунун эки тараптуу процесси.

Киргизүү – бул басмырлоого байланыштуу суроолорду чечүү.

Киргизүү – бул чыгарып таштоо көйгөйүн комплекстүү чечүү.

Киргизүү – бул азчылыктар үчүн атайы ченемдерден киргизүүнүн нормалдаштыруу (“мейнстриминг”) тарабына кетүүсү.

Киргизүүнү нормалдаштыруу – бул азчылыктардын муктаждыгын жана кызыкчылыктарын өзүнүн коомунун кызыкчылыктарынын тармагына киргизүү жана чечим кабыл алууда аларды эске алуу. Ал мамлекеттик кызматта, анын ичинде жогорку кызматтарда, ошондой эле кызмат көрсөтүү тармагында көп түрдүүлүктү болжолдойт.

Жалпысынан киргизүү – бул саясатты иштеп чыгууда ар кандай топтордун катышуусу (анын ичинде эң аярлуу) жана мындай катышуунун натыйжалуулугу үчүн шарттарды камсыз кылуу.

Социалдык киргизүүнүн негизги талабы – *киргизүү көп түрдүүлүктүн “сокур” фактору болбошу керек.* Социалдык киргизүү этникалык, расалык жана маданий өзгөчөлүктөрдү эске алышы керек. анткени:

- маданий ченемдер жөнүндө чектелген элестетүүлөргө негизделген кедейлик менен күрөшүү чаралары, сөзсүз түрдө айрым коомчолорду начар абалга коет;
- кедейлик менен күрөшүү боюнча чаралар, адамдарга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү колдонууга тоскоолдук кылышы мүмкүн болгон, көчөлүк расизмдин же турмуштук улутчулдуктун (национализмдин) деңгээлин төмөндөтпөйт – бул тармакта кошумча чаралар керек;
- институционалдык расизм менен күрөшүү зарыл: алар теңсиздикти бекитпеши үчүн институцияларга көңүл буруп байкоо жүргүзүү (“жаньллануу долбоорлорун” кошо);
- ар кандай этникалык таандыктагы адамдар өзүнүн квалификациясына ылайык жумушту табышы үчүн жумуштуулук тармагындагы басмырлоо тажрыйбасы жокко чыгарылышы керек;
- ар кандай коомчолор билимдин жана жөндөмдөрдүн ар кандай деңгээлине ээ (мисалы, белгилүү кесиптерде адистешүү, ар кандай жалпы билим берүүчү даярдык ж.б.у.с), андан жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жумуштуулук тармагында алар канчалык пайдалана ала турганы көз каранды;
- өнөр-жайды реструктуризациялоо көбүнесе эмгек базарында белгилүү катмарды ээлеген айрым коомчолорду козгоду;
- социалдык жардамга талаптануу үчүн ар кандай топтор ар түрдүү себептерге ээ (жалгыз ата-энелер, пенсионерлер, жумушсуздар ж.б.у.с);
- азчылыктар чечим чыгарууга таасир тийгизүүгө жана саясатты иштеп чыгууга салым кошууда, башкы суроолорду талкуулоого катышууга, байланыш түзүүдө жана маалымат алууда аз мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Социалдык чыгарып таштоого багытталган саясаттын артыкчылыктары:

- «Киргизүү» жүйөлүү мааниге жана теңдик баалуулуктарына кайрылган позитивдүү түшүнүк болуп саналат, анын эсебине ал кеңири саясий колдоого ээ болушу мүмкүн.
- Социалдык киргизүүгө дем берүү жолу менен коомдон чыгарып таштоо менен күрөшүү бирдиктүү мамилени болжолдойт: чечимдерди бирге издөө, кызматташуу жана ар кандай ведомстволордун ишинин координациялоо, бирдиктүү каржылоо жана тажрыйбалык долбоорлор.
- Социалдык киргизүү саясаты мониторинг жана статистикалык талдоо жүргүзүүнү талап кылат, бул башка саясаттарды жана программаларды жүзөгө ашырууга оң таасирин тийгизет.

Социалдык бириккендик

Социалдык бириккендик – демократиялык мамлекеттин болушунун башкы шарттарынын бири, анткени белүнгөн коомдордо же тең эмес укуктуу коомдордо узак мөөнөттүү туруктуулук кепилдениши мүмкүн эмес. Башкаруу органдарынын көп түрдүүлүк жана теңдик принциптеринин жолун жолдоосу – көп улуттуу өлкөлөрдө социалдык бириккендикти камсыз кылуу үчүн эң эле маанилүү фактор.

Индивиддер жана социалдык топтор арасындагы байланыштардын жардамы менен гана тиричилик, коомдоштук жана мамлекеттик денгээлде кызматташууга жана ресурстардын адилеттүү бөлүштүрүлүшүнө жетишсе болот. Социалдык бириккендик саясий, социалдык жана маданий интеграцияга багытталган саясатты иштеп чыгууну багыттоо зарыл болгон идеал катары каралат. Социалдык бириккендикке умтулуу – бул коомдук жана саясий турмуштагы болочок доо кетүүлөрдүн тобокелдигине каршы алдын алма стратегия.

Социалдык бириккендик – бул социалдык чыгарып таштоого жөн гана карама-каршылыктан кыйла чон нерсе

Социалдык бириккендик төмөнкүлөрдү болжолдойт:

1. маргиналдашуу жана социалдык чыгарып таштоо менен күрөшүү;
2. социалдык-маданий киргизүүнүн жана интеграциянын ченемдери менен белгиленген позитивдүү саясий максаттар;
3. теңдикти камсыз кылууга багытталган саясатты өзүнө камтыган теңсиздик менен күрөшү (анын ичинде этникалык дагы), анткени ар кандай этномаданий топтордун арасындагы чектен тыш ажырык, байлар менен кедейлердин арасындагы ажырык сыяктуу эле социалдык бириккендикке коркунуч жаратат;
4. *социалдык чыгарып салуу минимумга* келтирилген коомду түзүүгө умтулуу.

Этникалык топтордо жалпы көрүүсү жана таандык болуунун жалпы сезими болгондо **коомдун бириккендиги күчтүү.**

жалпы таандыктыктын күчтүү сезими кийинки учурларда калыптанат:

- көп түрдүү окшоштуктар мыйзамдуу болуп саналганда, жактырылганда жана бааланганда;
- ар кандай тектеги адамдардын арасында иштеген жеринде, тиричиликте, мектептерде ж.б. у. с. туруктуу тең укуктуу мамилелер түзүлгөндө;
- ар кандай тектеги адамдар турмушта бирдей мүмкүнчүлүктөргө жана келечек пландарына ээ болгондо жана маданияттар аралык баарлашуу күнүмдүк жашоонун бөлүгү болгондо, ал эми мамилелер жөнөкөй сабырдуулуктун чегинен чыкканда;
- кайсы болбосун белги боюнча басмырлоонун бардык түрү менен күрөшүү шарттарында.

Социалдык бириккендикке кантип жетишсе болот?

- Калктын көп түрдүүлүгүнүн баалуулугун баамдоо аркылуу
- Адамдардын көптүк жана өзгөрүлүп турган таандыктыктарын макулдашууга жөндөмдүү болгон мамлекетке таандык болуу жана жолун жолдоо сезимине дем берүү (колдоо көрсөтүү) аркылуу
- Адамдардын бөлүнүшүнө эмне көмөктөшөт жана чыр-чатактардын себеби болуп санала тургандыгы жөнүндө ачык сүйлөшүү үчүн жетиштүү кайрат болсо, ар кандай коомчолорду бириктирген жалпы баалуулуктарды жана күчтүү жарандык окшоштукту пропагандалоонун жардамы менен
- Кенири катышууга эсептелген экономикалык, социалдык жана маданий саясатты иштеп чыгуу аркылуу
- Мыйзамдын үстөмдүк кылуусун жана күчтүү жарандык коомду камсыз кылуу аркылуу
- Этникалык, социалдык, улуттук тегинен көз карандысыз, бардык жарандарга карата тең мамилени камсыз кылуу аркылуу
- Социалдык камсыздандыруу саясатынын алкагында басмырлоо менен күрөшүү аркылуу
- Бардык топтордун коомдун бардык тармактарына толук укуктуу катышуусунун жолунда юридикалык же башка тоскоолдуктарды четтетүү аркылуу
- Өкмөттүн көп түрдүүлүк жана теңдик принциптеринин жолун жолдоосу аркылуу
- Адам укуктары боюнча эл аралык ченемдерди, анын ичинде азчылыктардын укуктарын жана социалдык укуктарды сактоо жолу менен адам укуктарынын маданиятын тарбиялоо аркылуу
- Көйгөйлөрдү бирге чечүүгө багыт алган, күчтүү жергиликтүү башчылардын жардамы менен (бирдиктүү коом коомго каршы жана топторго каршы жүрүштурушту оңой женет)
- Чечимдерди издөөгө коомдун бардык бөлүктөрүн тартуу аркылуу, өзгөчө жергиликтүү бийлик органдарына жеткиликтүүлүккө ээ эмеспиз деп эсептеши мүмкүн болгон жаштарды
- Коом ичинде мамилелерди жакшыртуу аркылуу: ар кандай институттардын кызматташуусун камсыз кылуу, маданияттар аралык алмашуунун жана кызматташуунун ыкмаларын иштеп чыгуу жана киргизүү

- Билим берүү, саламаттыкты сактоо, турак-жай жана башка кызматтар тармагында көп түрдүү калктын муктаждыктарына мамиле көрсөтүү аркылуу
- Чинovníктер жана укук коргоо органдарынын арасында көп түрдүүлүккө дем берүү (колдоо көрсөтүү) аркылуу

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Портфолиону толтуруу: ар бир катышуучуга кийинки сабакка социалдык бириккендикти бекемдөө боюнча чаралардын тизмесин даярдоо зарыл:
- университеттин деңгээлинде (окуу жайынын);
 - жалпы жергиликтүү коомдоштуктун деңгээлинде.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тапшырманы аткаруу үчүн ар бир студентке **“Социалдык бириккендикке кантип жетишүү керек?”** лекциясынын материалдарынан тизмени басып чыгарып, таратуу зарыл. Бул тизменин базасында студенттер университетте жана өзүнүн жергиликтүү коомдоштугунда социалдык бириккендикти күчөтүү боюнча өзүнүн жеке айкын чараларын сунуш кылуулары керек. Сунуштар айкын иш-чараларды жана администрация менен студенттердин ишмердүүлүгүн камтышы керек.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

Сунуш кылынган чаралар кийинки критерийлерге жооп бериши керек:

- Тактык жана учурдагы кырдаалга ылайыктуулук
- Чындык (реалисттик)
- Киргизүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүү
- Бардык катышуучулардын кызыкчылыктарын эсепке алуу менен бирдиктүү чечимдерди кабыл алуу механизми

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары адистештирилген курстар үчүн да, ошондой эле болочок мамлекеттик кызматкерлер жана башкаруучулар окуган курстар үчүн да пайдалуу. Чыгарып таштоону башынан өткөрүүнүн сезимдик тажрыйбасы саясат деңгээлинде да, бизнес-башкаруунун алкагында да, көйгөйлөргө, бирдиктүү талкуулоого жана чечим чыгарууга формалдык мамиле кылуудан кутулууга жардам берет. Мындан тышкары, сабактын материалдарын аярлуу топтор жана социалдык иш менен байланышкан тематиканын алкагында колдонсо болот. Мындай сабактар үчүн ДМЧАларды (ден-соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар) эмгек базарына киргизүү жөнүндө кыскача роликтерди көрүү сунуш кылынат, алар “11-сабак” папкасында жайгашкан

КОММУНИКАЦИЯ

4-БӨЛҮК

Карам-каришылыктарды өнүктүрүү жана чечүү

№12-САБАК

“ТЫНЧТЫК” ЖАНА “ЗОМБУЛУК” ТҮШҮНҮГҮ

Студенттер үчүн тема: «Марстагыларга “тынчтык” деген эмне экенин кантип түшүндүрсө болот?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Тынчтык символу” көнүгүүсү - 10 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыгы боюнча талкуу – 20 мүн
- Чакан-лекция жана видео көрүү. «Тынчтык деген эмне? Зомбулук деген эмне? Зомбулуктун түрлөрү: структуралык, маданий» - 30 мүн.
- Лекция боюнча талкуу - 20 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: “тынчтыкты” аныктоонун татаалдыгын түшүнөт, тынчтык жана тынчтык символикасы жөнүндө позитивдүү элестетүүсүн көрсөтөт, калктын типтерин бөлүп жана айырмай алат (түз, структуралык, маданий)

Баалуулук: тынчтыктын жана зомбулуксуздуктун баалуулугуна ишенет

Тажрыйбалык: өзүнүн жарандык көз карашын сыпайы коргой алат, жүрүш-туруштун сабырдуу үлгүсүн көрсөтөт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: оюн-көнүгүүнүн сүрөттөлүшү, чакан-лекциянын тексти, ар түстүү фломастерлер, кагаз барактары, скотч, талкууга карата суроолор, окуу үчүн материалдар (Галтунг) жана видео.

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, оюн-көнүгүү, жеке жана топтук бет ачарлар, талкуулар, видео материалды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Кырк аяк” жазылуу оюну

Педагог катышуучуларды тегерекке турууларын, андан кийин борборго капталы менен бурулуп, бир колун алдыда тургандын ийине коюп, бир бутун тизесин бүктөп көтөрүүлөрүн суранат. Экинчи колу менен артта тургандар алдыда тургандардын бутунан алышат. Алып баруучунун буйругу менен топ чынжырды үзбөй белгилүү аралыкта секириши керек. Бир шайыр тегеренип, топ кыймылынын багытын алмаштырат.

Эгерде катышуучулар тапшырманы тез жана ынтымактуу аткарса, көнүгүүнүн уландысын сунуш кылса болот: катышуучулар буга чейинкидей эле тегеректе борборго капталы менен турат, бирок бири-бирине бир далай тыгыз туруулары керек. Алып баруучунун буйругу менен бүтүндөй тыгыз тегерек отурат жана алдыда тургандын бардыгы артта турган катышуучунун тизесинде отурган болуп калат, эми ушундай абалда алдыга бир нече кадам жасоо керек. Иш жүзүндө, кыймылдын эң башында эле “кырк аяк” чачырайт, бирок жакшы маанай алдыдагы иш убагында сакталат!

“Тынчтык символу” көнүгүүсүн аткаруу:

Катышуучулардын ар бирине иштөө үчүн фломастер жана кагаз барагы берилет. Педагог берген убакыт ичинде (1-2 мүнөт) окуучулар эмблема катары кызмат кылган, супер тыштарга, саясий документтерге, плакаттарга, күнбарактарга басылгандай тынчтыктын символун өз алдынча тартышы керек. Тапшырманы аткаруу болушунча жеке (индивидуалдуу) болушуна аракет кылуу керек, ошондуктан катышуучуларды кошуналары эмне тартып жатканын көрүүгө мүмкүнчүлүгү болбогондой отургузуу керек. Бул үчүн окуучуларга бөлмө боюнча тарап, терезе текчеден, жерден орун алууга, отургучтарды буруп, бири-бирине далысын салып отурууга уруксат берсе болот. Эң акыркы учурга чейин окуучулар өзүнүн сүрөттөрүн, натыйжасы калгандар үчүн болушунча күтүлгүс болгондой кылып, көрсөтпөгөнгө аракет кылышат.

Ишти аяктагандан кийин окуучулар, алып баруучунун белгиси боюнча, тегерекке турушат, сүрөттөрүн жалпы мейкиндикке бурушат жана педагог тынчтык символдору тартылган сүрөттөргө кыскача сереп жасайт, ошол эле убакта – окшош болуунун кандай белгиси топто түзүлө турганын караштырат. Бул педагогго кийинки баскычта жардам берет, өзгөчө жекече сүрөттү тарткандар болсо, дүрбөлөң жаралышы ыктымал – алар кайсы топко кошулушу керек, мындай окуучуларга педагог жардам көрсөтөт. Педагог окуучулардан сүрөттөрүн алдына кармап, бөлмө боюнча башкалардын сүрөттөрүн карап басууларын суранат. Тынчтык символдорунун кыймылдуу “көргөзмөсү” жаралат, анда окуучулар бири-биринин сүрөттөрү менен жакын таанышат.

Башкалардын чыгармачылыгынын натыйжасы менен таанышкандан кийин, катышуучулар *сүрөттөр арасындагы окшоштуктардын негизинде* топчолорго бөлүнүшү керек. Ар бир катышуучу тигил же бул топко кошула тургандыгы жөнүндө чечимди өз алдынча кабыл алуусу маанилүү. Түзүлгөн топчолордун ар бирине белгилүү убакыт берилет, андан кийин алар башка катышуучуларга алардын сүрөттөрүндө жалпы эмне бар экенин түшүндүрүшөт жана алардын “тынчтык символунун” маңызын билдире турган ураанды (лозунгду) айтып чыгышат (талкуулоо 3-5 мүнөт). Чыгармачыл вариант үчүн педагог топко тиешелүү тынчтык символун көрсөтүү, аны тирүү скульптура же чакан

спенка түрүндө “ойноп” берүү тапшырмасын берсе болот. Бул тапшырманын милдеттүү шарты болуп чакан топтун мүчөлөрүнүн, чыгарып таштабастан, бардыгынын катышуусу саналат. Тапшырманы аткарууга беш мүнөткө чейин берилет.

Көнүгүүнүн жыйынтыктоочу баскычы – символдордун бет ачары. Ар бир топчого алардын тобундагы бардык сүрөттөрдү кайсы идея бириктире турганын башкаларга айтып, көрсөтүп берүү үчүн он мүнөткө чейин убакыт берилет. Бет ачар чон эмес сахналык шоу түрүндө даярдалат, анын жүрүшүндө чакан топтордун катышуучулары аларды бириктирген символиканын башкы идеясын көрсөтүшү керек. Бет ачардын аягында бүт топ ойлоп тапкан ураанын айтат. Окуучуларга даярдык көрүү баскычында интерактив жасоону сунуш кылып, тапшырманы татаалдантса болот, ал интерактив финалдык аракет катары бардык калган окуучуларды бириктирет.

Өткөрүлгөн бет ачарлардан кийин бардык сүрөттөр доскага же дубалга илинет жана ал жерде сабактын аягына чейин калат.

Педагог окуучуларды жалпы тегерекке отурууларын суранат жана кийинки суроолорду колдонуп, талкуулоону уюштурат:

- Азыр ар биринердин көңүлүнөр (маанайынар) кандай? Эмне үчүн?
- Азыр бардыгынар катышкан көнүгүү позитивдүү болуп саналабы? Эмне үчүн?
- Ар биринер эмнени тарттыңар?
- Эмне үчүн ар биринер өзүнөрдүн өзгөчө нерселерди тартсаңар да, жыйынтыгында болгону (3-5) топ болду?
- Силер кандай деп ойлойсуңар – эгерде ушуга окшош сабак азыр Европа, Америка, Африка ж.б. өлкөлөрдүн биринде өткөрүлүп жаткан болсо – студенттер башка символдорду тартат беле?
- Эмне үчүн дал ушул сүрөттөр тынчтык символдору болуп саналат?
- ТЫНЧТЫК түшүнүгүн кантип аныктаса болот? (тынчтык, жымжырттык, бейпилдик, согуштун жоктугу).

Педагог топтордун бет ачарларын мындай учурларда салттуу символикага басым жасап дагы бир ирет кыскача корутундулайт: катышуучулар, эреже катары, көп учурда күндү, ачык көк асманды, гүлдөрдү, кол кармашууну, жүрөктөрдүн контурун, канаттууларды ж.б.у.с., жалпы тынчтыкты жана бейпилдикти сүрөттөө үчүн колдонулгандардын бардыгын тартышат.

Көнүгүүнүн аягында, мындай ар түрдүү сүрөттөргө карабастан, биз өзүбүздүн тынчтык, кызматташуу, биримдик, ниет жана үмүт жөнүндө элестетүүлөрүбүздө абдан окшош экенибизди белгилеп кетүү зарыл

“Тынчтык деген эмне? Зомбулук деген эмне?
Зомбулуктун түрлөрү: түз, структуралык, маданий”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Йохан Галтунг, Ослодогу Тынчтык көйгөйлөрүн изилдөө эл аралык институтунун негиздөөчүсү *терс (негативдүү) тынчтык жана оң (позитивдүү) тынчтык* сыяктуу түшүнүктөрдү чыгарган. Терс тынчтык – бул зомбулуктун жөнөкөй токтотулушу, ал эми оң тынчтык – чыр-чатактар таптакыр келип чыкпаган же эң баштапкы баскычында чечилген механизмдерди жана структураларды түзүү (жаратуу).

Оливер Ричмонд тынчтыктын кийинки түрлөрүн бөлүп көрсөтөт:

«*Жеңүүчүнүн тынчтыгы*» – тынчтыктын эң байыркы үлгүсү, тынчтык аскердик жеңүүнүн натыйжасы. Жеңүүчү өзүнүн артыкчылыгын жеңилгенди тынчтыкка мажбурлоо жана статус-квосун (лат. *status quo*) кармап туруу үчүн колдонот. «Жеңүүчүнүн тынчтыгынын» талылуу жери болуп жеңүүчү-мамлекеттин кудурети менен түздөн-түз байланышынан улам салыштырмалуу туруксуздугу саналат. Анда жеңүүчүнүн гегемониясына нааразы болуу мүмкүнчүлүгү бар, кесепетинде, көтөрүлүштөр жана теракттар болушу ыктымал. Ричмонд заманбап саясий ой-жүгүртүү мурдагыдай эле көп жагынан «жеңүүчүнүн тынчтыгынын» логикасына негизделе турганын байкайт.

Конституциялык тынчтык – демократиялык түзүлүштү, эркин сооданын эрежелерин жана космополитизм менен адам укуктарынын идеяларын алдыга жылдырууну бекиткен ченемдерди түзүү. Ричмонд конституциялык тынчтыкты эл аралык мамилелердин структурасы жөнүндө агартуу доорунун идеяларынын («түбөлүк тынчтык» долбоорлору) өнүгүшү жана мамлекеттер арасындагы кызыкчылыктардын балансын издөө менен байланыштырат. Заманбап контексте «конституциялык тынчтык» демократиянын, базар экономикасынын арасындагы байланышты жана тынчтыктын болушун болжолдойт.

Институционалдык тынчтык эл аралык институттар менен уюмдарга (мисалы, БУУ), ошондой эле эл аралык мамилелер системасында тынчтыкты жана тартипти сактоо боюнча мамлекеттердин ишмердүүлүгүнө байланышкан. Тынчтыкты мындай көрүү кыйла прогрессивдүү деп саналат, анткени эл аралык институттар алсызыраак мамлекеттерге эл аралык кырдаалга таасир көрсөтүүгө мүмкүндүк беришет.

Жарандык (атуулдук) тынчтык – уюштурулган жарандык коомдун, өкмөттүк эмес уюмдардын жана коомдук кыймылдардын зомбулуксуз күрөшүн болжолдойт.

Азыркы кезде илимий адабиятта жана коомдук дискурста демократиянын жана эркин базардын айкалышына байланышкан *либералдык тынчтык* концепциясы басымдуулук кылат. Оливер Ричмонд жогоруда айтылган баалуулуктар менен катар «либералдык тынчтык» өзүнө гуманитардык интервенциялардын, тынчтыкка мажбурлоо, ошондой эле негизги «батыш» оюнчуларынын консенсусунун идеяларын өзүнө камтыйт. «Либералдык тынчтык» концепциясынын ийгиликтүү экендигинин мисалы катары көп учурда Европа биримдигиндеги өлкөлөрдүн тынчтык мамилелери келтирилет.

Зомбулук, Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун аныктамасы боюнча – бул күчтү же бийликти атайын колдонуу менен өзүнө, башка адамга же топ адамдарга, жамаатка каршы багытталган, коркутуу, анын натыйжасы болуп (же булардын болушунун даражасы чоң) дене жаракаты, өлүм, психологиялык доо кетүү, өнүгүүдөгү кемчиликтер же ар кандай түрдөгү зыян деп аныкталат.

Бул аныктама, жыйынтыгынан көз карандысыз, зомбулук актысынын атайын жана иш жүзүндө жасалгандыгын бириктирет. Сөздөрдүн аныктамасына «бийликти колдонуу» фразасын киргизүү, зомбулук түшүнүгүнө булагы адамдын үстүнөн бийлик кылуу, башкача айтканда коркутуу жана үркүтүү аракетин камтыгандыгы менен зомбулук актысынын табиятынын салттуу түшүнүгүн кеңейтет.

Зомбулукту көрсөтүүнүн бир түрү болуп тоотпогондук саналат. Тоотпогондук коркунучсуз көрүнгөнү менен, чындыгында ал ошондой эле кыйратуучу табиятка ээ. Ар

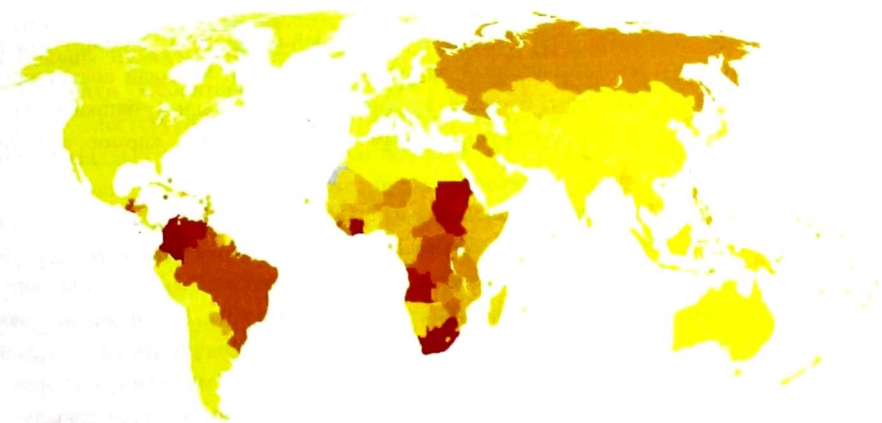
бир инсан мамилелерде жана мамиле аркылуу өнүккөндүктөн, алардын “жок болушу” инсандын калыптанышына тоскоолдук кылат. Бул СЕН ЖОКСУҢ же СЕН – ЭЧ КИМ ЭМЕССИҢ сыяктуу көрүнөт, бул бүлүндүрөт, кээде инсанды жок кылат.

Зомбулук катаалдык – адамдардын азап чеккенине кош көңүлдүктө же аларды жасоого умтулууда камтылган инсандын сапаты менен үзгүлтүксүз байланышкан.

Бүткүл дүйнө жүзүндө зомбулук жыл сайын 1,5 миллион адамдын өлүмүнүн себеби болууда. Ар бир зомбулукту өлүмгө ооруканага жаткыруунун ондогон учурлары, шашылыш жардамдын жүздөгөн баруулары жана дарыгерлерге миңдеген кайрылуулар туура келүүдө. Мындан тышкары, зомбулук көп учурда жабыр тарткандардын дене бойлук жана психикалык саламаттыгы жана алардын башка адамдар менен өз ара аракеттешүүсү үчүн өмүр бою уланган кесепеттерге алып келет, ошондой эле экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн басаңдатышы ыктымал.

БСУнун расмий көз карашына ылайык, зомбулуктун себептери бир жагынан адамдын агрессияга жакындыгынын биологиялык жана башка инсандык факторлору менен шартталат, бирок көп учурда мындай факторлор үй-бүлөлүк, коомдоштук, маданий жана тышкы мүнөздөгү башка факторлор менен өз ара аракеттенет жана ошентип зомбулук пайда боло турган кырдаалды жаратат.

Зомбулук – 15 жаштан 45 жашка чейинки адамдардын өлүмүнүн башкы себеби. Зомбулукту мүнөздөгү себептерден Жер шаарында жыл сайын 14% эркек жана 7% аял – 1,6 млн. ашык адам өлүмгө дуушар болот. Келтирилген сандар ар мүнөт сайын дүйнөдө кол салуунун натыйжасында бир адам дүйнө салат дегенди билдирет. БСУ маалыматы боюнча ар бир 40 секунда сайын Жер жүзүндөгү тургундардын кимдир-бири түшүнүп туруп өз жанын кыйып, көз жумат. Ар бир саат сайын курал колдонулган чыр-чатактын натыйжасында 35 адам өлтүрүлөт. Акыркы жүз жылдыкта согуштарда жана жергиликтүү кагылышууларда каза болгондордун саны 200 миллионду (!) түзөт. Ошону менен бирге курал колдонулган чыр-чатактарда өлтүрүлгөн бир адамга ар кандай деңгээлде жаракат алган жана олуттуу дарылоого муктаж болгон 40 адам туура келет.



Өлүм менен аяктаган күч зомбулугу (100 миң тургунга, 2002-жыл, БУУнун маалыматы)

■ маалымат жок

- 200дөн аз
- 200-400
- 400-600
- 600-800
- 800-1000
- 1000-1200
- 1200-1400
- 1400-1600
- 1600-1800
- 1800-2000
- 2000-3000
- 3000ден ашык

Йохан Галтунг, бүткүл дүйнөгө белгилүү Стокгольмдук тынчтык көйгөйлөрүн изилдөө институтунун негиздөөчүсү жана биринчи директору социалдык чыр-чатактардын негизги себеби болуп социалдык системалар көрсөткөн – маданий, структуралык жана түз (жеке) зомбулук саналат деп эсептейт. Аны менен бирге маданий зомбулук структуралык зомбулукту көрсөтүү үчүн, ал эми структуралык зомбулук – түз зомбулук үчүн шарт түзөт.

Маданий зомбулук “түз жана структуралык зомбулукту актоо жана мыйзамдаштыруу үчүн колдонулушу мүмкүн болгон, дин жана идеология, тил жана искусство, сезимтаанымдык жана формалдык илим (логика жана математика) менен көрсөтүлгөн биздин тиричилигибиздин символикалуу тармагыбыздын маданият багыттарын” камтыйт. Маданий зомбулук структуралык жана түз зомбулук адилеттүү акция катары көрүнүп, кабыл алына баштаганга алып келет. Маданият үгүттөйт, үйрөтөт, эзүүнү (эксплуатацияны), репрессияларды, жеке жана топтук баскынчылык аракеттеди ченемдүү жана табигый кубулуш катары караштырууга же аларды такыр көзгө илбөөгө муктаж кылат.

Түз зомбулук адамдын тириликте калуудагы, бейпилдиктеги, окшоштуктагы жана эркиндиктеги негизги муктаждыктарын тосмолоодо көрүнөт. Мындай аракеттерге киши өлтүрүү, дене-бой жаракаттары, блокада, санкциялар, жакырчылык, башка маданияттын стандарттарын таңуулоо, репрессиялар, мыйзамсыз репрессиялар, кармоо, куугунтуктоо кирет.

Структуралык зомбулук же коом тарабынан санкцияланган эзүүнүн (эксплуатациянын) системасы – “төмөн тургандарга” салыштырмалуу “жогору тургандардын” кыйла көп жыргалчылыктарды алышы, ачкачылыктан жана оорулардан өлүмдү, жарандардын акыл эсин манипуляция кылууну, маалыматты чектөөнү, маргиналдашууну, катташтырбоону, ресурстарды бөлүштүрүүдө социалдык адилетсиздикти, айлана-чөйрөнүн булганышын, тең эмес мүмкүнчүлүктөрдү өзүнө камтыйт. Структуралык зомбулук түз зомбулуктан коомдук институттар аркылуу кыйыр аракет кылганы менен айырмаланат. Эреже катары, ал таасирине кабылган индивиддер жана социалдык топтор тарабынан баамдалбайт. Өзгөрүлүп турган жана кыймыл аракетке бай түз зомбулуктан айырмаланып, структуралык зомбулук тынч абалда жана туруктуу.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ **Портфолиону толтуруу:** ар бир окуучуга кийинки сабакка билим берүүчү мекемеде, кичи-социумда же шаарда жүзөгө ашыруу мүмкүн болгон, тынчтыкты жана коомдоштуктагы туруктуулукту бекемдөөгө багытталган үч тынчтык орнотуучу идея жазуу зарыл.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тапшырманы аткаруу үчүн тынчтыкты жана ынтымактуу коншулукту бекемдөө боюнча ар кандай иш-чараларды (акцияларды, долбоорлорду) жарым барактан аз кылып сүрөттөө керек.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

Сунуш кылынган чаралар кийинки критерийлерге жооп бериши керек:

- Сунуш кылынган иш-чаралардын тынчтык орнотуучу мүнөзү
- Айкындык (тактык) жана учурдагы кырдаалга ылайыктуулук
- Реалисттик
- Тынчтык орнотуучу таасирдин натыйжалуулугу
- Белгилүү максаттуу топко же аймакка так багыт алуу (жергиликтүү коомдоштук, окуу жайы, жергиликтүү база, парк ж.б.)

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары саясат таануу жана чыр-чатактарды таануу курстарында, ошондой эле тынчтык жана зомбулук темасы менен байланышкан атайын курстарда колдонулушу мүмкүн. “Мамлекеттик кызмат” адистиги боюнча окугандарга абдан пайдалуу болушу мүмкүн. Сабактын жүрүшүндө сунуш кылынган мамиле, зомбулуктун пайда болушунун себептери, зомбулуктун түрлөрү жана формалары жөнүндө студенттердин элестетүүлөрүн жакшы уюштурууга, ошондой эле чымыркануу пайда болгондо кырдаалдын сабаттуу талдоосун жасоого мүмкүндүк берет. Түз, структуралык жана маданий зомбулуктун тигил же бул айкалышын түшүнүү зомбулукту чыр-чатактардын келип чыгышынын тобокелдигин баалоого жана алдын ала айтууга жана өзүнүн жүрүш-турушун көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет. Сабакта скинхэддерге каршылык көрсөтүү жөнүндө видеону колдонуу пайдалуу, ал https://www.youtube.com/watch?v=Mzpd-87-S_c шилтемеси боюнча жайгашкан, ошондой эле “12-сабак” папкасында компакт-дискте бар.

ЧЫР-ЧАТАК ТАБИЯТЫ

Студенттер үчүн тема: «Эмне үчүн мени менен ар дайым ушундай болот?!...»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- Чакан-лекция жана көнүгүү: «Кагаз барагы» -15 мүн
- Лекциянын жыйынтыгы боюнча талкуу – 15 мүн
- “Чыр-чатак стратегиясы” чакан-лекция жана көнүгүү 30 мүн.
- Лекция боюнча талкуу - 20 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: чыр-чатактын табиятын жана анын этномаданий түзүмүн түшүнөт, чыр-чатакты өрчүтүүдө ресурстардын жетишсиздигин түшүнөт, чыр-чатактын өрчүшүнүн факторлорун бөлүп көрсөтөт (максаттар жана мамилелер), чыр-чатакты жүрүш-туруш стратегиясын кырдаал менен тең салмактуулугун белгилей алат

Баалуулук: ар кандай көз караштардын жана чечмелөөлөрдүн маанилүүлүгүн тааныйт, алар менен макул болбогон күндө дагы келишүү (компромисс) жана кызматташуу стратегиясынын баалуулугун жана утуштуу экенин тааныйт

Тажрыйбалык: өзүн талдоо жөндөмдөрүн көрсөтөт, чыр-чатак кырдаалында шартты түшүнө билет, чыр-чатак кырдаалын таанып-биле алат жана мамиле кылуунун шайкеш стратегиясын тандайт, баскынчылык жүрүш-турушту токтото алат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: сабактын катышуучуларынын жуптарынын (түгөйлөрүнүн) саны боюнча А 4 кагаз барактары, көнүгүүлөрдүн сүрөттөлүшү, чыр-чатакты чечүү стратегиялары менен карточкалар, чакан-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор, маалыматтык материалдар, 5 стилдин (атаандаштык, качуу, келишүү, ылайыкталуу, кызматташуу) агалышы менен алдын ала даярдалган карточкалар, плакаттар: “Чыр-чатакты чечүүнүн беш стратегиясы” жана “Чыр-чатакта жүрүш-туруштун ар кандай стилдеринин жайгашуусунун схемасы”.

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, көнүгүүнү аткаруу, тесгити толтуруу, таблица жана схема менен иштөө, талкуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Атомдор –молекулалар” жазылуу оюну

Бардык топ жалпы тегеректе турат. Педагог катышуучуларды алар бардыгы мектепте окуган, физиканы үйрөнгөн, атап айтканда, атомдорду жана молекулаларды өткөн убакты эстөөлөрүн суранат. Бардык катышуучуларга атомдорду сүрөттөп, ошону менен броундук кыймылды (башаламан кыймыл) символдоштуруп, бөлмө боюнча кыймылдап баштоо сунуш кылынат. Педагог топко броундук кыймылдагы атомдордун кыймылы температурадан көз каранды экенин эскертет – жылуу болгон сайын ал жогорулайт. Андан кийин ал температураны атай баштайт, мисалы “10 градус”, “20 градус”, “100 градус”, “1000 градус”, “-273 градус” ж.б.у.с., ал эми катышуучулар кыймылынын ылдамдыгын температурага ылайык кылышы керек.

Андан кийин машыктыруучу, атомдор молекулаларга топтошо алат деп айтат жана температуранын өзгөрүшүнө кезектешип, үнүн бийиктетип “молекулалар үчтөн”, “молекулалар бештен” деп айтат жана бул учурда катышуучулар көрсөтүлгөн өлчөмдөгү молекулаларды “түзүшү” керек. Ар бир жолу топто шандуу кайра куруу жүргүзүлөт. анткени бир “молекулада” “атомдордун” каалаган айкалышы болушу мүмкүн, анын ичинде топтогу адамдардын жалпы саны, мисалы он беш. Эң аягында “молекулалар экиден” деген буйруктун айтылышы маанилүү, анткени педагог пайда болгон жуптарды кийинки иш алып баруу үчүн сактоону суранат.

“Кагаз барагы” көнүгүүсүн аткаруу

Педагог тегеректе отурган катышуучуларда жуптарга бөлүнүп, бири-бирине бетме-бет кайрылууларын суранат. Ар бир жуп бир кагаз барагын алат. Педагогдун кийинки аракети катышуучуларды кагаз барагын капасынан тез экиге бөлүүлөрүнө багытталган.

Ал үчүн педагог кийинкилерди айтат:

- Ал эми азыр көңүл коюп, тез менин буйругумду орундатабыз – ар бир жуп колдоруна тез арада кагаз барагын алышы керек, аны төрт тарабындагы учтарынан катуу кармоо зарыл! Бардыгыңарды алдынарбы? Силердин убакытыңар абдан аз! Кагаз барагын бөлгүлө! Сүйлөшкөн болбойт! Эч кандай суроолорду бербениз! Силерде болгону бир нече секунда бар! Кагазды бөлгүлө! ... Стоп! Көнүгүүнү аяктайбыз!.. Ар бир катышуучу ага тийген кагаздын бөлүгүн кармап турат! Бардыгыңарга ыраакмат! Жалпы тегерекке кайрылсаңыз!

Көнүгүүнүн биринчи бөлүгүн өткөрүү катышуучуларга “эсин жыноуга” убакыт бербей, аларды жагымсыз утулуу кырдаалына “киргизүү” колдон келгендей түзүлгөн, анткени алардын бардыгы алып баруучунун буйругуна ылайык ресурсту (кагаз барагын) бөлүүнүн атаандаштык схемасы боюнча аракеттенишет жана аргасыз утулуу абалына туш болушат. Бул тапшырманы өткөрүүнүн натыйжасында дал ушуга жетишүү керек эле.

Аудитория менен иш алып баруунун кийинки баскычы кырдаалдын кенири талдоосу (анализи) болот. Эгерде тапшырманын өзүн аткарууга болгону 15 мүнөт сарпталган болсо, кийинки талкуу берилген убакыттын жыйырма мүнөттөн азыраагын ээлеши керек.

анткени кагазды бөлүүнүн ар бир эпизодду көнүгүүнүн жогоруда көрсөтүлгөн максаттарына жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Педагог кагаз барагы үчүн “күрөшүүнүн” жүрүшүндө келип чыккан кырдаалдарды ырааттуулугу менен ылгайт. Адегенде ар бир жуптагы катышуучуларды ресурсту бөлүүдөн кийин эмне “калганын” көрсөтүүлөрүн сурануу шарт. Андан соң сунушталган суроолорго таянып, маек куруу:

- (катышуучулардын ысымдары аталат) бүтүн кагаздан эмне калганын бардыгы көрүп турат
- Силер кагаз барагы кандай бөлүнгөнүнө жана акырында ар бириңерге тийген бөлүккө ыраазысыңарбы?
- Бул адилеттүүбү?
- Кагазды бөлүү кандай өттү? Бул оной болдубу?
- Мында ар ким өзүн кандай алып жүрдү?
- Чоң баракты алган ыраазыбы? Эмне үчүн?
- Силер ушуну менен бирге кандай сезимдерди сезип жатасыңар? Эмне үчүн?
- Бул силерге жардам бердиби? Эмне тоскоолдук кылды?
- Баракты башкача бөлсө болот беле?
- Кийинки жолу кагаз барагын силер кантип бөлөт элеңер?

Эреже катары, кайсы болбосун аудиторияда кагаз барагы катышуучулардын биринде майда үзүндүлөр, ал эми башкасында чоң бөлүгү калгандай айрылат. Өтө сейрек учурда кагазды тең бөлүү колдон келет же катышуучулардын бири баракты кое берет да, экинчиси ага бүтүн бойдон ээ болот. Ыңгайсыздык сезимин жана канааттанбаган абалды эки катышуучу тең сезет. Ошону менен бирге барактын чоң бөлүгү же бүтүн барак тийген катышуучу аргасыздан өзүн күнөөлүү да сезет. Ойлонууга жана сүйлөшүп алууга жетишпестен, бардыгы атаандаштык схема боюнча аракеттенишет, демек, албетте утулуп калышат.

Ар бир катышуучуга пикирин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү маанилүү – бул жерде күрөштүн эмоционалдык учуру жана буга байланыштуу баштан өткөргөн туйгулар абдан маанилүү. Бардык катышуучулар алып баруучунун буйруктарынын прессинин алдында болгондуктан жана атаандашуу жагдайына кабылгандыктан, басымдуу көпчүлүгүндө ар биринде ыңгайсыздык жана болгонго канааттанбагандык сезими жаралат. Алып баруучунун катышуучулардын ар бир жубунун тажрыйбасына, баштан өткөргөн тажрыйбадан сабак алуу мүмкүнчүлүгүн берип, кенири токтолуусу шарт.

Андыктан алып баруучунун маанилүү милдети болуп аудиторияны “калыбына келтирүү” саналат – катышуучулардын көңүлүн, Сиз көнүгүүнү аткарууну катышуучуларга сүйлөшүп алууга, ресурсту бөлүүнүн варианттарын талкуулоого, кайсы бир келишүүгө, эки тараптуу чечимге мүмкүнчүлүк бербегендей кылып, атайын ушундай кылып курганыңызга катышуучулардын көңүлүн бурушунуз зарыл. Дал ушул нерсе аудиториядагы жалпы талкуунун предмети болушу керек.

Бул көнүгүүнү аткаруунун натыйжасында алынган тажрыйбаны колдонуп, чыр-чатактык кырдаалдан чыгуу стратегияларын, келише албаган тараптардын кызыкчылыктарын жана тигил жана бул тарап үчүн максималдуу утушту камсыз кылууга мүмкүндүк берген жалпы чечимди бирдиктүү издөөнү караштырууга мүмкүндүк берген кийинки көнүгүүгө өтүүгө мүмкүнчүлүк пайда болот.

Бул теманын материалдарын талкуулап, бул көнүгүүдө баштан өткөргөн тажрыйбага жана сезимдерге бир нече ирет кайрылса болот.

“Чыр-чатакты чечүүнүн беш стратегиясы” таблицасы жана схемасы менен иштөө

Педагог аудиториянын алдына алдын ала даярдалган плакатты илет:

Чыр-чатакты чечүүнүн жүрүш-турушунун же стратегияларынын беш стили:

Эгерде максат...	ал эми мамилелер...	анда чыр-чатактарды чечүү стратегиясы болуп ... саналат:
маанилүү эмес	маанилүү эмес	КАЧУУ: сен эмнеге жетишкн келгенин унут – максат да, мамилелер да маанилүү эмес, кийлигишүүнүн кажети жок!
жетишерлик маанилүү	жетишерлик маанилүү	КЕЛИШҮҮ: эч ким каалагандарынын бардыгын албайт, бирок ар бирине ал каалагандарынан бир нерсе тиет.
абдан маанилүү	абдан маанилүү	КЫЗМАТТАШУУ: оппоненттер бирге ар бири каалаганын ала турган чечим табышат!
анчалык маанилүү эмес	абдан маанилүү	ЫЛАЙЫКТАЛУУ: оппонент каалаганын алсын, мен макул болом...
абдан маанилүү	анчалык маанилүү эмес	АТААНДАШТЫК: оппонентке каалаганын таптакыр бербейм! Эч нерсеге карабай күрөшөм!

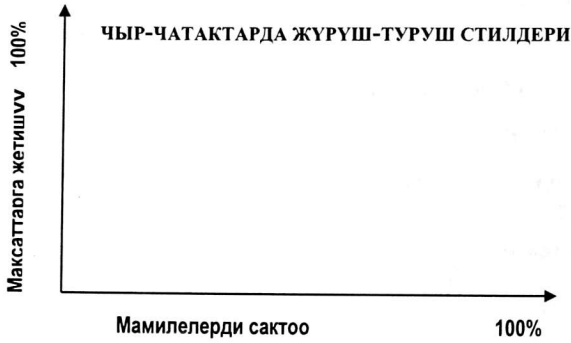
Аудитория менен стратегиялардын ар бирин талкуулап, педагог окуучулардын көңүлүн бөлмөнүн ар кайсы тараптарында чыр-чатактагы жүрүш-туруштун 5 стилинин аталышы менен алдын ала илинген барактарга бурат. Алар турмушта чыр-чатак учурунда эң эле көп колдонгон стилдин астына турууларын суранат.

Бардык окуучулар өз орундарын ээлегенден кийин педагог эмне үчүн алар тигил же бул стилди тандап алгандарын түшүндүрүүлөрүн суранат. Алар кайсы бир башка стилдерди колдонобу, аларда талкуулоодон кийин башка карточкага өтүү каалоосу жокпу деп сураныз. Талкуулоонун жүрүшүндө катышуучулар өзүнүн ордун которуусу мүмкүн экендигин эскертүү шарт. Мындай учурда алар эмне үчүн ушундай кылганына түшүндүрмө берүүлөрүн сураныңыз.

Таяна турган суроолор:

- Ар бир стилдин артыкчылыгы жана кемчилиги эмнеде?
- Тигил же бул стиль кандай кырдаалдарга көбүрөөк ылайык келет?
- Бир стилди колдонуу ар дайым эле чыр-чатактан качууга жардам береби?
- Бул стилдердин бардыгын колдонсо болобу?
- Чыр-чатактарда жүрүш-туруш стилдерин алмаштыруу керекпи? Эмне үчүн бул маанилүү?

Педагог окуучуларды өз орундарын ээлөөнү суранат жана талкуулоонун жүрүшүндө тараптардын максаты жана мамилелери сыяктуу маанилүү нерселер бөлүнүп көрсөтүлгөнүн белгилейт. Окуучулардын назарына схема илинет:



Педагог окуучулардын алдына алар жаны эле иштеген карточкаларды жайып, максаттарга жетишүүнү жана мамилелерди сактоону салыштырууну сунуш кылат

Педагог окуучуларга багыттама суроолорду берип, көмөктөшөт:

- Өзүнүн жеке максаттарына жетишүүгө жана мамилелерди сактоонун маанилүүлүгүнө карата – чыр-чатактардын 5 стили кайда жайгашкан?
- Өзүнүн жеке максаттары анча маанилүү эмес, бирок мамилелер да ошондой эле маанилүү эмес болгондо, схеманын төмөнкү жагында кайсы стиль жайгашат? (*качуу*)
- Өзүнүн жеке максаттарына жетишүү максималдуу маанилүү жана мамилелер таптакыр маанисиз болгондо, схеманын жогорку сол бурчунда кайсы стиль жайгашкан? (*атаандаштык*)
- Өзүнүн жеке максаттары маанилүү эмес, бирок мамилелер максималдуу маанилүү болгондо, схеманын төмөнкү оң бурчунда кайсы стиль жайгашкан? (*ылайыкталуу*)
- Өзүнүн жеке максаттары да, мамилелерди сактоо да максималдуу маанилүү болгондо, схеманын жогорку оң бурчунда кайсы стиль жайгашкан? (*кызматташуу*)
- Тараптардын максаттары жана мамилелери жарым-жартылай сакталганда, схеманын борборунда кайсы стиль жайгашат? (*келишүү*)

Талкуулоонун натыйжасында кийинки схема пайда болушу керек:



Педагог окуучуларга бул схеманы жаны эле өткөрүлгөн кагаз барагы түрүндө ресурсту бөлүү көнүгүүсүнүн натыйжаларына карата колдонууну сунуш кылат. Албетте, эми алар жүрүш-туруш стратегияларын кыйла так белгилешет – атаандаштык да, качуу да, жада калса келишүү да (эгерде кимдир-бирөөлөр макулдашып, кагаз барагын тең бөлүүгө жетишсе) табылат. Бирок кызматташуу гана, эки тарап тең утушта калган, эки тарап үчүн максималдуу пайда менен кырдаалдан чыгуунун жолун тапкан, талаш кырдаалынан чыгуунун стратегиясы болуп саналат.

Чыр-чатак, эреже катары, кайсы бир тараптын кызыкчылыктары башка тараптын пайдасына кысылган кезде пайда болот.

Чыр-чатакка тартылган бардык тараптардын кызыкчылыктарын, муктаждыктарын билүү керек.

Ар кандай топтордун кызыкчылыктарын жүзөгө ашыруу үчүн тең шарттарды түзүү зарыл.

Чыр-чатакта эки тарап тең кызыкчылыктарга ээ экени жөнүндө эстен чыгарбоо керек жана “кызматташуу” стили аларды бири-бирине зыян келтирбестен канааттандырууга мүмкүндүк берет.

“Чыр-чатак табияты” чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Чыр чатак – бул чыр-чатак субъекттеринин каршы аракетинде камтылган жана адатта терс эмоциялар менен коштолгон өз ара аракеттешүүнүн натыйжасында пайда болгон маанилүү карама-каршылыктарды чечүүнүн эң эле курч ыкмасы.

Чыр-чатактын (лат. *conflictus* – кагылышуу) эң жалпы аныктамасы – карама-каршы же сыйышпас күчтөрдүн кагылышуусу. Кыйла толук аныктамасы – бирдиктүү эмгек ишмердүүлүгүнүн процессинин натыйжасында түшүнбөстүктөн же кызыкчылыктардын карама-каршылыгынан улам адамдардын, жамааттардын арасында пайда болгон карама-каршылык, эки же андан көп тараптардын арасында макулдашуунун жоктугу.

Чыр-чатак – бул көз караштардын, кызыкчылыктардын кагылышуусу, айкын жактар же топтор болушу мүмкүн тараптардын арасында макулдашуунун жоктугу. Чыр-чатактын башталышы үчүн инцидент керек – тараптардын бири башка тараптын кызыкчылыктарын кысып аракеттене баштаган себеп. Чыр-чатакта бир тараптын эстүү жүрүш-турушу башка тараптын кызыкчылыктары менен карама-каршылыкка кирет, ар бир тарап өзүнүн көз карашынын кабыл болушуна жана өз максатына жетишүүгө аракет кылат.

Бардык чыр-чатактардын бир нече себеби бар. Чыр-чатактын себептери жөнүндө суроо – эң маанилүү жана татаал суроолордун бири, анткени көп учурда башкы себепти экинчи даражадагылар басып калат. Терең, анык себептерди издеш керек.

Чыр-чатактардын натыйжалары кийинкидей болушу мүмкүн:

- оң (үзүрлүү чыр-чатактарда) – чыр-чатактын натыйжалары өнүгүүгө дем бергенде, сенектиктин (кыймылсыздыктын) алдын алууга көмөктөшөт, келишпестиктин булагын ачат жана аны жок кылууга мүмкүндүк берет, тышкы көйгөйлөрдүн жана кыйынчылыктардын алдында адамдарды бириктирет, талаш суроолорду чечүүдө кызматташуу тажрыйбасын алууга мүмкүндүк берет жана башка. Жеке денгээлде үзүрлүү чыр-чатактын оң натыйжалары – ички чымыркануу жеңилет, өзүнүн пикирин ачык айтуу коркунучу бузулат.

- терс (бузуку чыр-чатактарда) – чымыркануу өскөндө, моралдык-психологиялык климат начарлаганда, адамдар арасында кызматташуу жоюлганда, тараптар арасында кастык жогорулаганда ж.б.у.с.

Позитивдүү өз ара аракеттешүүнү чечүү жана сактоо үчүн кийинки кеңештерди колдонуу жакшы:

- Басылыңыз (Ачууңузду басыңыз)!
- Кырдаалды талдаңыз
- Башка адамга көйгөй эмнеде экенин түшүндүрүңүз
- Адамга “чыгышты” калтырыңыз

Чыр-чатак деп кагылыштар жана курс эмоционалдык баштан өткөрүүлөр менен байланышкан, оор чечилген, карама-каршылыкты аташат. Чыр-чатактар адамдар арасында алардын тиричилик аракетинин тигил же бул суроолорун чечүүгө байланыштуу карама-каршылык катары пайда болот. Бирок ар кандай карама-каршылыкты эле чыр-чатак деп атаган болбойт. Мисалы, адамдар тигил же бул кубулуштарды баалоодо бири-бири менен макул болбошу мүмкүн, тигил же бул суроолор боюнча ар кандай көз карашка ээ болушу ыктымал, аны менен бирге ынтымактуу жана макулдашып иштей алышат. Макул болбостук сөзсүз түрдө чыр-чатакка алып келбеши керек.

Карама-каршылыктар алар топтун же инсандын социалдык мартабасын, адамдардын материалдык же рухий баалуулуктарын, алардын бедели, моралдык кадыр-баркын ж.б. козгогондо чыр-чатактарга алып келет. Мындай карама-каршылыктар баалоо менен аяктаган ойлонууга гана алып келбестен, таарыныч, ачуулук, жек көрүү, кыжырдануу, каардануу, коркуу ж.б. сыяктуу белгилүү эмоцияларды жарата турганы табигый нерсе. Эмоциялар адамды кызытат, аны күрөшкө түртөт. Мына ошондуктан, белгилүү карама-каршылыктарда кагылышуу пайда болот. Чатакташып жаткан ар бир тарап же инсан өзүнүкү туура деп ойлойт жана өзүнүн кызыкчылыгы үчүн күрөшкө чечкиндүү кирет.

Кандай болбосун чыр-чатак чыр-чатактуу кырдаалдан башталат, аны башкача чыр-чатактын базасы деп да аташат. Ал өз кезегинде чыр-чатактын катышуучуларынан жана чыр-чатактын объектинен, б.а. өз ара аракеттешүү субъекттери кагылышууга киришкен чындыгында бар болгон калыс себептерден турат. Чыр-чатактын объектиси чыр-чатактын өзүнө чейин эчак эле болушу мүмкүн, б.а., белгилүү адамдардын кагылышуусуна чейин же алар чыр-чатактын катышуучулары болгонго чейин.

Чыр-чатактын өнүгүшү өтө чоң даражада оппоненттер чыр-чатактык кырдаалдын жана окуянын табиятын канчалык туура жана толук кабыл алгандыгынан көз каранды экенин ошондой эле белгилеп кетүү зарыл. Кээде чыр-чатактын катышуучулары карама-каршылыктардын объективдүү бар болгон булагын аныктоо менен жок кылуунун ордуна, себебин бири-биринин чыр-чатактык ниеттеринен көрөт жана өз ара мамилелерди жөнгө салууга ийгиликсиз аракеттенишет жана натыйжасында аларды ушунчалык начарлатат, жада калса чыр-чатактын калыс козгогучу да карама-каршылыктарды чече албай калат. Чыр-чатак объективдүүдөн субъективдүүгө айланат. Кыйла туура эмес багытка салуучу (дезорентациялоочу) болуп субъективдүү чыр-чатакты объективдүү катары кабыл алуу саналат, анткени мындай учурда чыр-чатактын натыйжасы үчүн жоопкерчиликти өзүнө алуунун ордуна, оппоненттер аны объективдүү жагдайларга жүктөйт жана аны чечүү үчүн максатка багытталган эч кандай аракеттерди көрүшпөйт.

Бул схеманын маңызы кийинкиде: эки оппоненттин арасында чыр-чатактын чыныгы объекти бар деп болжолдойлу, ал процесстин эки катышуучусунун манипуляциясына тен даражада жеткиликтүү. Ички себептин же чыр-чатак предметинин болушу чыр-чатактык кырдаалдын жаралышын мүмкүн кылат. Бирок чыр-чатактык кырдаалдын жаралышы, чыр-чатак бар экенин билдирбейт. Дал ушул мезгилде карама-каршылыктарды чечүүнүн анык мүмкүнчүлүгү бар. Эгерде чыр-чатактык кырдаалдын катышуучулары болгон көйгөйдүн келишүү чечимин табышса аларда чыр-чатактын базасы жок болот жана жемиштүү кызматташууга өтүү мүмкүндүгү пайда болот.

Бирок, мындай ар дайым эле боло бербейт. Кыйла көп учурда чыр-чатактык кырдаалга оппоненттердин аракетинен келип чыккан окуя кошулат. Эреже катары, окуя чыр-чатактын келип чыгышын болбой койбос кылат жана оппоненттер арасындагы карама-каршылык чечилбеген бойдон калгандыгы тууралуу күбөлөндүрөт.

Чыр-чатактын жайылышынын бул баскычында анын дароо чечилиши мүмкүн: чыр-чатактын катышуучуларынын бири оппонент катары анын даражасы, атаандашынын даражасынан бир далай төмөн экенин, күрөштө ал максатына жетпей турганын, ага атаандашууда утулуу кепилденгенин түшүнө алат. Мындай оппонент келечеги жоктугун көрүп, күрөштөн толугу менен баш тарта алат же өзүнүн жүрүш-турушун оппоненттин талаптарына ылайыктай баштайт. Чыр-чатак оппоненттердин ар бири үчүн жанып жетишпестен өчөт. Бирок, эгерде уткан тарап канааттанууну сезсе, анда утулган тарап инсан арасындагы чыр-чатак инсан ичиндеги категорияга өтүшүнө даяр болуш керек. Күрөштөн мындай кетүүнүн моралдык чыгымдары (мүмкүн болгон материалдык чыгымдар жөнүндө айтпай эле коелу) анык: өзүнө канааттанбастык, мүмкүн болгон артыкчылыктарды жоготуу, баш ийүү зарылдыгы психологиялык ыңгайсыздыкты жаратат, ал болсо утулган тарапта кыйла жагымдуу шарттарда жаны чыр-чатак үчүн база болуп кызмат кылышы ыктымал.

Оппоненттердин ар бири өзүнүн келечегин өз ара күрөштө көргөн жана өзү үчүн жагымдуу жыйынтыкка үмүт арттырган да болот. Бул жерде ошондой эле чыр-чатакты бир маанилүү эмес чечсе болот.

Бир кырдаалда чыр-чатак карама-каршылыктардын толук чечилиши, оппоненттердин мамилесиндеги бардык нюанстарды аныктоо жана мурда чыр-чатакташкан тараптардын тынчтыкта бирге тирилик кылууга өтүүсү менен аяктайт. Эгерде чыр-чатактагы оппоненттерде баарлашуу маданияты жана адептүүлүгү жетишерлик болсо, эгерде чыр-чатак үзүрлүү чечилсе жана бири-бирине карата доолор түгөнсө, анда кайсы бир күтүү мезгилинен кийин (тараптар бири-биринин иштерине кийлигишпегенде) кийинки кызматташуу үчүн мүмкүндүк жаралышы ыктымал.

Адамдар адатта чыр-чатактагы өзүнүн жүрүш-турушун талдабайт, бирок бул абдан маанилүү! Ийгилик ачкычы болуп ийкемдүүлүк, чыр-чатак кырдаалына жана карама-каршы тараптын көз карашына жараша жүрүш-туруш стилин өзгөртүү саналат.

Жүрүш-туруш стилдери чыр-чатак тараптары өзүнүн өз ара мамилелерин жана максаттарын энчилеген салыштырмалуу маанилүүлүктү көрсөтүшү мүмкүн. Эгерде өз ара мамилелер маанилүүрөөк болсо – биз чыр-чатакты жумшартууга жана башка тараптын талаптарына макул болууга аракет кылабыз. Эгерде, тескерисинче, максаттар маанилүү болсо – биз кырдаалды көзөмөлдөө жана чыр-чатакты чечүү үчүн көбүнчө күч колдонобуз.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Өзүн өзү талдоо боюнча тапшырма: ар бир окуучуга кийинки сабакка Колдонмонун Тиркемесинде келтирилген Томастын тестин толтуруу.
- ✦ Ал үчүн тестти нускамасы жана жыйынтыктарды эсептөө үчүн ачкычы менен кошо басып чыгарып, таратуу керек. Жыйынтыктарды чечмелөө чыр-чатактарда жүрүш-туруш стратегияларынын сүрөттөлүшү менен сабактын жыйынтыктары боюнча түшүнүктүү болсо керек, бирок зарыл болсо, педагог кеңеш берүү үчүн өзүнүн жардамын сунуш кылат.

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары саясат таануу, социология жана чыр-чатактарды таануу курстарында колдонулушу мүмкүн. Болочок мамлекеттик кызматкерлер, бизнес-менеджерлер жана социалдык кызматкерлер үчүн чыр-чатакта жүрүш-туруш стратегияларынын талдоосу жана тестирилөөнүн негизинде өзүн талдоо тажрыйбалык баалуулукка ээ.

Кошумча окуу: Хасан Б.И. «Чыр-чатактын психотехникасы»
<https://www.youtube.com/watch?v=xnA7l9cQwZ4>

ЧЫР-ЧАТАКТЫН ДИНАМИКАСЫ

Студенттер үчүн тема: «Өйдө зымырап бара жаткан эскалатордон кантип ылдый түшүш керек?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Секиргичтер” көнүгүүсү - 10 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыгы боюнча талкуу – 10 мүн
- Чакан-лекция – 10 мүн
- “Чыр-чатак эскалатору” көнүгүүсү» - 25 мүн
- Лекция боюнча талкуу - 20 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР

Маалымат арттыруучу: чыр-чатактын динамикасын сүрөттөйт жана анын баскычтарын аныктайт; тараптардын чыр-чатактуу жүрүш-турушун талдай алат; чыр-чатактын өрчүшүндө эмоциялардын ролун түшүнөт; чыр-чатактагы эскалация (күчөтүү, ырбатуу) түшүнүгүн түшүндүрө алат; чыр-чатактын ар кандай баскычтарынын маанисин түшүнөт

Баалуулук: ар түрдүү көз караштарды жана чечмелөөлөрдү түшүнүүнүн маанилүүлүгүн тааныйт, алар менен макул болбогондо да

Тажрыйбалык: өзүн талдоо жөндөмдөрүн көрсөтөт, чыр-чатактык кырдаалдарга өтө сезимталдык; чыр-чатак кырдаалында шартты түшүнө билет, чыр-чатак кырдаалын таанып-биле алат жана кер-байланышты адекваттуу көрсөтө алат, баскынчылык жүрүш-турушту токтото алат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: кагаз барактары жана калемсаптар, жазуулар менен 3 көрнөкчө, чыр-чатактын өрчүшүнүн баскычтары менен карточкалардын 3-4 жыйнагы, скотч, көнүгүүлөрдүн сүрөттөлүшү, чакан-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор

Иш алып баруу ыкмасы: талкуу, чакан топтордо иштөө жана чакан топтордун бет ачары, чакан-лекция, карточкалар менен иштөө, видео материалды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Толкун” жазылуу оюну

Педагог окуучуларды эркин мейкиндикке алып чыгат, же катышуучулар өздөрүн бир топ эркин сезиши үчүн отургучтарды жылдырууну суранат. Катышуучудан баштап, тегеректе тургандардын ар бири секирип 180 градуска бурулуусу керек. Өзүнчө бир чынжыр, бурулуулардын “толкуну” келип чыгат. Көнүгүү болушунча бат аткарылат!

Алып баруучу, убакытты карап жатканын жана жаңы рекорд коюла элек экенин ар бир сайын кайталап, топту “күүлөнтөт”! Толкун колдун, буттун кыймылы, алдыга жана артка ийилүү ж.б. менен аткарылса болот

Бул тапшырмадан кийин сабактын алып баруучусу оңой эле кийинки тапшырманы аткарууга өтсө болот, анткени катышуучулар тегеректе турат жана алып баруучу аларга сунуш кыла турган шарттарга жараша аудитория боюнча жылууга даяр. Ошентип, педагог окуучуларды жалпы тегерекке бети менен буруп, көнүгүүнү аткарууга өтсө болот.

“Секиргичтер” көнүгүүсү

Педагог студенттерди кагаз барагын узатасынан экиге бөлүүнү суранат. Сол жагына аталышын жазуу керек: “Мени адамдарда эмне кыжырдантат?”, оң жагына – “Мен башкаларды эмнем менен кыжырдантам?”. Көнүгүүнү өткөрүүнүн алдында киришүү жасалат: “Биз кимдир-бирөө менен чыр-чатакташып, анан бул эмнеден келип чыкканын эстей албаган учурлар сейрек эмес. Бул биздин эмоцияларыбыз биздин сөздөрүбүздөн жана аракеттерибизден “алдыга ашып кеткендигинен” келип чыгат. Адамдардын жүрүш-турушунун биз байкабаган өзгөчөлүктөрү болот, бирок алар бизде өрчүтөн нааразылыкты жана чымырканууну жаратат, так майда курт-кумурскадай (секиргичтердей), биз аларды көрбөйбүз, бирок алар бизди аралап жүрөт жана биз менен бир нерсе болуп жатканынан биз кыжырдана баштайбыз. Дал ушундай эле биз айланадагыларга таасир тийгизе алабыз. Мындай “секиргичтер” болуп сөздөрдүн өзү же аракеттин мааниси эмес – адамдар сүйлөгөн үнү, баарлашуу мүнөзү, колун жансоо ж.б. болушу мүмкүн. Чыр-чатактык кырдаалдарга туш болбош үчүн силерге кандай “секиргичтер” таасир тийгизип жатканын, аларды көзөмөлдөй алуу үчүн, жакшы түшүнүү маанилүү. Силер башкаларды эменер менен кыжырданта турганыңарды түшүнүү дагы кыйла маанилүү. Өзүңөрдүн “секиргичинерди” аныктап көргүлө жана аларды баракка эки тилкеге жазгыла”.

Мындан кийин катышуучулар жуптарга бөлүнөт жана 10 мүнөт ичинде алынган жыйынтыктарды талкуулашат.

10 мүнөттөн кийин студенттерге кийинки суроолорду берсе болот:

- Кайсы тилкеде “секиргичтер” көп болду? Эмне үчүн?
- Кайсы бир нерселерге эмне үчүн мынчалык эмоционалдуу мамиле көрсөтө турганыңар жөнүндө мурда ойлончу белеңер?
- Силер кандай деп ойлойсуңар, эми өзүңөргө көз салуу оной болобу?

Көнүгүүгө карата корутундулар:

Эреже катары биз өзүбүздүн кемчиликтерибизди байкабайбыз, бирок башкалардын кемчиликтери биздин “нервибизге тиет”. Кээде, өзүбүзгө отчет бербестен, биз өзүбүздүн кыжырдануубузду ачык көрсөтө алабыз, ал интонацияда, көз карашта, тоотпогондукта, б.а. кайсы-бир эмоцияларды көрсөтүүдөн билинет. Ал эми бул болсо – чыр-чатакка түз жол.

Адамдар бизди кыжырданта турганын түшүнөбү жана биз аларга муну кандайча “жеткиребиз”, - деп ойлонушубуз керек. Эгерде биз адамдар өзүнүн жүрүш-турушун өзгөртө турганын кааласак, байланышты бузбагандай болуп, бул үчүн колдонуу шарт болгон эң эле ылайыктуу сөздөр же аракеттер барбы?

Ошол эле убакта – биз өзүбүз тууралуу да ойлонушубуз зарыл: бизге абдан адекваттуу көрүнгөн жүрүш-турушубуз башка адамдардын кыжырын келтириши мүмкүн, адамдарда терс психикалык абалды жаратат, ал көңүл калгандыктан кайгырууларда, тынчсызданууда, өз ара кыжырданууда көрүнөт, бул ошондой эле чыр-чатактын өрчүшүнө көмөктөшөт.

Ар бир жолу өзүбүзгө кийинки суроолорду беришибиз керек:

- Биздин белгилүү жүрүш-турушубуз башка адамдарды кыжырданта турганын аныктай алабызбы?
- Биз сезимдерибизди иштиктүү калыпта көрсөтө алабызбы жана биздин өзүбүздүн кыжырданган жүрүш-турушубузга башка адамдардын мамилесин чоң даярдык менен кабыл алууга даярбызбы?..

“Чыр-чатак эскалатору” көнүгүүсүн аткаруу

Буга чейинки тапшырманын жыйынтыгын чыгарып жатып, педагог окуучуларга чакан топтордо иш алып баруу аркылуу уюштурулган кийинки баскычка өтүүнү сунуш кылат. Ал үчүн окуучуларды белгилүү болгон ыкмалар менен үч топко бөлүү керек: кыймылдуу оюн аркылуу, түстөр, жемиштер, символдор, жыл мезгилдери ж.б.у.с. Ар бир топ, чыр-чатактын ага каршылык көрсөтүү үчүн тартылган катышуучулардын санына же чыр-чатак тараган аймактын масштабына жараша өрчүгөн, өзүнчө түрүн караштырып, өзүнүн тапшырмасынын үстүндө иштейт.

1. инсандар аралык чыр-чатак
2. окуу жайынын (мектеп, жож) денгээлинде топтор аралык
3. жергиликтүү коомдоштуктун (айыл, шаар) денгээлинде топтор аралык

Ар бир топ ошондой эле чыр-чатактын өтүшүнүн баскычтарынан турган карточкалардын топтомун алат:

- Чыр-чатак алдындагы баскыч
- Окуя (инцидент) баскычы
- Чыр-чатактын өнүгүү (өрчүү) баскычы
- Чыр-чатактын кульминация баскычы
- Чыр-чатакты чечүү баскычы
- Чыр-чатакты жөнгө салуу
- Чыр-чатактын басаңдашы
- Чыр-чатактан кийинки кырдаал баскычы

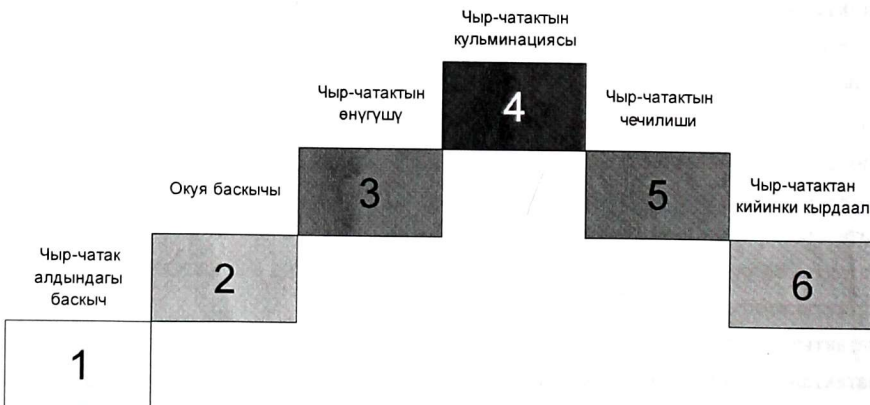
Бардык окуучулар “эскалатор” (үзгүлтүксүз кыймылдаган баскычтары менен жантак тепкич) деген эмне экенин түшүнгөнүн тактап, педагог топторго тапшырма берет: 10 мүнөт ичинде чыр-чатактын өнүгүү баскычтарын тепкичтин баскычтары түрүндө жайгаштыруу, “баскычтарды” скотч менен бекитип, бет ачарга даярдануу, бет ачарды топ алган чыр-чатактын түрүнө жараша даярдоо зарыл. Бет ачарды даярдоо үчүн окуучулар кийинки суроолорго жооп бериши керек болот:

- чыр-чатактын баскычтары менен карточкалардын кандай ырааттуулугу анын чыр-чатактын алдындагы баскычтан чыр-чатактан кийинки кырдаалга чейинки өнүгүүсүн мүнөздөйт?
- Ар бир баскычтын өзгөчөлүгү эмнеде?
- Ар бир баскычта чыр-чатактын кийинки баскычка өтүү тобокелдиги кандайча өрчүйт?
- Чыр-чатактын эскалациясын ар бир баскычта кандай чаралар чыр-чатактын алдын алып жана токтото алышы ыктымал?
- Кандай чаралар чыр-чатакты кырдаалдын деңгээлин төмөндөтө алат жана буга чейинки баскычка кайтара алат?

Бет ачарга даярданып жатып, окуучулар мисал катары келтире ала турган, кайсы-бир өз алдынча ойлонуштурган окуяга таянып, аргументтерди талкуулашса болот. Бул баскычта педагогдун милдети топторго кеңеш берүүчү, зарыл болсо топ ичиндеги талкуунун жүрүшүн түзөтүүчү жана багыттоочу колдоо көрсөтүү болот.

Топтордун бет ачарларынын жалпы жыйнагын педагогго өзүнүн, алдын ала түзүлгөн жана кагаз барагы менен жабылган баскычтардын чынжырынын, анын ичинде окуучулардын комментарийлеринин негизинде жасаганы жакшы. Эгерде кайсы бир топто ырааттуулук бузулуп калса же баш аламандык жаралса – окуучулардын көңүлү бүт бойдон педагогдун вариантына бурулушу керек, ал төмөнкүдө келтирилген материалга таянып, зарыл түшүндүрмөлөрдү берет. Аны менен бирге катышуучулар өздөрү айткан кайсы бир маанилүү мүнөздөмөлөргө жана өзгөчө окуучулар өздөрү иштеп чыга ала турган чыр-чатакты күчөтүүнүн (эскалация) алдын алуу чаралары жөнүндө бүт аудиториянын көңүлүн токтотуу абдан маанилүү.

«Чыр-чатак эскалатору»



Сабактын аягында кийинки корутундуну жасап, катышуучулардын көнүлүн дагы бир ирет буруу керек:

Сабактын бул бөлүгүн өткөрүү чыр-чатактын ар бир мурунку баскычынан кийинкисине өтүү канчалык жеңил жана канчалык жарылууга кооптуу жүргүзүлүшү мүмкүндүгүн көрсөтөт. Мурунку баскычка кайрылып келүү, иштиктүү мамилелерди кайра жаңылоо, туруксузданууну төмөндөтүү, уюмдагы адамдардын топторунун арасында да, аймакта да, чыр-чатак шартында башка инсандар арасында да карама-каршылыкты жоюу өзгөчө татаал, барган сайын ар бир жолу оордон оор.

**“Чыр-чатактын динамикасы”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Ар бир чыр-чатак, акырындык менен өнүгүү, күчөтүү (эскалация), зомбулуктун жанган же өчкөн баскычтарын камтыган өзүнүн өнүгүү логикасына ээ. Мындай баскычтар ар бир айкын чыр-чатакта ар кандай узактыкка ээ, бирок алардын ырааттуулугу өзгөрбөйт.

1. Чыр-чатак алдындагы баскыч. Ар кандай тараптардын арасында өзгөчө чыр-чатак мамилелердин пайда болушу жана өрчүшү менен мүнөздөлөт жана чыр-чатактын өбөлгөсү болот.
2. Окуя (инцидент) баскычы. Кагылышуу үчүн ачык себептин пайда болушу жана чыр-чатактын катышуучуларынын жок дегенде бири чыр-чатакты абалды баамдаганы менен мүнөздөлөт. Бул баскычта сын-пикирдик, кара санатай айтуулар, байланыштарды чектөө, көңүлдөрдүн курч өзгөрүшү жана башкалар көрүнүшү мүмкүн.
3. Чыр-чатактын өнүгүү баскычы. Чыр-чатактын катышуучулары “душманга” зыян келтирүүгө багытталган жигердүү аракеттерге өтөт, өзүнүн көз караштары жөнүндө ачык билдиришет жана талаптарды коюшат. Бир эле убакта алар чыр-чатактын акыркы максаттарын, өзүнүн кызыкчылыктарын баамдай албайт жана чыр-чатактын маңызы менен предметин аягына чейин түшүнө билбейт.
4. Чыр-чатактын кульминация баскычы. Бул чыр-чатактын өрчүшүнүн эң жогорку чеги, жогорку чоку белгиси менен көрсөтүү мүнөзүндө байкалат. Кульминациясында чыр-чатак кызуунун ушундай чегине жетет да, тараптарга (жок дегенде алардын бирине) аны улантуу эми мүмкүн эместиги ачык-айрым болот. Кульминация тараптарды карама-каршылык көрсөтүүнүн жигердүүлүгүн төмөндөтүү зарылдыгын баамдоого алып келет жана чыр-чатакты чечүү каражаттарын жана жолдорун арачы тармактарда издөөгө алып келет. Кульминация – курч чыр-чатактын варианты. *Көп учурда чыр-чатак мындай фазага чейин өнүкпөйт жана мурункусунда чечилет.*
5. Чыр-чатакты чечүү баскычы. Тараптар чыр-чатактан чыгуунун жана минималдуу жоготуулардын болушунча мыкты шарттарын издөө максатында макулдашуунун зарылдыгына келишкен баскыч.

- Чыр-чатакты жөнгө салуу чыр-чатакты чечүүдөн карама-каршылыкты жокко чыгарууда үчүнчү тарап катыша тургандыгы менен айырмаланат. Анын катышуусу кагылышкан тараптардын макулдугу менен да, макулдугусуз да мүмкүн.

Чыр-чатакты аяктоодо ар дайым эле анын негизинде жаткан карама-каршылык чечилбейт. Ошондуктан, чыр-чатакты чечүү жана жөнгө салуу менен катар чыр-чатактын басаңдашы же анын башка чыр-чатакка өсүп чыгышы мүмкүн экенин байкоо зарыл.

- Чыр-чатактын басаңдашы — бул чыр-чатактын негизги белгилеринин сакталышында карама-каршылыктын убактылуу токтошу. Чыр-чатак “ачык” калыптан жашыруунга өтөт. Басаңдоо адатта, чыр-чатактын себеби орчундуу болбой калганда, тараптар кийинкиге калтырылбас иштерге которулганда же күрөш үчүн күчүн жана ресурстарын жоготкондо болот.
6. Чыр-чатактан кийинки кырдаал баскычы. Чыр-чатак дээрлик эч качан изсиз өтпөйт. Мында кыйратуучу кесепеттерди жоюу жана, тескерисинче, позитивдүү, иштиктүү натыйжаларды, уюмдагы, топтогу же инсандагы өзгөрүүлөрдү бекитүү маанилүү.

Эскалация эрежеси

Чыр-чатак эскалациясын тепкич менен салыштырса болот, анда ар бир тарап душманынан жогорку баскычка көтөрүлүүгө аракет кылат. Чыр-чатакты абалда болуп, биз кандай гана жол менен болбосун өзүбүздүн пикирибизди утууга мажбур кылгыбыз келет. Демек, биз экинчи тараптын ой жүгүртүү көндүмдөрүн өзгөртүүнү каалайт экенбиз да.

→ Мүмкүн:

- баарына кол шилтеп басып кетүү жана иштердин абалына багынуу;
- ачуулануу жана согушту тутандыруу.

Ачык тирешүүнү (конфронтацияны) тандап алып, тараптардын бири чыр-чатактын эскалациясын символдоштурган тепкич боюнча көтөрүлө баштайт. Башка тарап “алдыга чыгып кетүү” оюнуна киришүү же кырдаалга баш ийүү керектиги тууралуу өз убагында чечим кабыл алышы керек. Биринчи чечим көпчүлүгү үчүн жагымдуу. Ошентип күчөтүлгөн баскынчылык жүрүш-туруш жетишилет. Сөздөн сөз чыгып – чыр-чатактын тараптары бири-бирине чыдай албай калган баскычка келишти. Бирок жеңилдикти эч ким сезген жок. Бир нерсе түшүнүктүү болду: кыйла орой аракет жасаган жеңип чыгат. Эмоциялар барган сайын күчөйт. Бул жаман нерсе, анткени эмоционалдык кызууда акылга сыярлык чечим кабыл алуу, кырдаалга сырттан кароо оор.

Чыр-чатактын градусун жогорулатуу көп учурда экинчи тарапты биздин эркибизге багынтуунун иштиктүү ыкмасы болот. Оппонент өзүнүн аргументтерин каттаалдаткан сайын, башка тарап чарчайт жана башын ийүүнү чечет деген мүмкүндүк бар.

Арачы (ортомчу) үчүн эскалация эрежеси олуттуу тоскоолдукту билдирет. Бир тарап чыр-чатактын градусун көтөрсө, экинчи тарап ошондой эле жүрүш-турушунун стилин өзгөртөт. Чыр-чатактын, эмоцияларды жеңүү оной болгон, ылдыйкы тепкичтерине түшүү үчүн эки тараптын тең ак ниети керек. Чегинүүгө макул болгон тарап, каршылашы да ошону кылбаса, утулуп калат деген тобокелдик ар дайым бар. Каршылаштар канчалык жогорку көтөрүлсө, чыр-чатакты өчүрүү ошончолук оор болот. Мына ошондуктан чыр-чатакты тез таанып билип жана арачылыкты сунуш кылуу абдан маанилүү.

Чыр-чатак аяктагандан кийин көп учурда ким жеңүүчү, ким утулган тарап экенине бир маанилүү жооп берген болбойт. Жениш менен жеңилүүнүн арасындагы чек өтө так эмес. Чыр-чатактын тараптары жана алардын айланасы талаштын жыйынтыгын ар-башка чечмелегени баарынан жаман. Анын себеби баалуулук системасы бардыгында ар кандай экендигинде. Көп учурда чыр-чатак тараптары ар кандай нерселерге умтулгат экен.

Эгерде чыр-чатак баскычтарын жергиликтүү коомдоштуктун денгээлиндеги айкын кырдаалдын контекстинде караштырсак, анда адамдардын күнүмдүк тирилик кылганын мүнөздөгөн бир нече абалды бөлүп көрсөтсөк болот. Бул коомдоштуктун *тынч өнүгүүсүнүн* учурунда топтордо жөн гана байланыш кыйынчылыктары жок эмес, алар үзүрлүү өз ара аракеттешүүдө – аймактын өнүгүүсүн жамаат менен пландаштырышат, болгон ресурстарды бирге пайдаланат. *Туруктуу кырдаалда* мындай жогорку денгээлдеги өз ара аракеттешүү болбошу да мүмкүн, бирок адамдар тоскоолдуксуз байланышта болот жана талаш кырдаалдарды алардын келип чыгышынын жүрүшүндө оңой чечиши мүмкүн.

Каатчылык (кризис) кырдаалында (чыр-чатак алдындагы чымыркануу) топтордун өздөрүнүн арасындагы, ошондой эле топтордун (же, жок дегенде алардын биринин) жана бийликтин арасындагы байланыш коомдоштуктагы ишенимдин өтө эле төмөн денгээлинен улам көйгөйлүү болот. Кайсы болбосун талаштар оңой эле өзүнчө кагылышууларга өтүшү мүмкүн. Адамдар маалыматтын расмий булактарына караганда көбүнесе ушактарга багытталган. Укмуш болуп көрүнгөнү менен бул фаза көбүрөөк же азыраак даражада өтө узак болушу ыктымал, аны менен бирге анын *ачык кагылышуу* фазасына өтүү тобокелдиги ар дайым сакталат. Бул баскычта бийликтин ролу өзгөчө мааниге ээ, анткени дал ушул учурда башкаруучу чечимдерге жараша кырдаал *турукташуу тарабына* же *зомбулук көрсөтүү тарабына* кеңейиши мүмкүн. Эгерде кагылыш болуп калса, анда чыр-чатактан кийинки жөнгө салуу фазасы башталат, андан турукташууга карата жол ишенбестикти жана алыстоону жеңүү аркылуу жана кагылышуулардын кайта башталышынын тобокели аркылуу өтө узак жана оор.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Портфолиону толтуруу: “Эмоциялар менин чыр-чатактагы жүрүш-турушума кандай таасир тийгизет” темасына рефлексивдүү эссе

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тапшырманы аткаруу үчүн өзүнө кийинки суроолорго жоопторду камтыган эссенин планы сунуш кылынат:

1. Мен көп учурда эмнеден улам чыр-чатактарга туш болом?
2. Мен эмнеге эң эле катуу таасирденем (орус тилинде - *реагирую*)? (сын-пикирге, түшүнбөстүккө, шылдыңга, айыптоолорго, үнүн бийик чыгарууга, күч таасирине ж.б.у.с)
3. Мен мындайда өз эмоцияларымды кантип көрсөтөм?
4. Кандай учурларда адамдар менин жүрүш-турушума өзгөчө катуу мамилесин көрсөтөт?

5. Мен башканын ордуна өзүмдү коюп, анын сезимдерин түшүнүүгө аракет кыла аламбы?
6. Чыр-чатактардын тобокелдиктерин азайтуу үчүн мен өзүмдүн жүрүш-турушумда эмнени жана кантип өзгөртө алам?

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

- өзүнүн жана башка тараптын чыр-чатактык жүрүш-турушун талдай билет
- чыр-чатактын өрчүшүндө эмоциялардын ролун түшүнөт
- чыр-чатак эскалациясынын маанисин түшүнөт
- ар кандай көз караштардын жана чечмелөөлөрдүн, алар менен макул болбогон күндө дагы, маанилүүлүгүн тааныйт
- өзүн өзү талдоо жөндөмүн көрсөтөт
- чыр-чатак кырдаалында багыт ала алат
- чыр-чатактык эмоцияларды тааныйт билет

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабак аналитикалык жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн да, өзүн жана чыр-чатакта өзүнүн жүрүш-турушун көзөмөлдөөнүн тажрыйбалык жактан өздөштүрүүсү үчүн да маанилүү. Ошентип, саясат таануу, социология, чыр-чатактарды таануу курстарында колдонулушу мүмкүн.

Кошумча окуу: Хасан Б.И. «Чыр-чатактын иштиктиүү психологиясы». Ошондой эле талкуу үчүн (дискте “14-сабак” папкасында) Чыр-чатак видеосун көрсө болот, ошондой эле Интернетте шилтеме боюнча жеткиликтүү https://www.youtube.com/watch?v=n_gfsYwrtkk)

ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫ ТАЛДОО ЖАНА БАШКАРУУ

Студенттер үчүн тема: «Тең жактуу тик бурчтуктардын (квадраттардын) айланалар жана үч бурчтуктар менен сүйлөшүүлөрүн кантип уюштуруу керек?»

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Геометрия шаары” ролдук оюн - 50 мүн
- Лекция боюнча талкуу - 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: “чыр-чатак картасын” сүрөттөйт; чыр-чатакты талдайт жана анын мүмкүнчүлүктүү сценарийлери менен кесепеттерин түшүнөт; чатакташкан тараптардын кызыкчылыктарын айырмалайт

Баалуулук: ар кандай көз караштардын жана чечмелөөлөрдүн маанилүүлүгүн түшүнөт, алар менен макул болбогон күндө дагы; байланыштын эрежелерин жана процедураларын сактоонун зарылдыгына ишенет; топтордун кызыкчылыктарын эске алуу менен чечим кабыл алуу процессин урматтайт

Тажрыйбалык: чыр-чатак кырдаалында шартка түшүнө алат; чыр-чатакта жүрүш-туруштун ар кандай стратегияларын бөлүп көрсөтө алат жана адекваттуу жүзөгө ашыра алат; чыр-чатакта тараптардын кызыкчылыктарын бөлүп, салыштыра алат; мүмкүн болгон чыгарып таштоонун жерлерин жана чыр-чатактын өнүгүшүнүн кийинки тобокелдигин аныктайт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: оюндун сүрөттөлүшү, оюнду өткөрүүгө карата материалдар: Геометрия шаарынын планы менен алдын ала даярдалган ватман, доска, скотч, түстүү маркерлер, талкууга карата суроолор.

Иш алып баруунун ыкмасы: тараптардын кызыкчылыктарынын кагылышуусуна негизделген эки баскычтуу оюн-практикум, чакан топтордо иштөө жана чакан топтордун бет ачарлары, чакан-лекция, талкуу.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Мурун! Жер! Асман!” жазылуу оюну

Бул бала күндөн тааныш, жөнөкөй эрежелер менен шайыр оюн. Алып баруучу: “Мурун!”, “Жер!” же “Асман!”, - деп буйрук берет жана ошону менен бирге туура эмес кыймылды көрсөтөт. Мисалы, “Асман!” сөзүн айтып, өзүнүн мурдун көрсөтөт, “Жер!” буйругун айтып – асманга көрсөтөт ж.б.у.с. Б. а. алып баруучу чаташтырууга аракет кылып, оюнчуларды адаштырат, бул учурда оюнчулар аталган нерсени туура көрсөтүүлөрү керек. Оюн катышуучуларды процесске бат тартат, көп күлкүнү жаратат жана жакшы маанайды камсыз кылат. Эң ыкылас койгон оюнчуга тамашалуу байге берсе болот.

Оюн көп убакытты талап кылбайт жана негизги бөлүктү өткөрүү үчүн аны үнөмдөйт. Ал эми сабактын жүрүшүндө педагог топтун чарчаганын же чымырканганын байкаса, жагдайды дагы кандайдыр бир чымырканууну чечкен оюн менен жакшыртса болот.

«Геометрия шаары» көнүгүүсүн аткаруу

Эскертүү: бул көнүгүү оюну кызыкчылыктардын кагылышуусун талдоо, ошондой эле чыр-чатактагы бардык кызыкдар жактардын кызыкчылыктарын эске алуу менен чечим иштеп чыгуу боюнча кеңири практикум болуп саналат. Оюн эки баскычта өткөрүлөт жана убактысы боюнча сабакка берилген убакытты бүтүндөй ээлейт. Көнүгүү өткөрүүдөн убакыт калган учурда, оюндан калган таасирге таянып же окуучулардын турмушунан кандайдыр бир мисалдарды келтирип талкууну кыйла кенен өткөрсө болот.

Алып баруучу аудиториянын алдына ватман барагын илет, анда “Геометрия шаары” аталышында, төмөн жакта келтирилген сүрөткө ылайык, шарттуу шаардын жөнөкөйлөштүрүлгөн планы бар.

Педагог сүрөттүн оң үстүнкү бөлүгү жакынкы кезден бери бул жерде тыгыз жашаган “тоголоктор” этносунун коомдоштугун билдирет деп түшүндүрөт. Жакынкы өткөн чакта алар бул аймакка миграция процессинен улам көчүп келгени болжолдонот жана бир нече жыл мурда өздөрүнүн “тоголок” эне тилинде окуткан башталгыч мектепти өз күчү менен салышкан. Шаарды мүнөздөө убагында педагог “баштапкы мектептин” айланасына чоң эмес тегеректерди кошуп тартат, ал тегеректердин айрымдарын шаардын оң бөлүгүндөгү дарыянын аймагына жана шаардын борборуна жайгаштырат.

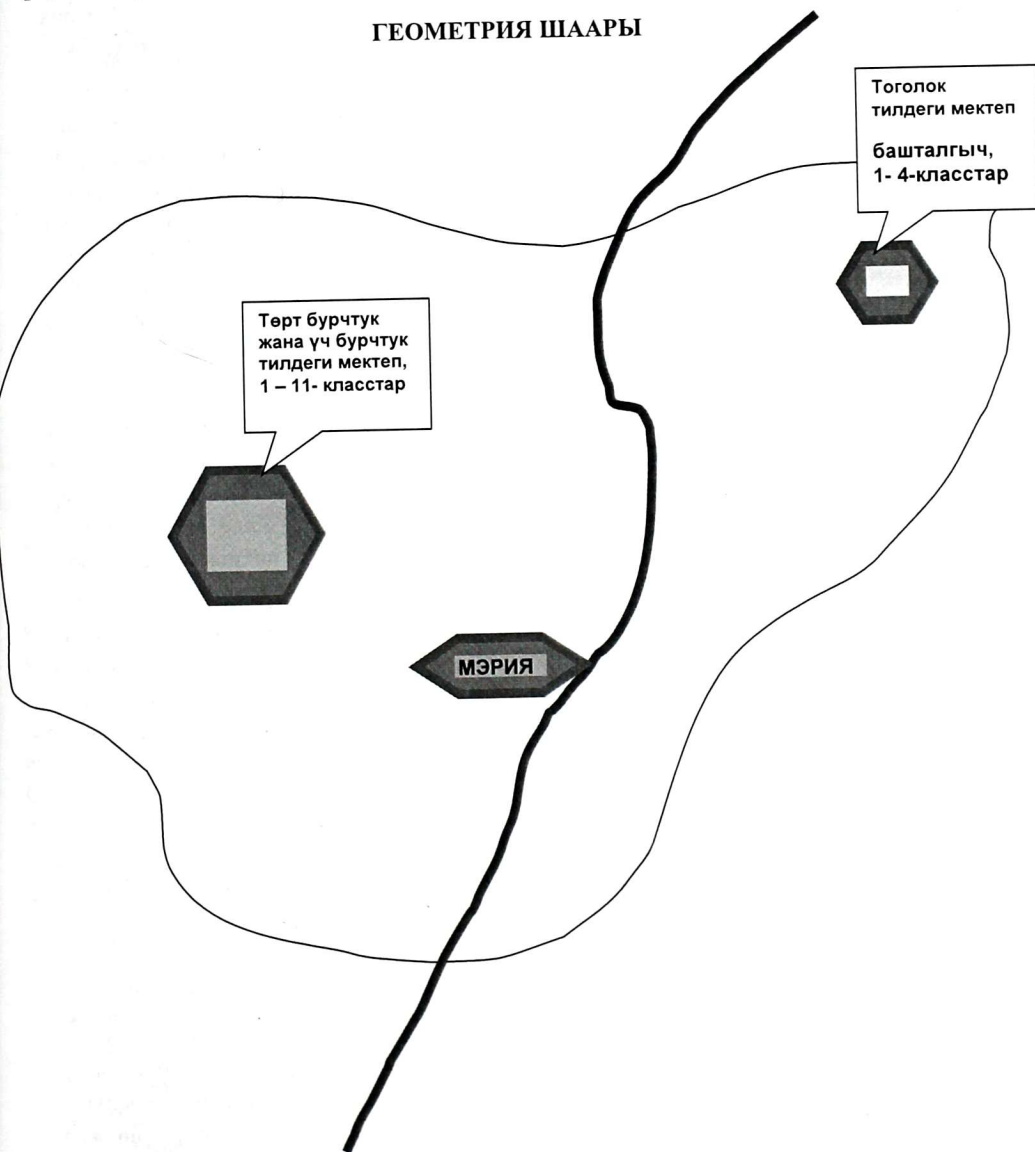
Шаардын калган бүт бөлүгүн бул жерде тарыхый жашаган “төрт бурчтук” жана “үч бурчтук” этностор ээлешет. Шаардын аймагында жалпы билим берүүчү чоң мектеп көптөн бери иштеп келет, анда окутуу эки тилде жүргүзүлөт – “төрт бурчтук” жана “үч бурчтук”. Муну айтып берип жатып, педагог шаардын бүт негизги аймагы боюнча төрт бурчтуктарды жана үч бурчтуктарды, бири-бири менен аралаштырып кошуп тартат.

Педагог шаарды өнүктүрүү планына ылайык билим берүүнү өнүктүрүүгө, анын ичинде мектеп имараттарын кайра келбеттөөгө ири суммадагы акча каражатын бөлүп берүү каралгандыгын айтып, ангемесин улантат. Сууроо жаралат: эгерде акчага мурдагы мигранттардын коомдоштугу да, эми шаардын толук укуктуу тургундары болгон “тоголоктор” да, ошондой эле шаардыктардын көпчүлүгү – “төрт бурчтук” жана “үч

бурчтук” этностордун өкүлдөрү да акчага талаптанып жатышса, бөлүнгөн сумманы кандайча пайдалануу керек.

Геометрия шаарынын мэриясы атайын түзгөн комиссияга кырдаалды караштырууга жана чечим кабыл алууга туура келет – кызыкдар болгон бардык тараптардын аргументтерин эске алуу менен акчалар кандайча колдонулат.

ГЕОМЕТРИЯ ШААРЫ



Оюндун биринчи баскычы:

Педагогго катышуучуларды төрт топко бөлүү керек: шаарда жашаган бардык өкүлдөрдүн үч тобу, ошондой эле шаар мэриясынын өкүлдөрүнүн тобу. Топторду педагогдун ыктыяры боюнча бир нече ыкма менен түзсө болот: бул кайсы бир белги боюнча эркин эсеп болушу мүмкүн, мисалы, жыл мезгилдери боюнча же окуучуларга геометриялык фигуралар (тегеректер, төрт бурчтуктар, үч бурчтуктар жана М-мэрия тамгасы менен) тартылган чоң эмес карточкаларды таратуунун негизинде ж.б. жүргүзүлүшү мүмкүн.

Алып баруучу окуучуларды түзүлгөн төрт топко төрт бурчтук түрүндө отургузат жана кийинкидей айтыла турган тапшырманы берет: “Геометрия шаарынын мэриясынын өкүлдөрүндө азыр 1-2 мүнөтү болот, бул убакытта каражаттарды колдонуу тууралуу чечим кабыл алуу керек. Шаардын калган тургундарынын милдети бөлүнгөн каражаттарды колдонуу боюнча чечим кабыл алышы керек болгон мэрия кызматкерлеринин кыскача талкуусунун жүрүшүнө көңүл буруп, байкоо жүргүзүү болот. Шаар тургундарына чечим кабыл алууга катышууга же кандайдыр-бир түрдө таасир тийгизүүгө болбойт.

Педагог талкуулоону, убакыт өтө аз жана чечим, дээрлик токтоосуздан азыр кабыл алынышы керектигин эскертип, уюштурат. Ошентип педагог топтун ойлонууга убактысы жөн гана жок болгондуктан, “мэриянын кызматкерлерин” ойлонуштурулбаган чечимди кабыл алуусу үчүн атайын жолдон чыгарат (кагаз барагын бөлгөн окуя сыяктуу). Акыр аягы чечим кимдир бирөөнүн үстөмдүк кылган пикиринин негизинде кабыл алынат, мисалы – топтун башка катышуучуларына “шаардын мэринин” пикири менен макул болуу гана калат.

Чечим кабыл алууга бөлүнгөн убакытты токтотуп, педагог топту каражаттарды сарптоо жөнүндө чечимин билдирүүсүн суранат. Шашылыш чечим, кандай болсо да, аудиторияга “тиет, анткени, эң азында, топтун үчтөн бир бөлүгү кабыл алынган чечим менен макул эмес. Педагог “тургундарды” кабыл алынган чечимди, кийинки суроолорго таянып жооп берүүлөрүн суранат:

- Кабыл алынган чечим боюнча эмне айта аласыз?
- Ал адилеттүү болуп саналабы?
- “Ооба” жана “Жок” деген учурда – эмне үчүн? Силерде кандай аргументтер бар?
- Башка, кыйла натыйжалуу чечим кабыл алса болот беле? Кандайча?
- Бул кырдаалда кыйла адилеттүү чечим кабыл алуу үчүн эмне жеткен жок?
- Мынчалык ойлонуштурулбаган чечимди кабыл алуунун кесепети канчалык?

Окуучулар, албетте, тигил же бул тараптын пайдасына, кабыл алынган чечимдин адилеттүүлүгүнө же адилетсиздигине карата ар кандай аргументтерди келтиришет, алар кырдаалды бир далай чаташтырып салышы мүмкүн жана белгилүү эмоцияларга ээ болушу толук ыктымал. Педагог талкуу процессинин башкара албас “урушка” өрчүшүнө жол бербей көңүл буруп, кылдаттык менен көзөмөлдөйт, талкуулоону убагында токтотот. Чечим таптакыр башка ыкма менен кабыл алынышы мүмкүн болгонуна дагы бир жолу басым кылуу зарыл.

Окуучуларга, жоопту алар өздөрү айткандай болуп, дагы бир жолу суроо берилиши керек – **кабыл алынган чечим кыйла адилеттүү болушу үчүн эмне керек?**

Педагог окуучуларды жоопко жетелегендей болот:

- талкуулоо процессине бардык кызыкдар тараптарды тартуу зарыл,
- ар бир тарапка келип чыккан кырдаалды талкуулоого мүмкүндүк берүү,
- кызыкчылыктардын бул кагылышуусуна катышкан тараптардын аргументтерин жана сунуштарын угуу,
- МҮМКҮН БОЛГОН БАРДЫК “МАКУЛ” жана “КАРШЫларды” талкуулоо,
- шаардын келечегинин жана өнүгүү стратегиясынын контекстинде кырдаалды талдоо
- мүмкүнчүлүктүү чечимдердин жана алардын натыйжаларынын варианттарын түзүү,
- жана андан кийин гана кыйла натыйжалуу жана салмактуу акыркы чечимди кабыл алуу.

Оюндун экинчи баскычы:

Педагог окуучуларга кийинки тапшырманы берет:

- “тургундардын” биринчи үч тобу каражаттарды колдонуунун өзүнүн вариантынын пайдасына иштеген аргументтердин үстүндө иштейт;
- “мэриянын” тобу өзүнүн көз карашы менен, акчаны колдонуунун топтордун муктаждыктарына карата божомолдорго /жоромолдорго негизделген бардык мүмкүн болгон варианттарды иштеп чыгат жана талкуулайт.

Топторго бет ачарларды талкуулоого жана даярдоого жетишерлик убакыт берилет – 10-15 мүнөт.

Кызыкдар болгон бардык тараптардын бет ачарларын угуп жана ар бир сунуш кылынган вариантты талкуулап, педагог топтордун бардык кызыкчылыктарын эске алуу менен бөлүнгөн каражаттарды колдонуу тууралуу чечим кабыл алуу боюнча шаардын мэриясынын ачык отурумун уюштурат. Отурумду атайын комиссиянын чыгып сүйлөшү аяктайт, ал мэриянын атынан кабыл алынып жаткан чечимди жарыялайт жана аны аргументациялайт. Андан кийин жалпы талкуулоо өткөрүлөт, анын жүрүшүндө басымдуулук кылбаган этникалык топтордун көйгөйлөрүн аныктоо жана шаардын өнүгүү саясатында алардын муктаждыктарын таануу ыкмалары талкууланат.

Педагог окуучуларды талкуунун буга чейинки суроолоруна кайтарышы мүмкүн, эми аларга таптакыр башка жооптор берилет.

- Жаңы эле кабыл алынган чечим боюнча эмнелерди айта аласыз?
- Ал мурдагыдан принципиалдуу айырмаланабы? Атап айтканда эмнеси менен?
- Ал адилеттүүрөөк болуп саналабы, эмне үчүн? Силерде кандай аргументтер бар?
- Мурдагыдан айырмаланып бул чечимди кабыл алууга атап айтканда эмне мүмкүндүк берди?
- Ушундай ыкма менен кабыл алынган чечим мүмкүн болгон натыйжа түрүндө көйгөйлөрдүн бөлүгүн чечеби? Эмне үчүн?

Оюндун жыйынтыктарын жалпылоо:

Бул оюн-көнүгүүнү эки баскычта өткөрүү кийинки мүмкүнчүлүктөрдү берет:

- **Биринчи баскычында** мэриянын каражаттарын колдонуу тууралуу чечимди алдын ала топтордо талкуулоосуз жана кырдаалдын өнүгүүсүнүн мүмкүнчүлүктүү сценарийлерин караштырбастан жана кызыкдар тараптардын көз караштарын макулдаштырбастан кабыл алуу. Мындай ыкма менен кабыл алынган чечим кийинкилерге алып келет
 1. басымдуулук кылбаган “этникалык” топтордун муктаждыктарын ылгоо;
 2. чечимди күн мурунтан жаман мамиле кылып кабыл алуу
 3. чымырканыунун пайда болушунун жана анын ачык чыр-чатакка өрчүшүнүн мүмкүн болгон тобокелдиги
- **Экинчи баскычта** төрт чакан топтордо иш алып баруу уюштурулат, анда бардык кызыкдар тараптардын муктаждыктары жана алардын муктаждыктарына болушунча жооп берген сценарийди тандоо мүмкүнчүлүгү талкууланат. Андан кийин “этностор” топтору өздөрүнүн чечимдерин тартуулашат, бет ачарларды өзүнүн чечимин жарыялап жана мүмкүнчүлүктүү чыр-чатакты чечүүнүн жана киргизүү саясатын калыптандыруунун пайдасына аргументтерди келтирип мэриянын тобу аяктайт.

Алып баруучу оюндун биринчи жана экинчи баскычтарынын жыйынтыктарын салыштырууну уюштурат жана алдын ала туура эмес ойдо болууга байланыштуу (б.а. адилетсиз чечимдерди кабыл алууга алып келген, башка адамдарга оңолбос зыян келтириши жана чыр-чатакты чыгарышы мүмкүн болгон кимдир бирөөгө же бир нерсеге карата алдын ала калыптанган терс мамиле менен байланыштуу) тобокелдиктерди эске алуу менен кабыл алынган чечимдердин айырмасына жана натыйжаларына көңүл бурат.

Сабактын аягында педагог окуучуларды алып келе турган **корутундулар**:

Кырдаалга тартылган бардык тараптардын муктаждыктарын кылдат уюштурулган талкуулоосу чыр-чатактын келип чыгуусунун тобокелдигинин төмөндөшүнө көмөктөшөт

“Оппоненттин позициясында” болуу анын жүйө далилдерин түшүнүүгө жана компромисстик же кооперация базасындагы чечимге келүүгө жардам берет

Чечим кабыл алгандар – анын натыйжалары үчүн жоопкерчиликти өзүнө алышат, ошондуктан алар үчүн бардык катышуучуларды талкуулоо процессине киргизүү боюнча бардык кадамдарды аткаруу өзгөчө маанилүү.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

Үй тапшырма:

- ✦ Портфолиону толуктоо: ар бир окуучу кийинки сабакка Геометрия шаарынын “мэриясынын” комиссиясынын кеңешмесине күн тартибин түзүшү керек, ага мектепте билим берүүнү өнүктүрүүгө бөлүнгөн каражаттардын мүмкүн болгон бөлүштүрүлүшүнүн суроолорун караштырууга тиешелүү 4-6 пунктту киргизүү зарыл. Бул тапшырма бардык топторду чечим кабыл алуу процессине киргизүү саясатын түшүнүүнү бекемдөө болот.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Аткарылган тапшырма күн тартибинин пункттарынан турушу керек. *Мисалы:*

1. Билим берүүнү өнүктүрүүгө кошумча каражаттардын бар экендиги жөнүндө мэрдin орун басарынын баяндамасы.

2. Коомдоштук ичинде мектепте билим берүү тармагындагы эн эле курч көйгөйлөрү жөнүндө билдирүү.
3. Тараптардын сунуштары...
4. Чечимди иштеп чыгуу жана добуш берүүнү өткөрүү ыкмасы жөнүндө сунуштар.....

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

Сунуш кылынган күн тартиби кийинки критерийлерге жооп бериши керек:

- “топтордун кызыкчылыктарынын картасын” сүрөттөйт
- чыр-чатакты талдайт жана анын мүмкүн болгон сценарийлерин жана натыйжаларын түшүнөт, келишпеген тараптардын кызыкчылыктарын айырмалайт
- ар кандай көз караштарды жана чечмелөөлөрдү түшүнүүнүн маанилүүлүгүн тааныйт, алар менен макул болбогон күндө дагы
- чыр-чатакта тараптардын кызыкчылыктарын бөлүп көрсөтө алат жана салыштыра алат
- чыгарып таштоонун жана чыр-чатактын өнүгүшүнүн кийинки тобокелдиктеринин мүмкүн болгон жерлерин аныктайт

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабак аналитикалык жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн да, өзүн жана чыр-чатакта өзүнүн жүрүш-турушун көзөмөлдөөнүн тажрыйбалык жактан өздөштүрүүсү үчүн да маанилүү. Ошентип, саясат таануу, социология, чыр-чатактарды таануу курстарында колдонулушу мүмкүн. Сабактын оюн формасы чыр-чатактык өз ара аракеттешүүнүн тажрыйбасын “жашап көрүүгө” жана натыйжасында чыр-чатактагы ар кандай тараптардын билдирүүлөрүнө жана талаптарына бейтариз (неформально) мамиле кылууга мүмкүндүк берет.

Кошумча окуу: Хасан Б.И. “Чыр-чатактын иштиктүү психологиясы”.

5-БӨЛҮК

Социалдык бириккендик

№ 16-САБАК

**САБЫРДУУЛУК КӨП ТҮРДҮҮ КООМДО
МАКУЛДУКТУН НЕГИЗИ КАТАРЫ**

Студенттер үчүн тема: «Мен сабырдуу адаммынбы?»

Сабактын планы:

- **Жазылуу - 10 мүн**
- **Багыттоочу талкуулоо “ООБА! ЖОК” Мүмкүн... Талкуулоонун темасы “Мен – сабырдуу адаммын!» - 30 мүн**
- **Чакан-лекция жана топтук иш «Сабырдуулук принциптери жана адам укуктары» - 30 мүн.**
- **Видео материалды көрүү жана көрүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуу - 15 мүн**
- **Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.**

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: өлкөнүн жарандык жана улуттук биримдиги үчүн сабырдуулуктун ролун түшүнөт; сабырдуулук принциптерин жана алардын адам укуктары менен байланышын түшүнөт; “сабырдуу адамдын” белгилерин жана мүнөздөмөлөрүн бөлүп көрсөтөт

Баалуулук: жарандык биримдик үчүн сабырдуулукту калыптандыруу керектигине ишенет; көп түрдүүлүктү жана адамдын жекечилигин көрсөтүүнүн, ар бир адамдын жеке укуктарын жана эркиндиктерин урматтоонун жана сакталышынын баалуулугун тааныйт; маданий көп түрдүүлүктү сактоо жана өнүктүрүү үчүн сабырдуу мамиленин маанилүүлүгүн тааныйт

Тажрыйбалык: өз сабырдуулугунун деңгээлин баалай алат, өзүнүн муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын жамааттын жана коомдун кызыкчылыктары менен салыштыра алат; инсандын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүсүнө сезимтал болот

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көнүгүүлөрдү сүрөттөө, “ООБА! ЖОК! МҮМКҮН...” жазуулары менен 3 көрнөкчө, чакан топтордо иштөө жана чакан топтордун бет ачары. Сабырдуулук принциптери декларациясынан үзүндүлөрдү окуучулардын санына жараша басып чыгаруу, чакан-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор, ватман барактарынын жарымынан эки-үчөө, түстүү маркерлер, тест-көнүгүү: “Сабырдуу инсандын сапаттары”, видео материал.

Иш алып баруу ыкмасы: “ООБА! ЖОК! МҮМКҮН...” багыттоочу талкуу, “мээ чабуулу”, чакан-лекция, басып чыгарылган материалдар менен иштөө, чакан топтордо иштөө, чакан топтордун бет ачарлары, жалпы топтук иш, талкуу, видео материалды көрүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Мышык-чычкан” жазылуу оюну

Педагог окуучулардын жуптарга бөлүнүшүн уюштурат, ар бир жуп катышуучулардын бири отура турган отургучту алат. Отургучтар тегерек боюнча ичти каратып коюлат. Ошентип, окуучулардын жарымы отургучтарда отурат – бул “чычкандар”, калгандары артына турат – бул “мышыктар”. Бир “мышыкка” “чычкан” жетпей калышы керек.

Алып баруучунун белгиси боюнча оюнду баштап, бул “мышык” кайсы бир “чычканга” көз кысып коет. “Чычкандын” маселеси көз кыскандын бош отургучуна чуркап баруу. Артта турган “мышыктын” маселеси аны ийининен кармап калуу. Эгерде “мышык” өзүнүн “чычканын” кармап албай калса – кайра башка “чычканга” көз кысат. Кайсы бир убакыттан кийин “мышыктар” жана “чычкандар” орун алмашат. Педагогго катышуучуларды сергитүү жана иштин башына даярдоо үчүн оюндун энергетикалык темпин сактоо зарыл.

“Сабырдуулук деген эмне?” көнүгүүсүн аткаруу

Педагог бүгүнкү сабактын темасы Сабырдуулук экенин окуучуларга билдирет. Сабырдуулук күндөлүк турмушка мурда эле бекем кирген термин, биз аны сүйлөшүүдө колдонобуз, ал бийик трибуналарда айтылат, сабырдуу болуу чакырыктары көп учурда угулат ж.б. Бирок чындыгында бул сөз эмнени болжолдойт болду экен? Биз аягына чейин анын анык маанисин билебизби? Сабырдуу жүрүш-туруш, сабырдуу инсан, сабырдуу ой-жүгүртүү жөнүндө сөз кылсак болобу? Кыргызстандын жарандыгын албаган адам сабырдуу боло алабы? Окуунун отличниги ар дайым эле автоматтык түрдө сабырдуу инсан болуп саналабы? Биздин ар бирибиз өзү тууралуу: МЕН – САБЫРДУУ АДАММЫНБИ?, - деп айта алабы?..

Ушул сыяктуу киришүүнү жасап, педагог окуучуларга сабырдуулук темасына, “ООБА! ЖОК! МҮМКҮН...” талкуусуна катышып, сүйлөшүүнү сунуш кылат.

Талкууну өткөрүү үчүн педагог алдын ала даярдалган жазуусу бар көрнөкчөлөрдү алып чыгат:

ООБА!

ЖОК!

Мүмкүн...

Ар бир көрнөкчө аудиториянын ар кайсы үч тарабына жайгаштырылат – бул дубалдар, отургучтардын аркасы болушу мүмкүн же көрнөкчөлөрдү жөн гана полго, окуучулардын бутунун алдына жайса болот. Педагог окуучулардын милдети **ырастоону** (суроо эмес!) кунт коюп угуу жана уккан ырастоо менен макул же макул эместигине жараша жайгашкан көрнөкчөнүн жанынан өз позициясын ээлөө экенин жарыялайт:

- ООБА! Менин макул экендигим анык!

- ЖОК! Мен таптакыр макул эмесмин!

- Мүмкүн... Мен шектенем же билбейм.

Бул көнүгүү катышуучуларды үч тең эмес топторго бөлөт: алардын пикирлери “келише албай калат”! Эгерде топтордун кайсы бири аз санда же тескерисинче көп санда болуп калса, коркуунун кажети жок. Позициялар ээленгенден кийин, педагог ар бир тараптын өкүлдөрүнө пикирин айтуу укугун берет. Талкууну макул болбоо көз карашынан баштаган жакшы, аны менен бирге окуучуларга каалоосу боюнча өзүнүн пикирин билдирүү сунуш кылынат.

Талкуу үчүн ырастамалар:

«МЕН – САБЫРДУУ АДАММЫН!»

Окуучуларга ойлонууга бир нече секунда берип, педагог алардын ар бирине белгилүү көз карашты (позицияны) ээлөөнү сунуш кылат – макул, макул эмес же шек саноо. Талкуунун жүрүшүндө катышуучу өзүнүн көз карашын алмаштырышы жана башка көз карашка эркин өтүшү мүмкүн. Бул көнүгүүнүн технологиясынын өзү катышуучуларды ойлонууга, өз пикирин аныктоого, аны “коргоого” аракет кылууга жана өз пайдасына зарыл аргументтерди табууга мажбур кылат. Талкуу учурунда педагогдун окуучуларга дем берип турушу шарт, кайсы бир ачык аргументацияланган комментарийлерден кийин: “кимдир бирөө өзүнүн көз карашын өзгөрткүсү келеби?”, - деген суроону бериш керек. Мисалы, шектенүүнү токтотуп, белгилүү пикири бар топко кошулса болот, же, тескерисинче, чечкиндүү “ООБА! же ЖОК!” дегенден “айрылуу жана шектене баштоо. Окуучуларга жардам бергиле, алар менен бирге зарыл сөздөрдү табууга, алар карама-каршы көз караштарды тандап алганына карабастан аларды жараштырууга аракет кылгыла. Сиздин чоң жардамчыңыз өзгөрүлбөс тамашакөйлүк сезимиңиз боло турганын унутпаңыз!

Талкуу-көнүгүүсүн өткөргөн сайын, кээде токтотууга оор болгон талаштар пайда болот. Ага карабастан, талкуунун аягында педагог окуучуларды алып келүү зарыл болгон маанилүү корутундуга алып келет:

Биз бири-бирибиз менен талашабыз жана канчалык сабырдуубуз же сабырдуу эмес экендигибизди далилдейбиз, бирок эч кимибиз өзүнө – “сабырдуулук” термини чындыгында эмнени билдирет?, - деген суроону берген жок. Биз анын түз котормосун билсек дагы – анын кеңири мааниси эмнеде? Өзүнүн сабырдуулугунун даражасына баа бергендей, бул термин бизге канчалык түшүнүктүү?

Сабакты улантуу үчүн педагог окуучуларга “сабырдуулук” терминин өзүн чечмелеп билүүнү сунуш кылат. Алдыда чакан топтордо иштөө, топтордун ар бир беш мүнөт ичинде “сабырдуулук – бул”, - фразасын улантып, сабырдуулуктун аныктамасын жазат. Бул үчүн педагогго окуучуларды 4-6 адамдан турган чакан топторго бөлүү, топторго аталышын тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү, кагаз менен маркерлерди таратуу керек, б.а. чакан топтордо ишти уюштуруу. Иш алып баруу процессинде педагог топтон топко барат, аныктамаларды түзүүгө жардам көрсөтүп, окуучуларга дем берет.

Чакан топтордо иш аяктагандан кийин педагог ар бир топко сөз узатып, бет ачарларды уюштурат. Топтор көрсөткөн сабырдуулуктун туюндурмалары (формулировкалары) ырааттуулугу менен, алардын бардыгы бир сызыкка жайгашкандай – мисалы, дубалда же доскада илиниши керек, биринчиден, жалпылоону жайлуураак өткөргөндөй кылып, экинчиден, “биринчи” жана “экинчи” орундар болбогондой кылып.

Топтордун бардык бет ачарлары айтылгандан кийин, педагог окуучулар берген сабырдуулуктун аныктамаларын жалпылайт, топтордун аныктамаларында болгон маанилүү учурлардын астын кызыл маркер менен сызат жана кийинчерээк кайрылып келиш керек болгон жаңылган жерлерине токтолбойт өтөт. Окуучуларды мактап жана “сабырдуулук” (башка адамды кабыл алуу, айырмачылыктарга чыдамдуулук, адам укуктарын сактоо, кечиримдүүлүк ж.б.у.с.) түшүнүгүнө жакын болгон аныктамалар үчүн колдоп, педагог студенттерге Сабырдуулук принциптеринин декларациясы менен таанышууларын сунуш кылат. Бул үчүн ар бир окуучу 1995-жылдын 16-ноябрында ЮНЕСКОнун башкы конференциясында маанилүү эл аралык документ катары кабыл алынган жана кол коюлган Декларациясынан үзүндүнүн басылмасын алат (төмөнкүдө келтирилген)

САБЫРДУУЛУК ПРИНЦИПТЕРИНИН ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

(ҮЗҮНДҮ)

1995-жылдын 16-ноябрында ЮНЕСКОнун башкы конференциясында
5.61 резолюциясы менен бекилген

1995-жылдын 16-ноябрында жарыяланган жана кол коюлган. Ошол эле жылы
Декларациянын англис тилинен «Declaration of principles on tolerance» орус тилине
которулушу «Декларация принципов терпимости» катары катталган.

1-берене

САБЫРДУУЛУКТУ ТҮШҮНҮҮ

1.1 Сабырдуулук – биздин дүйнөнүн маданиятынын көп түрдүүлүгүн, биздин өзүбүздү билдирүү жана жеке инсандык өзгөчөлүктөрүбүздү көрсөтүү ыкмаларын урматтоо.

кабыл алуу жана туура түшүнүү. Буга билимдер, ачыктык, баарлашуу жана ой-жүгүртүүнүн, ар-намыстын жана ынанымдардын эркиндиги өбөлгө болот. Сабырдуулук – бул көп түрдүүлүктүн шайкештиги. Бул моралдык парз гана эмес, саясий жана укуктук муктаждык. Сабырдуулук – бул тынчтыкка жетишүүнү мүмкүн кылган жана согуш маданиятын тынчтык маданиятына алмаштырууга көмөктөшкөн жакшылык көрсөткүчү.

1.2 Сабырдуулук — бул эпке келүү, кечиримдүүлүк же макул болуучулук эмес. Сабырдуулук – бул баарынан мурда адамдын универсалдуу укуктарын жана негизги эркиндиктерин таануунун негизинде түзүлгөн жигердүү мамиле. Эч бир жагдайларда сабырдуулук бул негизги баалуулуктарга кол салууну актай албайт, сабырдуулукту өзүнчө адамдар, топтор жана мамлекеттер көрсөтүшү керек.

1.3 Сабырдуулук — адам укуктарын, плюрализмди (анын ичинде маданий плюрализмди), демократияны жана укук тартибин бекемдөөгө көмөктөшүү милдети. Сабырдуулук – бул түшүнүк сокур ишенимден (догматизмден), чындыкты жана адам укуктары тармагындагы эл аралык укуктук акттарда белгиленген ырастоочу ченемдерди чексиз кылуудан баш тартууну билдирет.

1.4 Адам укуктарын урматтоого үндөш болгон **сабырдуулукту көрсөтүү** социалдык адилетсиздикке карата чыдамдуу мамилени көрсөтүүнү, өзүнүн ынанымдарынан баш тартууну же башкалардыкына эптешүүнү билдирбейт. Бул ар бир адам өзүнүн ынанымдарында эркин жана башкалардын ушундай эле укугун тааныйт дегенди билдирет. Бул адамдар өзүнүн табияты боюнча тышкы келбети, абалы, сүйлөгөнү, жүрүш-турушу жана баалуулуктары боюнча айырмаланат жана тынчтыкта жашоо менен өзүнүн жекечилигин сактоо укугуна ээ экенин билдирет. Бул ошондой эле бир адамдын көз карашы башкаларга таңууланшы мүмкүн эмес дегенди билдирет.

Педагогго жалпы топтук ишти САБЫРДУУЛУКТУ ТҮШҮНҮҮ 1-беренесиндеги ар бир фраза ар бир өзүнчө студент тарабынан үнүн чыгарып окулгандай кылып уюштуруу керек (текстти фразаларга бөлсө – бул дээрлик бардык окуучулардын арасында бөлүштүрүлгөн 15ке жакын мүнөздөмө болот). Ар бир окуудан кийин пауза жасап, бул принцип түшүнүктүү экенин тактоо керек, зарыл болсо аны кыйла кеңири чечмелөө, жеткиликтүү тил менен түшүндүрүү, бет ачардын жүрүшүндө окуучулар берген жаңылыш аныктамаларды чечүү шарт. Декларацияда жазылган сабырдуулуктун ар бир мүнөздөмөсү анын принциптерин өзүнчө бекитүү катары угулат жана бул терминдин майда-чүйдөсүнө чейинки жана так аныктамасын түзөт.

Сабырдуулукка: тарыхына, терминдин маанисине, Сабырдуулуктун эл аралык күнүнө, теманын көркөм адабиятта чагылдырышына арналган видео материалды көрүү өткөрүлгөн маектин жыйынтыктарынын бекемдөөсү болот (педагог бул материалды <https://www.youtube.com/watch?v=Zfh3AuQKecQ> шилтемеси боюнча өтүп тапса болот, ошондой эле компакт дискте №16 “Сабырдуулук: макулдук жана көп түрдүүлүк” темасы боюнча тапса болот).

Тасманы көрүүнүн жыйынтыктары боюнча педагог кийинки суроолорго таянып, талкуулоону уюштурат:

- Сабырдуулук термини эмнени божомолдойт болду экен?
- Дүйнө элдеринин ар кандай тилдеринин котормолорунда сабырдуулуктун мааниси эмнеде?
- Эмне үчүн мындай зарылдык пайда болду – Сабырдуулук принциптеринин декларациясы эл аралык документтин иштеп чыгуу жана кол коюу.

- Бул документ ким тарабынан жана качан бекитилген жана кол коюлган?
- Кыргызстан бул документке кол койгон өлкө болуп саналабы?
- Сабырдуулук принциптеринин декларациясы өзүндө кайсы негизги ойду алып жүрөт?
- Сабырдуулук жана адам укуктарынын арасында байланыш барбы? Ал байланыш эмнеде турат?

**“Сабырдуулук: макулдук жана көп түрдүүлүк”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Сабырдуулук (заманбап тилге сөз англ. tolerance келген, кыргыз тилинде толеранттуулук деп да аташат) – өзүнүкүнөн айырмаланган жүрүш-турушту жана ишенимдерди кабыл алуу даярдыгы, силер алар менен макул болбосоңор же аларды жактырбасанар дагы.

“Сабырдуулук” түшүнүктөрүнүн ар кандай тилдеги аныктамаларын салыштыруу кийинки корутундуну жасоого мүмкүндүк берет: сабырдуулук деп бөтөн пикирге чыдамдуу мамиле, чоочун ишенимдерди урматтоо түшүндүрүлөт. Сабырдуулук кош көңүлдүк же башка инсанды же башка пикирди тоотпогондук катары кабыл алынбай турганын белгилеп кетүү маанилүү – бул чыдамдуулукка негизделген жоромол. Мындан тышкары, сабырдуулук айырмачылыктарга карата кызыкчылыкты билдирет, башкача айтканда жигердүү, иштиктүү мамиле. “Сабырдуулук” түшүнүгүнүн маңыздуу мааниси болуп туруктуулук, күч саналат. Башка пикирге карата чыдамдуулук күчтүүнүн көз карашын билдирет. Тескерисинче, ксенофобия алсыздыктын белгиси болуп саналат.

Өткөн кылымдын ортосуна чейин сабырдуулук түшүнүгү пассивдүү позиция катары түшүндүрүлгөн: чыдоо – өзүнө чабуул жасоо, кимдир-бирөөгө багынуу. Заманбап мамиленин шарттарында “сабырдуулук” сөзү, “чыдамдуулук” сөзүнүн синоними катары колдонулганы менен өзүнө башка маанилерди да камтыйт. “Сабырдуулук” – бул адам ыктыярдуу жана эстүүлүк менен келген жигердүү социалдык жүрүш-туруш. Өз ара аракеттешүүнү тең укуктуу маек катары кабыл алуу сабырдуу эстүүлүктүн зарыл шарты болуп саналат.

Сабырдуулук идеясынын өнүгүү тарыхындагы маанилүү окуясы болуп Адам укуктарынын жалпы декларациясын кабыл алуу (1948-ж.) саналат. Декларацияда тынчтыктын жана демократиянын башкы принциптери баяндалган. Зомбулук жана согуштар демократияны басаңдатуунун кесепети да, чыдамсыздыктын натыйжасы да болушу мүмкүн экендиги белгиленет. ЮНЕСКОнун аракетинен улам, акыркы он жылдыкта “сабырдуулук” түшүнүгү эл аралык термин, дүйнө көйгөйлөрүндөгү “ачкычтуу” сөз болуп калды. БУУ ЮНЕСКОнун мандатынын алкагында “Дүйнө маданияттары” концепциясы иштелип чыккан жана “Сабырдуулук принциптеринин декларациясы” (1995-жылдын 16-ноябры) кабыл алынган. 1995-жыл ЮНЕСКО тарабынан Эл аралык сабырдуулук жылы деп жарыяланган, ал эми 16-ноябрь – сабырдуулукка арналган, жыл сайын белгиленүүчү эл аралык күн болуп жарыяланган. Декларация ЮНЕСКОнун Кыргызстанды кошкондо, 135 мүчө мамлекеттери тарабынан кабыл алынган жана кол коюлган.

Ага карабастан, тең эмес экономикалык өнүгүү, ааламдашуу жана ага байланыштуу индустриядан кийинки жылышуулар, диндердин, маданияттардын, этностордун ар түрдүүлүгү кээде сабырсыздыкты көрсөтүүнүн булагы болот. Заманбап коомдо сабырдуулуктун маанисин түшүнгөнүнө карабастан, бир эле учурда чыдамсыздык, баскынчылык, ксенофобия, социалдык алыстоо жана кастык көйгөйлөрү актуалдашат, бул коомдук сабырдуулуктун таркалышына тоскоолдук кылат.

Бүгүн коомдо сабырдуулук принциптеринде курулган мамилелердин жаны маданиятын өстүрүү жөнүндө суроо турат. Сабырдуу ой жүгүртүү адамга, ага баарлашуунун, жашоо түрүнүн, ой жүгүртүүнүн түрүнүн белгилүү эмес, таптакыр башка, ага белгисиз, маданий, диний, этникалык салттарга кабылып, максатка багытталган таануу жолу менен көз караштардын жакындаосунун зарылдыгын, сабырдуу ишенимдерди иштеп чыгууну түшүнүүгө келүүгө мүмкүндүк берет. Өз ара аракеттешүү жолун айырмачылыктарды түшүнүүдөн баштап, акыр аягында жалпы, бириктирүүчү нерсени издеп табууга келүү зарыл. Тигил же бул салттардын, үрп-адаттардын себептерин түшүнүү жана кириптер болуу көз карашты кеңейтет, башка маданиятка урматтоону калыптандырат, өзүн талдоону өрчүтөт.

Сабырдуулук принциптерине негизделген адамдар, коомдук топтор, улуттук-мамлекеттик жалпылыктар арасындагы мамилелер кыйла адилеттүү боло баштайт, коомдун биригүүсүнө, маданияттардын өз ара байышына жана өнүгүшүнө көмөктөшөт. Бул болсо шексиз артыкчылык жана туруктуу өнүгүү үчүн артыкчылык болуп саналат жана мамлекеттердин, улуттардын, элдердин, аймактардын жана континенттердин өз ара байланышы менен өз ара көз каранды болушун күчөтүү эл аралык кызматташууну бекемдөө үчүн, адамзат XX кылымдын акыркы он жылдыгында кабылган башкы көйгөйлөргө жоопторду бирдиктүү издөө үчүн калыс шарттарды ачат.

Сабактын аягында Декларацияда жарыяланган сабырдуулук принциптеринин маанилүүлүгүнө дагы бир ирет көңүл буруп, жасаш керек болгон **басым**:

Сабырдуулук (лат. *Tolerantia* — чыдамдуулук, кабыл алуу) — башка көз карашка, жашоо түрүнө, жүрүш-турушка жана салттарга карата чыдамдуулукту билдирген термин. Сабырдуулук кош көңүлдүккө барабар эмес. Ал ошондой эле башка көз карашты же жашоо түрүн кабыл алууну билдирбейт, ал башкаларга өзүнүн жеке көз карашына ылайык жашоо укугун берүүдө турат.

Сабырдуулук — адам укуктарын, плюрализмди (анын ичинде маданий плюрализмди), демократияны жана укук тартибин бекемдөөгө көмөктөшүү милдети.

Сабырдуулук башка маданияттарды, өзүн жана адамдык жекечеликти көрсөтүү ыкмаларын урматтоо жана туура түшүнүү дегенди билдирет. Сабырдуулук эпке келүү, кечиримдүүлүк же макул болуучулук эмес. Сабырдуулукту көрсөтүү ошондой эле социалдык адилетсиздикке карата чыдамдуулукту, өзүнүн ынанымдарынан баш тартууну же бөлөк ынанымдарга бай ийүүнү, ошондой эле өзүнүн ишенимдерин башка адамдарга таңуулоону билдирбейт.

Бул ар бир адам өзүнүн ынанымдарында эркин жана башкалардын ушундай эле укугун тааныт дегенди билдирет.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✚ Портфолиону толуктоо: “Мен сабырдуу адаммынбы?” тестинин жардамы менен өзүн баалоону жүргүзүү, ал тест колдонмонун аягында Тиркемеде бар. Өзүн баалоонун жыйынтыгында тест боюнча өзүнүн натыйжасын жакшыртуу үчүн 5 кадамды түзүү:

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тестти жыйынтыктарды чечмелөөнүн ачкычтары менен басып чыгаруу жана таркатуу.

Үй тапшырмасын баалоо үчүн критерийлер (студенттердин айкын жетишкендиктери сабактын башында көрсөтүлгөн иш билгиликтерге ылайык келет):

Сунуш кылынган кадамдар кийинки критерийлерге жооп берет::

- “Сабырдуу адамдын” белгилерин жана мүнөздөмөлөрүн бөлүп көрсөтөт
- Чыр-чатакты төмөндөтүү үчүн сабырдуулуктун ролун түшүнөт
- Көп түрдүүлүктү жана адамдык жекечиликти көрсөтүүнүн баалуулугун тааныйт
- Өзүнүн сабырдуулугунун даражасын баалай алат
- Өзүнүн муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын жана башка топтордун кызыкчылыктары менен салыштыра алат

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабактын материалдары жалпы билим берүүчү курстарда да, маданий жана тил укуктарына байланышкан эл аралык ченемдери өздөштүрүүдө да, юридикалык адистиктердин студенттери менен иш алып барууда да колдонулушу мүмкүн. Талдоо үчүн документ иретинде азчылыктардын укуктарын сактоо боюнча башка конвенциялар же сунуштар колдонулушу мүмкүн. Мындай сабак педагогика, мамлекеттик башкаруу жана социалдык иш боюнча кайсы болбосун курстун алкагында маанилүү, анткени бири-бирине сабырдуу мамиле кылуунун түшүнүүсүн, мамлекеттик, билим берүү, социалдык мекемелерде иштөө үчүн ак ниеттүү чөйрөнү түзүүнү тереңдетет. Мындай чөйрө бизнес-компаниялардын ишине оң таасирин тийгизет жана сабактын материалдары менеджмент боюнча курстарда колдонулушу мүмкүн.

КЫЗМАТТАШУУ ЖАНА КООПЕРАЦИЯ

Сабактын планы:

- Жазылуу - 10 мүн
- “Мунара” көнүгүүсү - 20 мүн
- Көнүгүүнүн жыйынтыктары боюнча талкуу – 25 мүн
- Чакан-лекция «Социалдык өнөктөштүк жана жоопкерчиликти бөлүштүрүү - 15 мүн.
- Лекция боюнча талкуу - 15 мүн
- Сабактын жыйынтыгын чыгаруу, үй тапшырмасын берүү – 5 мүн.

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Маалымат арттыруучу: тилектештик жана социалдык биримдик эмне экенин түшүнөт, кооперациянын жана өз ара аракеттешүүнүн ар кандай түрүн бөлүп көрсөтөт

Баалуулук: “Башкага” урматтоо менен мамиле кылуунун маанилүү экенине ишенет; кызматташунун жана өз ара аракеттешүүнүн баалуулугун тааныйт, тынчтыктын жана карама-каршылыктарды зомбулуксуз чечүүнүн баалуулугу

Тажрыйбалык: өзүнүн муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын жамааттын жана коомдун кызыкчылыктары менен салыштыра алат (тең салмактуулугун белгилей алат); өз ара аракеттешүү кырдаалында жүрүш-туруш жөндөмдөрүнүн белгилүү спектрине ээ; командада иштей алат; топтор ичиндеги өз ара аракеттешүүдө жоопкерчиликти кабыл алат жана бөлүшөт; кооперация максатында көз карашын өзгөртүү ийкемдүүлүгүн көрсөтөт

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): эмпатия (тең бөлүшүү), талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көнүгүүнүн сүрөттөлүшү, көнүгүүнү аткаруу үчүн материалдардын пакети: ар бир топко А 4 калыбындагы беш ак жана беш түстүү кагаз барактары, ондон кыстыргыч (скрепка), коктейль үчүн ондон түтүкчө, (же тиш тазалагыч, ширенке – кандай болбосун бирдей таякчалар) 1 метрден скотч, чакан-лекциянын тексти, талкууга карата суроолор

Иш алып баруу ыкмасы: иштин командалык жөндөмдөрүн калыптандырууга моделдөөчү көнүгүү оюну, ийгиликтүү байланышты түзүү, чакан-лекция, талкуу, видеоматериалды көрүү

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

“Баарынан мурун санап берүү!” жазылуу оюну

Педагог катышуучуларды тегерекке тизет жана жуптарга бөлөт. Ар бир жуп бири-бирине бетме-бет турушу керек жана колдорун артына коюшу керек. Оюнчулар алып баруучу менен бирге үчкө чейин санашат жана ар бир катышуучу атаандашына белгилүү сандагы манжаларын жайып колдорун алдыга таштайт, мисалы, бир колунда үч манжа жана башка колунда төрт манжа. Ар бир оюнчунун милдети көрсөтүлгөн манжалардын суммасын туура айтуу. Туура санды ким биринчи айткан болсо, ошол жеңүүчү.

Оюнду бир нече жолу кайталаса болот, аны менен бирге ар бир жуп өзүнүн жеңиштеринин жана жеңилүүлөрүнүн эсебин жүргүзөт. Вариант катары, ар бир жолу жеңүүчүлөрдөн жаны жуптарды түзсө болот, бул акыркы жуп калганга чейин уланат да, анын ичинен жеңген оюнчу аныкталат. Ал үчүн тамашалуу байгени алдын ала даярдап алса болот.

Оюнду бир аз татаалдатса болот, анда ар бир оюнчунун милдети атаандашынын гана манжаларын санабастан, жупта көрсөтүлгөн манжалардын жалпы санын дагы эсептөө болот. Оюндун жөнөкөйлүгүнө карабастан, биринчи секундларда ойду топтоого мүмкүндүк бербеген күтүлбөстүк элементи иштей баштайт, бул оюнга шайыр кызыктыруучу мүнөз берет.

“Эң бийик мунара” көңүгүү-оюнун аткаруу

Педагог катышуучуларга бүгүнкү иш чакан тайпалардын курамында жүргүзүлө турганын билдирет. Бул үчүн катышуучуларды жалпы санына жараша 4-6 адамдан турган бир нече тайпага бөлөт. Бөлүштүрүүнүн натыйжасында, капыстык принциби - түстөр, жемиштер, жыл мезгилдери ж.б. боюнча бөлүнгөн үч-төрт тайпа түзүлөт. Педагог тайпа болуу үчүн – ар бир чакан топко кенешип, тайпанын аталышын, саламдашуу-ураанын ойлоп табуу зарылдыгын жарыялайт, алар калган бардык катышуучуларга көрсөтүлөт. Бул жөн гана фраза, ырдын сабы, кандайдыр бир жалпы топтук аракет, окуучулар көрсөткүсү келген нерселердин бардыгы болушу мүмкүн. Бөлүнгөн 2 мүнөттүк убакыттын ичинде – тайпалар зарыл болгон нерселердин бардыгын ойлоп таап, саламдашууну башкаларга угулбагандай кылып “репетициялап” көрүшү керек.

Андан кийин алып баруучу бет ачарлардын чынжырын уюштурат. Ар бир бет ачарды кол чабуулар менен колдоо керек.

Алып баруучу тайпаларга кезектеги кызыктуу тапшырманы сунуш кылат, анда топтордун ар бири “долбоор түзүүчүлөргө” жана “куруучуларга” айланат жана эң бийик мунараны курат. Бул үчүн алып баруучу ар бир топко зарыл болгон “курулуш” материалдарын таратат. Катышуучулар отурган ар бир столго төмөнкүлөр коюлат: А 4 калыбындагы 10 кагаз барагы, 10-15 кыпчыткыч, 1 метр скотч, коктейль үчүн 10-20 түтүкчө (же тиш тазалагыч, ширенке ж.б.). Материалдарды таратуунун зарыл шарттары кийинкилер:

- Ар бир топ материалдардын БИРДЕЙ САНЫН алат, б.а. ресурстарга ээ болуунун тең шарттарын алат

- Столдо эч бир башка буюмдар болбошу керек – калем саптар, дептерлер, калемдер ж.б., “курулуш материалдары” гана
- Алып баруучу катышуучулардан материалдарды таратуу учурунда эч нерсеге тийбөөлөрүн суранат; окуучуларга ресурсту бөлүштүрүү учурунда колдорун столдон алып коюларын сунуштаса болот.

Материалдарды ушундайча бөлүштүрүп, педагог катышуучулардын көңүлүн ар бир стол кагаздын, кыпчыткычтын, скотчтун, түтүкчөлөрдүн ж.б.у.с. бирдей санын алганына бурат жана мурдагыдай эле эч нерсени колдору менен албоону суранат.

Даярдык иштерин бүтүрүп, алып баруучу куручулар тайпаларына кийинки шарттарды сунуш кылат:

- биринчи 5 (10) мүнөт ичинде тайпалар БУЮМДАРДЫ КОЛУ МЕНЕН КАРМАБАСТАН – алар эң бийик жана эң бекем мунараны кандайча кура ала турганын талкуулоосу керек. Мунараны куруунун долбоору, эң мыкты “инженердик” идеялар, колдо болгон “курулуш материалдарын” эске алуу менен куруу технологиясы талкууланат. Педагог болуп жаткандарга кунт коюп байкоо жүргүзөт, “ката кетиргендерге” айып упайларды белгилеп жана талкуу процессинде кармана албай, материалдарды кармап жибергендерди катуу жарыялайт.
- кийинки 5 (10) мүнөт ичинде тайпалар берилген материалдардан мунара курушу керек болот, мындагы милдеттүү шарт: бардыгына сөз колдонууга тыюу салынат – ЭЧ КИМ СҮЙЛӨШПӨШҮ КЕРЕК! Алып баруучу күлүү, ыйлоо, мимиканы жана жансоолорду колдонуу болот, бирок сүйлөгөн болбой турганын эскертет! Педагог ИШТИН БАШТАЛЫШЫН ЖАРЫЯЛАЙТ жана мурдагыдай эле анын жүрүшүнө “сүйлөшүүлөр үчүн” айып упайларды белгилеп жана катуу жарыялап, кунт коюп байкоо жүргүзөт.

Алып баруучунун белгиси боюнча “курулуш иштери” аяктайт. Алып баруучу бардыгынан токтоолорун жана курулган мунаралар аракеттин бардык катышуучуларына жакшы көрүнгөндөй кылып отургучтарын жылдырууларын суранат. Куруучулар үчүн колдоо сөздөрү айтылат жана инженердик идеяларды жүзөгө ашыруулары үчүн колдор чабылат!

Педагог бардык катышуучуларга мыкты мунаранын эки критерии бар экенин эскертет, бул:

- ✦ **бийиктик жана**
- ✦ **туруктуулук (бекемдик)**

Алып баруучу катышуучулардын көңүлүн курулуштардын денгээлдерине бурат, эң бийик мунарага токтолот жана бардык мунаралардын туруктуулугун (бекемдигин) текшерүүнү сунуш кылат. Ал үчүн ар бир тайпадан “эң чоң көлөмдөгү өпкөсү бар” болгон бирден киши чакырылат. Чыккан катышуучулардын ар бири *коңиу мунаранын маңдайынан* орун алат жана алып баруучунун белгиси боюнча, эң чоң дем алып, 1 метр аралыгынан мунаралык конструкцияга үйлөй баштайт. Мунаралардын бөлүгү кадыры кетип кыйроого учурайт...

Алып баруучуга кыйроого учураган мунаралардын тайпасына, мисалы, алардын мунаралары эң бийик же эң кооз болгонуна көңүл буруп колдоо көрсөтүү зарыл. Жыйынтыгында, педагогго эч ким өзүн утулган катары сезбешти үчүн, мунаралардын мүмкүн болгон бардык артыкчылыктарын белгилеп, бардык тайпаларды элдештирүү

шарт. Туруктуу мунаралардын “конструкторлоруна” аларды өз колу менен ажыратуу сунуш кылынат.

Сабактын бул бөлүгүн аяктап, алып баруучу бардыгына жумушу үчүн ыраазычылык билдирет жана катышуучуларды баарлашуу мейкиндигинен отургучтарды алып салып, тегерекке отургузат.

Талкуулоо башталат, аны кийинки суроолор боюнча жүргүзүү керек:

- Бүгүнкү иштин катышуучуларынын көңүлү (маанайы) кандай?
- Топтогу иш кандай өттү? Силердин сезимдеринер кандай?
- Силерге жеңил болдубу? Оор болдубу? Эмне үчүн?
- Топто ишти уюштурган адам болдубу?
- Тайпада башчы (лидер) болдубу? Ал кантип аныкталды?
- Башчыларга суроо: топтун ишин уюштуруу канчалык оор (жеңил) болду? Бардык идеялардын угулушуна байкоо жүргүзүүгө жетишип жаттыңарбы? Топтун бардык катышуучулары ишке тартылгандыгын байкап жетиштиңерби?
- Канча идея болду? Кимдин идеясы жеңди?
- Укпай калган кимдир-бирөө болдубу?
- Топтун бардык эле катышуучулары ишке катыштыбы?
- Силер тобуңардын ишине ыраазысыңарбы? Эмне үчүн?
- Башка топко өткүңүз келеби? Эмне үчүн?
- Топтогу иш башкача өтсө болот беле? Кандайча?
- Качан иштеген оңой болду – талкуулоо процессиндеби же түздөн-түз “курулуштабы”?
- Өзүңөрдүн тобуңардын ишин ийгиликтүү деп эсептейсизби?
- Топтун ишинин ийгилиги эмненин эсебинен мүмкүн?
- Иш кыйла ийгиликтүү болушу үчүн силердин топко эмне жетпей жатты?

Талкуунун жүрүшүндө баарлашуу үчүн башка темалар пайда болушу мүмкүн – алардан коркуунун кажети жок, бирок ар сайын катышуучулардын көңүлүн – алар кандай иштиктүү аракеттердин эсебинен ийгиликти камсыз кыла алгандыгына буруп, сүйлөшүүлөрдү топ ичиндеги баарлашуунун позитивдүү тажрыйбасына багыттоо керектигин эстен чыгарбаш керек.

Топтогу өз ара мамилелер жөнүндө сүйлөшүү убакыттын чегинен чыгып кетиши мүмкүн – бул ошондой эле катышуучулардын ачылгандыгынын жакшы белгиси, ишенимдүү баарлашуунун атмосферасы жаралгандай кылып байланышты түзүү педагогдун колунан келди.

Бул сабактын жыйынтыгы болуп атаандаштык чечимдерди кабыл алуу жана аны менен бирге жалпы ийгиликке жетишүү белгилүү зарыл болгон, бир кырдаалга кабылган айланадагы адамдар менен өз ара мамилелешүүнүн стили катары кызматташуунун пайдасын түшүнүү саналат.

Катышуучулар максатка жетишүүдө тайпанын ар бир мүчөсүнүн салымынын эсебинен мыкты жыйынтыкка жетүүгө мүмкүндүк берген ишенимден жана өз ара аракеттешүүдөн, кулак салуу жана уга билүүдөн, тайпанын жалпы рухун жаратуудан жана бөлүшүүдөн, жалпы ийгиликке жоопкерчиликтүү иштөөдөн өздөрү үчүн уюшкан тайпалык иштин пайдасын ачат.

Бул көнүгүүнү аткаруу процессинде алган жөндөмдөр жана тажрыйба, албетте, катышуучулар ишмердүүлүктүн жаңы, үлгү (моделдик) жагдайында жүзөгө ашырылган эмес, чыныгы социалдык чөйрөгө багытталган деңгээлине чыккандагы кийинки иште пайдасы тиет.

**“Кызматташуу жана кооперация”
чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал**

Кызматташуу — бирдиктүү ишмердүүлүк процесси, мисалы, интеллектуалдык тармакта, эки же андан көп адамдардын же уюмдардын жалпы максаттарга жетишүү үчүн бирдиктүү аракетин. мында билим алмашуу, окутуу жана макулдашууга жетишүү жүргүзүлөт.

Кызматташуу – позитивдүү өз ара аракеттешүү, мында катышуучулардын максаттары жана кызыкчылыктары дал келет, же бир катышуучулардын максаттарына жетишүү башкалардын кызыкчылыктарын жана умтулууларын камсыз кылуу аркылуу гана мүмкүн

Кызматташуу – адамдар менен макулдашылган, уюшкан иш алып барууга умтулуу. Аларга колдоо көрсөтүү жана жардам берүү даярдыгы.

Жаратуу кызматташууну талап кылат. Кызматташуу ишенимди талап кылат...

Елена Рерих

Кызматташуу – бул өз ара түшүнүшүүгө, өз ара урматтоого жана өз ара жардамдашууга карата кадам. Анык кызматташуу же кооперация – бул башкалардын ийгилигине кубануу жөндөмдүүлүгү, бул бирдиктүү ишмердүүлүк кыйла натыйжалуу боло тургандыгы жөнүндөгү идея.

Кызматташуу адам айланадагы адамдарда коркунуч жана тоскоолдук эмес, кайсы бир көйгөйдү эки тараптуу пайда менен бирге чечүү мүмкүндүгүн жана каражатын көргөн инсандын сапаты болуп калат. Кызматташууга жөндөмдүү адам жөнөкөй чындыкты жетекчиликке алат: эки тарап тең ута турган эң мыкты бүтүм (сделка).

Кызматташуу – бул өз ара көз карандылыктын кесепети. Өз ара көз каранды чөйрөдө ал ийгиликке жетишүүнүн жалгыз акылга сыярдик каражатына айланат. Андыктан адамдар өз ара макулдаша башташат, биримдиктерге кирүүнү чечет, көйгөйдү чечүүдө тил табышууга аракет кылышат.

Эстүү адам кызматташуу менен атаандашуунун арасында алтын аралыкты издейт. Кызматташуу жөндүү болгон жерден ал атаандашуудан кетет жана, тескерисинче, атаандашуусуз көйгөйдү чече албаган жерде, ал кызматташууну тоотпойт. Кыраакы эмес адам бардыгында атаандашат. Ага макулдашуу, жол берүү жана тил табышуу жат. Ал тартынбаган, ийкемдүү эмес жана эптүү эмес. Кызматташуунун да өзүнүн талылуу жерлери бар. Ал жалкоолук, митечилик жана жан бактылык вирустарын жугузуп алууну тобокелге салат. Бул өзүнүн көйгөйүн башкалардын эсебинен чечүүнү каалаган, өздөрү кыймылдап койгусу да келбеген, ак ниет эмес катышуучулар кызматташуунун

“куйругуна” отуруп алганда болот. Андыктан кызматташууда артыкчылык, идеалдаштыруу жана аша чабуунун бөлүктөрүн көрүү зарыл.

Жеке инсандык мамилелерде мамилелердин алты түрү бар экенин эстетүү жөндүү:

→ “Мен уттум жана сен уттуң”,

→ “Мен уттум, а сен утулдун”,

→ “Мен утулдум – сен уттуң”,

→ “Мен утулдум, бирок сен да утулдун”,

→ “Мен уттум, ал эми башка тараптын кызыкчылыктары жана көйгөйлөрү мени таптакыр тынчсыздандырбайт”.

Кызматташуу “Менин женишим – бул бир эле учурда менин өнөктөшүмдүн да жениши”, - деген принципти жетекчилик кылат, бул “Уттум – Уттуң” режиминдеги мамилелердин түрү, бул адамдардын бири-бири менен кандай болбосун өз ара аракеттешүүсүндө өз ара пайданы ар дайым издөө. Кызматташуу же кооперация бардык макулдашуулар жана чечимдер эки тараптуу пайдалуу, эки тарапты тең канааттандырат дегенди билдирет, кызматташуу чечимин кабыл алганда, эки тарап тең ыраазы жана кабыл алынган аракет планынын жолун жолдогон болот. “Уттум – Уттуң” көрсөтмөсү бардыгына бардыгы жетишет, бир адамдын ийгилиги башканын эсебинен жетишилбейт жана башканын ийгилигин чыгарып таштабастан, аны кепилдүү кылган шартка негизделген.

Кызматташуу – бул эстүүлүк, урматтоо жана адамдарга карата ишеним менен дос болгондорго, жакшы уюштурулган бирдиктүү ишмердүүлүктөн укмуштуу синергетикалык натыйжаны эсептөөгө жөндөмдүүлөргө тиричилик аракети үчүн кенири мейкиндик ача турган чыгармачыл биримдиктин натыйжасы.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Экзаменге даярдануу: ар бир окуучуга кийинки сабакка социалдык долбоорло тууралуу материалдары окуп билүү зарыл, педагог аларды басып чыгарылган материалдар түрүндө таратат. Кийинки сабакка экзамендик долбоорлор үчүн алдын ала даярдалган эки идея менен келүү.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Тиркемеде жайгашкан тема боюнча материалдарды таанышуу үчүн басып чыгаруу жана таратуу.

Сабакты башка курстарда колдонуу боюнча сунуштар:

Сабак саясат таануу, социология, чыр-чатактарды таануу курстарында, чыр-чатаксыз өз ара аракеттешүүнү уюштурууга байланышкан темаларда колдонулушу мүмкүн. Мындай сабак ошондой эле тайпалык иш жана кызматкерлер менен иш алып баруу бөлүгүндө бизнес-менеджментти үйрөнүп жаткан студенттер үчүн пайдалуу.

ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ САБАК: ЭКЗАМЕНГЕ ДАЯРДАНУУ

Сабактын планы:

- Жазылуу – 10 мүн
- Көп маданияттуу чөйрөнү куруу боюнча долбоорлордун типтери” көрсөтмө берүүчү чакан-лекция 20 мүн
- Лекциянын жыйынтыктары боюнча суроолор жана жооптор 10 мүн
- Экзаменге даярдануу – 45 мүн:
 - а) экзамендик тапшырманы жана аны даярдоонун шартын аныктоо
 - б) баалардын критерийлери менен таанышуу.
 - с) топторду түзүү жана старттык долбоорлоо
- Корутундулар жана сабактын жыйынтыгын чыгаруу – 5 мүн

САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫ БОЮНЧА КАЛЫПТАНГАН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР:

Когнитивдик: долбоордук ишмердүүлүктүн принциптери жана мүнөзү жөнүндө кабардар; интер маданий чөйрөнү курууда жана жарандык окшоштуктарды калыптандырууда долбоорлордун ордун түшүнөт

Түюмдук (Аффективные): “Башкага” карата сый мамиленин маанилүүлүгүн, кызматташуунун жана өз ара аракеттешүүнүн баалуулугун, тынчтыктын жана карама-каршылыктарды зомбулуксуз чечүүнүн баалуулугун тааныйт

Тажрыйбалык: долбоорлоонун старттык жөндөмдөрүн көрсөтөт, тайпада иш алып бара алат, жамааттык аракеттерде жоопкерчиликти алат жана бөлүшөт, кооперация максатында өзүнүн көз карашын ийкемдүү өзгөртө алат

Бул билим берүүчү натыйжалар көбүрөөк даражада төмөнкү иш билгиликтердин калыптанышына көмөктөшөт (жардам берет): сын көз караш, эмпатия (тең бөлүшүү), сырттан тыш (четтелүү), айырмачылыктарды кабыл алуу, өзүн баамдоо жана өзүнүн окшоштугун элестетүү, талдоо жана жүрүш-туруш стратегиясын тандоо жөндөмү, тилектештикке жана өз ара аракеттешүүгө көрсөтмө

Зарыл материалдар: көнүгүүнүн сүрөттөлүшү, долбоордун типтерин жана мисалдарын сүрөттөө боюнча таратма материалдар, чакан-лекциянын тексти

Иш алып баруу ыкмасы: чакан-лекция, «мээ чабуулу», чакан топтордо иштөө, жалпы топтук талкуулоо, кеңеш берүү.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ:

Педагог окуучуларга бул сабак интер маданияттуулук тематикасы боюнча сабактардын мерчиминде (циклинде) аяктоочу болуп санала турганын жана бүгүн арадагы жыйынтыктар чыгарыларын жана экзамен берүүнүн зарыл болгон бардык шарттары талкуулана турганын жарыялайт. Буга чейинки бардык сабактардай эле жолугушуу жазылуу оюнунан башталат. Педагог окуучуларга мурдагы сабактарда өткөрүлгөн жана аларга бардыгынан көп жаккан каалаган оюнду ойноону сунуш кылат. Алып баруучунун ордун студенттердин бири алат.

“Көп маданияттуу чөйрөнү куруу боюнча долбоорлордун типтери” чакан-лекциясы үчүн маалыматтык материал

Өткөрүлгөн жазылуу оюнунан кийин педагог окуучуларды тегерекке отургузат. “Интер маданияттуу чөйрөнү куруу боюнча долбоорлордун типтери” чакан-лекциянын аталышы менен плакатты илет жана жаштардын тынчтыкты сактоо ишмердүүлүгүнө жана мындай иштин алкагында жүзөгө ашыруу мүмкүн болгон социалдык долбоорлордун типтерине байланыштуу көйгөйлөрдү чечүү боюнча мүмкүн болгон демилгелер менен таанышууну сунуш кылат.

Педагог Кыргызстандын өзүнчө коомдоштуктарында ишке ашырылган да, буга окшош социалдык иштин эл аралык тажрыйбасынын да демилгелери эске алынган долбоорлордун бир нече типтерин бөлүп чыгат.

1. Студенттер өткөрө ала турган, мисалы мектептерде сабактан тышкары иштин алкагында окутуучу иш-чараларды өткөрүү боюнча долбоорлор (мастер-класстар, класстык сааттар, клубдук жолугушуулар ж.б.у.с):

Ар кандай окутуучу программалар/ иш-чаралар мектептерде сабактан тышкары ишмердүүлүктүн алкагында жүргүзүлөт. Бул педагогикалык жана балдар жамаатынын дараметин жогорулатууга жана мектептен тышкары өнөктөштөргө да каралган кийинки долбоорлорго өтүүгө мүмкүндүк берет. Мындай программаларга, мисалы кийинкилерди киргизсе болот:

- “Өзүбүздү, башкаларды жана дүйнөнү тааныйбыз”
- “Достукка биринчи кадам ташта!”
- “Мага окшошпогон достор”
- “Бизди тынчсыздандырган нерселер тууралуу сүйлөшөлү”
- “Эстүүлүк адатка айланган жалган көз карашка каршы” ж.б.

2. Тарыхты, географияны жана жарандык билим алууну терең үйрөнүүгө багытталган класстан тышкары иш боюнча долбоорлор.

Мындай долбоорлордун алкагында ар кандай өлкө таануу, өзүнүн айылынын тарых музейлерин түзүү, окуу жайларында өлкө таануу музейлерин, көргөзмөлөрдү, экспедицияларды, викториналарды уюштуруу демилгелери колдонулушу мүмкүн. Мындай долбоорлор белгилүү темага арналган жигердүүлүккө багытталган (материалдарды, архивдерди окуп билүү, китептерди жана тасмаларды талкуулоо,

интервью, көргөзмөлөрдү, спектаклдерди, айыл көчөлөрү боюнча жүрүштөрдү өткөрүү ж.б.у.с).

3. Мектеп окуучуларынын арасында басмырлоо, рэкет жана зомбулук менен күрөшү боюнча долбоорлор:

“Токто!” же “Шылдынды токтот” сыяктуу мектептик акциялар ж.б.у.с. Буга окшош демилгелер шылдыңга жана психологиялык (гана эмес) зомбулуктун ар кандай түрүнө кабылган, маргиналдык социалдык топтордун балдары бар болгон мектептерде жакшы иштейт. Белгилүү мөөнөттүн ичинде (ай, чейрек) мектеп “шылдыңдардан эркин” чөлкөм болуп жарыяланат же башка ураандар сунуш кылынат. Бул мезгилде социалдык теңсиздик, адам укуктары, урматтоо жана сабырдуулук ж.б. көйгөйлөр жөнүндө балдарды кабардар кылган билим берүүчү иш-чараларды, талкуулоо аянттарын, видео материалдарды талкуулоолорду өткөрсө болот. Эгерде мүмкүнчүлүк бар болсо – мектептик форум-театрларды, мектептик өзүн башкарууну, ыктыярчылар тайпаларын ж.б. тартуу.

4. Студенттердин/ мектеп окуучуларынын жана жаштардын тармактык өз ара аракеттешүүсүнө багытталган долбоорлор:

Ош шаарында жана Ош областынын айрым мектептеринде окуучулар, мугалимдер жана жаштар арасында улуттар аралык өз ара аракеттешүүнү уюштурууга багытталган демилгелер жүзөгө ийгиликтүү ашырылган. Мисал катары кийинки долбоорлорду келтирсө болот:

- ИРЕТ КФ долбоору, анын алкагында “Студгородок” (бир улуттуу кыргыз кварталы) жана Он Адыр (бир улуттуу өзбек кварталы) райондорунда жайгашкан кыргыз жана өзбек мектептеринин окуучулары байланышты жөнгө салып, биргелешкен иш-чараларды өткөрүүдө. Биргелешкен иш-чараларды өткөрүүдөн мурда ар бир мектеп жана кварталдык комитеттер менен өз-өзүнчө иш алып баруу жүргүзүлгөн. Окуучулар жана мугалимдер үчүн тренингдер өткөрүлгөн, андан кийин мектептин өкүлдөрү кошуналарына барышты. Баруулар учурунда концерт жана билермандар турнири (аралаш тайпалардан) уюштурулган.
- Мектептик радио түйүндөрдү түзүү боюнча “Youth of Osh” жаштардын КБ долбоору. Долбоордун алкагында ар кандай мектептердин окуучулары мектепте радиорубкаларды түзүшкөн. Мектеп радиосу балдар үчүн кызыктуу маалыматтын булагы болот. Жаңы маалыматты тартуу үчүн “радиосттер” тайпасы байланышка киришкен, жаңылыктар менен алмашкан ж.б. Алардын жумушуна жаштар уюмунун активисттери байкоо жүргүзгөн. Бул долбоордун маанилүү жакшы жагы болуп позитивдүү ишмердүүлүк менен алектенген жаштар активисттеринин альтернативалуу үлгүлөрүн көрсөтүү саналат.

5. Билим берүү мекемеси менен жергиликтүү коомдоштуктун өз ара аракеттешүүсүн уюштурууга багытталган долбоорлор:

Мындай долбоорлордун ишмердүүлүгүнүн мүнөзү болуп ата-энелер коомун, пенсионер-педагогдорду, коомдук уюмдардын өкүлдөрүн, жаштардын жана жергиликтүү коомдоштуктардын арасынан ыктыярчыларды тартуу менен жигердүү студенттик жаштар менен бирге ишке ашырылган демилгелер саналат.

Мындай долбоорлордун ишмердүүлүгүнүн фокусунда кийинкилер болушу ыктымал:

- ата-энесинен (акча табуу максатында чет өлкөдө болгон) кароосуз калган балдарга кам көрүү же жөн гана мектеп жашындагы кенже балдарга кам көрүү. Мындай

типтеги долбоорлор үй-бүлөлүк колдоо жана тарбиялоо ченемин өзгөртүүгө таасир көрсөтүшү мүмкүн, муундар аралык байланышты оңдошу жана калктын жигерсиз көз карашын жигердүүгө алмаштыруунун эсебинен коомдоштуктардагы атмосфераны чындашы мүмкүн. Мындан тышкары, алар чыгымдарды деле талап кылбайт.

- Мектептер алдындагы клубдарды жана ийримдерди уюштуруу, бирок коомдоштуктун өзүнүн күчү менен.
- Студенттер же улуу мектеп окуучулары мектепке чейинки жана кенже мектеп окуучуларын кароого жардам бере ала турган коомдук балдар борборлорун уюштуруу. (Жигердүүлүк тиби – “Улуу агалар – Улуу эжелер”, бирок жетим балдарга карата эмес, жөн гана коомдогу балдарга колдоо көрсөтүү).
- Жалгыз бой улгайган адамдарга жардам көрсөтүү кыймылын уюштуруу (Жигердүүлүк түрү – “Тимурчулар”). Мындай акциялар Масы айылынын мектебинде жүргүзүлгөн жана балдар арасында да, чоңдор арасында да абдан чон популярдуулукка ээ болгон. Муундар арасында ишенимди жана байланышты калыбына келтирүү жана ага муктаж болгондорго карата кам көрүүчүлүк мамилени тарбиялоо, ошондой эле коомдоштуктагы атмосферага чыңдоочу таасир көрсөтөт.
- Жаштардын жана мектеп окуучуларынын жергиликтүү өз ара башкармалыкка катышуусун күчөтүү. Бул иш ар кандай ыкмалар менен күчөтүлүшү мүмкүн, мисалы, жаштар кеңешин түзүү аркылуу (Ош ш. мэриясынын тажрыйбасы). Күчтүү өз алдынча башкармалыгы болгон мектептерде мектеп парламентинин жергиликтүү кеңеш менен жигердүү байланыштары жөнгө салынышы мүмкүн. Мындан тышкары, “Жаштар аракеттенгиле!” сыяктуу атайын уюштурулган кыймылдар жергиликтүү коомдоштуктун көйгөйлөрүн чечүү максатында чоң эмес социалдык долбоорлорду ишке ашыруу үчүн колдонулушу ыктымал.

Долбоорлордун типтери менен таанышуунун аягында педагог окуучулардын суроолоруна жооп берет, жыйынтыгында демилгенин түрүнө карабастан, алардын бардыгы социалдык чөйрөнү жакшыртууга, кичинекей же чоң экенинен көз карандысыз адамдардын өз ара мамилелеринин көйгөйлөрүн чечүүгө жана акыр аягы – тынчтык жаратуучу процессти бекемдөөгө жана коомдун социалдык биригүүсүнө багытталганын белгилейт.

Топторду түзүү жана старттык долбоорлоо

Педагог экзамендик тапшырманы аткарууга даярдануунун старттык баскычын уюштурат: окуучуларга долбоордук топторго бөлүшүүнү сунуштайт. Көп маданияттуу билим берүү боюнча бүт курсту өткөрүүдө биринчи жолу педагог окуучуларга топторду ыктыярдуу негизде түзүүлөрүн сунуш кылат: окуучулар өздөрү 2-3-4 адамдан турган тайпанын мүчөлөрүн тандашат. Ар бир топ өзүнчө столго жайгаштырылат, катышуучулардын санына жараша А 4 калыбындагы долбоорлоо барактарын алат жана старттык долбоорлоону баштайт.

Тайпанын милдети өзүнүн долбоордук идеясын талкуулоо жана алынган форманы алгачкы толтуруу:

« _____ » долбоору

Идея	
Максат	
Уюштуруу тобу	
Көмөктөшүү тобу	
Ким үчүн	
Өткөрүлгөн күнү	
Өткөрүлгөн жери	
Милдеттер (долбоордун кадамдык планы)	<ul style="list-style-type: none"> • ... • ... • ... • ...
Натыйжа	

Сабактын аягына чейин калган убакта топтор долбоорлоо менен алектенет, педагогдун милдети – тайпалардын катышуучуларына, суроолоруна жооп берип, дымагына дымак кошуп, кеңеш берүү.

Сабактын аягына чейин 10 мүнөт калганда педагог окуучуларды кийинки аракеттерди талкуулоо үчүн жалпы тегерекке кайтарат. Бул баскычта дагы бир ирет экзамендик тапшырма, баалоо системасы такталат, экзамен алдындагы кеңеш берүүлөрдүн графиги аныкталат жана экзамендин күнү жарыяланат. Педагог окуучуларга долбоорлорду экзаменде коргоого ийгиликтүү жана жемиштүү даярданууларын каалайт.

ҮЙ ТАПШЫРМА:

- ✦ Экзаменге даярдануу: ар бир топко алар толтуруп, комиссияга басып чыгарылган түрдө бериши керек болгон экзамендик форма берилет. Бул форманын базасында ар бир топ экзамен убагында тартуулай турган жана коргой турган бет ачар даярдайт.

ҮТ аткарууга карата сунуштар:

Мисал катары ар бир окуучуга жүзөгө ашырылган долбоор жөнүндө басып чыгарылган материал берилет. аны топтун экзамендик бет ачарын даярдоо үчүн мисал катары колдонсо болот:

“Ачык асман алдындагы музей” долбоору

Идея (аталышы)	Мисалы: “Ачык асман алдындагы музей” акциясын өткөрүү
Максат	Мисалы: <i>Жаштарды шаардын /айылдын ажайып жерлери менен, этникалык, гендердик же курактык мүнөздөмөлөрдөн көз карандысыз, анын тарыхына бардык тургундардын кошкон жалпы салымынын көз карашынан тааныштыруу. Өз айылы, өз шаары жана өз өлкөсү үчүн сыймыктануу сезимин калыптандыруу</i>
Долбоордук топ	(Топтун катышуучуларынын – бул долбоордун авторлорунун аты-жөнү)
Көмөктөшүү тобу	Жакынкы айланадан колдоого ким кызыкдар жана бул иш-чараны даярдоого тартылган – ЖӨБО, мамлекеттик органдардын, ӨЭУ, бизнес-түзүмдөрүнүн, ММК, ЭУ ж.б. өкүлдөрү
Ким үчүн	Бул жерде аудитория аныкталышы керек – бул иш-чара ким үчүн өткөрүлөт (мисалы айыл мектебинин 9-11-класстарынын окуучулары үчүн); кыйыр – капыс көрүүчү катары кимдер тартылышы мүмкүн – мисалы, жөн гана жергиликтүү коомдоштуктун тургундары
Өткөрүлгөн күнү	XXX
Өткөрүлгөн жери	XXX
Милдеттер (долбоордун кадамдык планы)	<p>Мисалы:</p> <ul style="list-style-type: none"> • акцияны өткөрүүдө кызыкдар болгон негизги фигураларды (уюмдарды) аныктоо • ар бир кызыкдар тараптын катышуусун талкуулоо үчүн жалпы жолугушууну өткөрүү, талкуулоо жана аракеттерди макулдашуу • кербендин маршрутун кыймылын баштапкы чекиттен (жождон, мектептен, клубдан) даярдоо жана аныктоо, токтой турган жерлерди жана бул ажайып жер жөнүндө аңгемени ойлонуштуруу (Баатырлар аллеясы, тарыхый курулма, эң эски имарат, канал же көлмө, анын ичинде мектеп, клуб, базар, парк ж.б.у.с, милдеттүү – бул курулуштун жана курулмалардын артында кандай адамдар жана атап айтканда ким турган, шаардын/ айылдык өнүгүшүнө салым кошууну, атап айтканда ким түзгөн) • бул аймакта жашаган элдердин ар кандай тилдеринде (кыргыз, өзбек, орус, дунган, уйгур, татар, корей ж.б.) экскурсияны алып бара турган гид-экскурсияны алып баруучулардын ичинен даярдоо. Элдер жана тилдер көп болгон учурда – көптөгөн тилдерде баштоо жана аяктоо мүмкүн, экскурсиянын негизги бөлүгү – 2-3 тилде). Аны менен бирге экскурсия алып баруучулар экскурсия учурунда айтып бере турган кызыктуу далилдерди жана окуяларды табышы керек – (жооптуу, мөөнөттөр). <p>иш-чараны даярдоо жана уюштуруу – шаардын /айылдын тарыхый жерлерине баруу, анын ичинде жакындагы тарыхтын жерлерине, кербен түрүндө, жөө сейилдөө, арабада жүрү ж.б.у.с. (даярдануу үчүн жооптуу, зарыл уюштуруу жактарын макулдашуу)</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • мүмкүнчүлүк боюнча – кербен токтогон кездерде ачык музейлик аянттарда ар кандай элдердин салттарынын, үрп-адаттарынын фрагменттерин даярдоо жана көрсөтүү, вариант катары – викториналар, бул аймакта жашаган элдердин оюндары – (жооптуу, мөөнөттөр) • жыйынтыктоочу талкуу үчүн жожго / мектепке/клубка кайтуу, чай ичүүнү уюштуруу
Натыйжа	<p><i>Мисал:</i> “Ачык асман алдындагы музейдин” уюштуруучулары жана келүүчүлөрү кызыккан калыпта</p> <ul style="list-style-type: none"> - өз шаарынын/айылынын ажайып жерлери менен таанышкан - өз шаары /айылы үчүн, анын тарыхына жана өнүгүүсүнө жалпы салымды түшүнүү үчүн сыймыктануу сезими калыптанган - шаардын тарыхына жана бул жерде жашаган адамдарга кызыгуу калыптанган - бардык коңшу жашаган адамдардын жалпылык сезимин терең сезишти

Кийинки кадамда жалпы план-сценарийдин фрагменттерин ийне жибине чейин жазуу зарылдыгы жаралат, акциянын тигил же бул участогу үчүн жооптуулар эмне кыла алышат.

Акция аяктагандан кийин пландаштырылган план-сценарий менен уюштурулган жана өткөрүлгөн иш-чараны кеңири талкуулоо үчүн акциянын катышуучулары менен талкуулоо аянтын кеңейтүү зарыл.

ФИНАЛДЫК ЭКЗАМЕН

Топтук долбоорлорду коргоо

Бул экзаменди конокторду (ата-энелерди же окуучулар өздөрү үчүн кадыр-барктуу деп эсептеген адамдарды – башка педагогдорду, студенттерди, ыктыярчыларды, мурдагы бүтүрүүчүлөрдү, мэриянын, ЖӨБО, жаштардын ӨЭУ же эл аралык уюмдардын өкүлдөрү ж.б.) чакырып, ачык кылуу сунушталат. Коноктордун кээ бирин, сюрприз болушу үчүн, окуучулар менен макулдашпай чакырса болот.

Бөлмө жөнүндө алдын ала сүйлөшүп алуу зарыл, мүмкүн болушунча аны жасалгалоо, алдын ала аудиториянын бир дубалын катышуучулардын долбоорлору жайгаштырыла турган мейкиндик катары даярдоо керек. Алдыда боло турган аракеттин бардык катышуучуларын топтоп, педагог интер маданияттуулук тематикасы боюнча өткөрүлгөн сабактардын кыскача серебин жасайт.

Долбоордук идеялардын бет ачарларынын баскычы үчүн педагог, бет ачарлык барактар жайгаша турган дубал бардыгына көрүнө тургандай кылып, катышуучуларды жарым тегерек кылып отургузат. Ошону менен бирге баалоонун критерийлери менен барак катышуучуларга ошондой эле жакшы көрүнүшү керек.

Экзамен топтук бет ачарлар түрүндө өтөт. Бет ачарлар аяктагандан кийин педагог бардык студенттерге алдын ала даярдалган, түстүү (кызыл) кагаздан кесилген үчтөн жылдыз таратат. Алып баруучу педагог жылдыздарды таратат жана бардык катышуучуларды бет ачарлар менен дубалды бойлой эркин басып, анын пикири боюнча жеңүүчү болушу керек болгон плакатка жылдыздарды чаптоону суранат. Жалгыз шарт – жылдызды өзүнүн плакатына чаптаган болбойт.

Бул учурда экзамендик комиссия экзамендик долбоору үчүн ар бир топ ала турган бааларды талкуулайт (критерийлерге ылайык).

10-15 мүнөттөн кийин комиссия жыйынтыктарды жарыялайт.

Мындан кийин студенттик добуш берүүнүн жыйынтыктары чыгарылат. Анын жыйынтыгы боюнча долбоордук идеялардын кайсылары жеңүүчү болуп саналат жана “көрүүчүлөргө жагымдуу” байгесине татыгандар бардыгына көрүнүшү керек. (Жеңүүчү топтор үчүн алдын ала дипломдорду же чакан байгелерди даярдаса болот).

Өткөрүлгөн экзамен жыйынтыктарды талкуулоо жана – эмне үчүн бул долбоордук идеялар жеңүүчү деп табылганынын кенири талдоосу менен аяктайт. Сүйлөшүү сунуш кылган долбоорлорду кантип, кайда жана качан ишке ашырса боло турганын талкуулоо менен аяктайт.

Долбоорлордун натыйжалуулугун баалоо үчүн критерийлер:

- маданияттар аралык кызматташуу идеясына туура келет;
- акыркы жыйынтыкка иштейт – маданий көп түрдүүлүктү жана адам укуктарын сактоонун принциптерин, ченемдерин жана баалуулуктарын таркатуу (жайылуу);
- долбоордун идеясы жаңы жана кызыктуу;

- долбоор чоң материалдык чыгымдарды жана уюштурууга күч жумшоону талап кылбайт;
- долбоорду ишке ашырууга аймактын максималдуу мүмкүн болгон бардык “кызыкчылык топтору” киргизилген;
- долбоорду ишке ашыруу процессинин бардык тобокелдиктери эске алынган.

ФИНАЛДЫК БААЛОО:

Педагог окуучулардын экзамендик баалоосуна кенири токтолот – өткөн курс үчүн ар бир студенттин баасы кийинки эки компоненттен келип чыгат:

Жеке баа (ЖБ):

Студент өзү финалдык бааны алуу үчүн киргизүү керек деп эсептеген үй тапшырмалары менен портфолиодон 5 иш – бул баа ар бир студент тарабынан жеке алынат жана үй тапшырманы аткаруунун денгээлине жараша болот – беш упайдык система боюнча 50% (Мисалы, студент финалдык баа үчүн 2 эссе, 2 изилдөө жана 2 суроого жоопту тандайт).

Тайпалык баа (ТБ):

Тайпа экзаменде тартууланган долбоор үчүн алган баа – бул баа тайпанын бардык мүчөлөрү үчүн бир эле баа болот - беш упайдык система боюнча 50%.

Ар бир студенттин финалдык баасы (ФБ):

$$\text{ФБ} = (\text{ЖБ} + \text{ТБ}) : 2$$

Ошентип, финалдык баа орточо арифметикалык болуп саналат, ал жеке (ЖБ) жана тайпалык (ТБ) баадан алынган. Финалдык баалоо системасы ошондой эле басып чыгарылып, ар бир окуучуга таратылышы керек.

ТИРКЕМЕЛЕР

Билим берүүнүн жыйынтыктарын сүрөттөөгө карата тиркеме

Студенттин өзүнө өзү баа берүү баракчасы

Беш упайдык система боюнча зарыл тилкеге белги коюп, өзүңүздүн жеке иш билгилигинизди баалаңыз:

Жеке иш билгиликтер	Бир упайдан он упайга чейин иш билгиликтин деңгээлине өзүнө өзү баа берүү				
	1	2	3	4	5
1. Мен адамдардын алар таандык болгон топтордун мүнөздөмөлөрүнө караганда, жеке сапаттарын жогору баалайм					
2. Мен башка адамдын пикири менен, ал меникине дал келбесе дагы, эсептеше алам					
3. Мен башкаларды алар кандай болсо, ошондой кабыл ала алам					
4. Мен башка адамдын эмоцияларын түшүнө алам жана аны тең бөлүшө алам					
5. Мага окшош эмес адамдардын компаниясында өзүмдү жайлуу сезем					
6. Мен башка адамдарга көндүм баа берүүдөн баш тарта алам					
7. Мен үчүн салттар жана менин маданиятыма таандык болуу маанилүү, бирок мен – Кыргызстандын жараны экендигим бир топ маанилүүрөөк.					
8. Мен башка маданияттарды билүү аркылуу өзүңдүн маданиятыңдын баюусу жүргүзүлө турганы менен макулмун					
9. Мен башка элдердин салттарын жана маданиятын урматтайм					
10. Мен коңшулаш жашаган элдерге тилектештигимди көрсөтөм					
11. Мен башка маданияттардагы адамдар менен жакын мамиледемин					
12. Мен башка элдердин маданиятын, салтын, үрп-адатын өздөштүрүүгө даярмын.					
13. Мен башка адам менен көз караштагы түшүнбөстүктү жана айырманы жеңүү үчүн өзүмдү кантип алып жүрү керектигин билем					
14. Мен уга алам жана суроо бере алам					
15. Мен чыр-чатак кырдаалында өзүмдү кантип алып жүрүшүм керектигин тандай алам					
16. Мен баскынчылык (агрессивдүү) жүрүш-турушту токтото алам					
17. Мен биргелешкен долбоорлордун үстүндө иштейм					

Педагогдун өзүнө өзү баа берүү баракчасы

Маданияттар аралык билим берүү тармагында өзүңүздүн жеке кесиптик иш билгилигинизди зарыл тилкеге белги коюп, баалаңыз:

Кесиптик иш билгиликтер	Бир упайдан он упайга чейин иш билгиликтин деңгээлине өзүнө өзү баа берүү				
	1	2	3	4	5
1. Мен студенттеримдин (окуучулардын) маданий өзүнчөлүгүн (самобытность) урматтайм/ сыйлайм					
2. Мен студенттерди алардын көптөгөн окшоштуктары жана жеке сапаттары менен жыйындысында караштырам					
3. Мен студенттердин пикири менен, ал меники менен дал келбесе дагы, эсептеше алам					
4. Менин сабактарымда татаалдык жана бир маанилүү эместик ченем катары кабыл алынат					
5. Мен бардык студенттерди тартуу менен интерактивдүү окутуу ыкмасын колдоном					
6. Мен топ ичиндеги айрым студенттердин чыгарып ташталган кырдаалын таанып биле алам					
7. Мен социалдык киргизүүгө иштейм					
8. Менин сабактарымда мен ар бир адамдын салымы баалуу болушу мүмкүндүгүн көрсөтүүгө жана өз ара баюуга иштөөгө аракет кылам (биринчи кезекте, бул “көйгөйлүү студенттерге” тиешелүү)					
9. Мен студенттерде көптөгөн окшоштуктарды өнүктүрүүнү кызыктырууга аракет кылам					
10. Мен өзүнүн тобуна он баа берүү “башка” топторго терс баа берүүнү талап КЫЛБАЙ турганын ар дайым белгилейм					
11. Мен студенттер арасындагы сабак учурунда да, окуудан тышкары да туруктуу өз ара байланышына көмөктөшөм					
12. Менин сабактарымда ар дайым студенттер арасындагы пикир алмашуу, ошондой эле алардын муктаждыктары жана кызыкчылыктары тууралуу маалымат алмашуу жүргүзүлөт					
13. Мен аудиторияда ишеним жана тең бөлүшү атмосферасын түзөм					
14. Мен сабактарды бирдиктүү ишмердүүлүк – бул биримдикке жана социалдык бириккендикке көмөктөшкөн баалуулук экенин көрсөтүп, уюштурурам					

Мекеменин өзүнө өзү баа берүү баракчасы

өзүнө өзү баа берүүнү параметри	Жок	Бир аз эле берилди	Мезгил мезгили менен берилди	Ири тажрыйбал берилди
1. Биз студенттерибиздин (окуучуларыбыздын) маданий өзүнчөлүгүн урматтайбыз				
2. Биздин окуучулардын укуктарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейишин биз колдойбузбу				
3. Биз окуу чөйрөсүн жакшыртуу үчүн бардык окуучулардын, ата-энелердин жана кызматкерлердин салымын колдойбузбу				
4. Биз мугалимдердин, студенттик өз алдынча башкармалыктын жана окуучулардын өздөрүнүн окуу жайынын ичинде да, андан тышкары да, интер маданияттуу тажрыйбаларга катышуусун жактырабыз жана алдыга жылдырабыз				
5. Биз киргизүү жана бирдиктүү чечим чыгаруу саясатына көмөк көрсөтөбүз				
6. Биз окуу процессинин бардык катышуучуларынын арасында ишеним атмосферасын түзүүгө жана жалпы жоопкерчиликти бөлүштүрүүгө көмөктөшөбүз				
7. Биз этникалык азчылыктар арасынан педагогдорду, студенттерди жана ата-энелерди биздин окуу жайынын иш-чараларына жана жамааттык чечим чыгарууга жигердүү тартабыз				
8. Биз атаандаштык жана баш ийүүгө эмес, өз ара аракеттешүүгө багытталган кызматташуу педагогикасын, ачык талкууларды, эксперименталдык ишмердүүлүктү камсыз кылабыз				
9. Биз туруктуу денгээлде жана адистештирилген бөлүмдөрдүн базасында көп түрдүүлүктү жана интер маданияттуулукту дем берип кубаттайбыз				
10. Биздин окуу жай жаңычылдыктарды (инновацияларды), жамааттын бириккендигин, маек курууну жана өз ара түшүнүшүүнү колдойт				
11. Башкаруу суроолорун чечүү үчүн биз окуучуларды, кызматкерлерди жана ата-энелер комитетинин өкүлдөрүн камтыган ар кандай тайпаларды түзөбүз				
12. Биз чыр-чатактарды чечүү максатында өзүн башкаруу органдарга, арага түшүүгө (медиацияга) жана ортомчулук топторго студенттердин катышуусуна дем берип кызыктырабыз				
13. Биз студенттердин чечим кабыл алуунун демократиялык процесстерине тартылуусуна көмөк көрсөтөбүз				
14. Биз басмырлоонун кайсы болбосун түрүн, ошондой эле алдын ала туура эмес ойдо болуунун жана чыгарып таштоонун көмүскө түрүн аныктоого жана жок кылууга аракет кылабыз				
15. Чыр-чатак кырдаалында, басмырлоо, курдаштары тарабынан басым көрсөтүү ж.б. у. с. учурда биздин окуу жайда педагогдордун, психологдордун, студенттик өзүн башкаруунун денгээлинде кеңеш берүү көрсөтүлөт				
16. Биз улуттук азчылык ичинен студенттерге карата сегрегациянын (жашыруун же кыйыр) алдын жигердүү алабыз				
17. Окуу чөйрөсүн жакшыртуу үчүн биз өзүнө өзү баа берүүнү жана талдоону колдонобуз				

Социалдык-гуманитардык илимдер тармагында педагогикалык адистиктеги бакалаврлар жана магистрлер үчүн “Педагогикалык билим берүү” тармагында Окуу-усулдук бирикме сунуш кылган сабактардын тизмеси

№	Сабактардын аталышы
1	Алгачкы коомдун тарыхы
2	Байыркы дүйнө тарыхы
3	Орто кылымдар тарыхы
4	Кыргызстан тарыхы (байыркы жана орто кылымдагы)
5	Кыргызстан тарыхы (жаңы жана сонку/ эң жаңы мезгил)
6	Жаңы мезгил тарыхы (Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүнүн)
7	Сонку / эң жаңы мезгил тарыхы (Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүнүн)
8	Кыргызстан тарыхынын башат (булак) таануусу
9	Россия тарыхы
10	Кыргызстан тарыхынын историографиясы (ред. тарыхый маалыматтардын өнүгүшү жана тарыхый булактар жөнүндөгү илим).
11	Археология
12	Архиология-музей илими
13	Атайын тарыхый сабактар
14	Экономика негиздери
15	Этнология жана социалдык антропология
16	Дин таануу
17	Билим берүүдөгү менеджмент
18	Эл аралык мамилелер тарыхы
19	Чыр-чатак таануу
20	Илимий изилдөөлөрдү өткөрүү усулу
21	Риторика
22	Этика жана эстетика
23	Социалдык мамилелердин теориясы жана тажрыйбасы
24	Саясий теориянын жана тажрыйбанын негиздери
25	Кыргыз Республикасынын жана чет өлкөлөрдүн конституциялык укугу
26	Жарандык / атуулдук укук
27	Саясий жана укуктук окуунун тарыхы
28	Администрациялык укук
29	Билим берүү укугу
30	Адам укуктарынын негиздери
31	Кыргыз Республикасынын жана чет өлкөлөрдүн мамлекет жана укук тарыхы
32	Ювеналдык укук
33	Маданият таануу

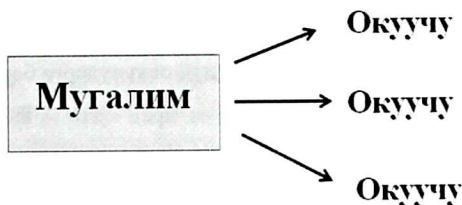
**“Курсту окутуунун усулдук бөлүмүнө” карата тиркеме
Окутуунун интерактивдүү ыкмалары**

Окутуу ыкмасы (методу) (байыркы грек тилинен «методос» – жол) – бул педагог менен окуучунун арасындагы өз ара аракеттешүү процесси, анын натыйжасында окутуунун мазмунунда каралган билимдерди, ыктарды, жөндөмдөрдү, баалуулуктарды жана тажрыйбаны өткөрүп берүү жана өздөштүрүү жүргүзүлөт.

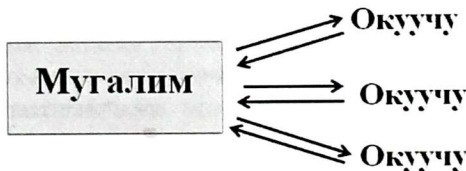
Окутуу ыкмаларын, окуу материалдарын баамдоо даражасына жараша үч жалпыланган топторго бөлсө болот:

1. Жигерсиз (пассивный) ыкма;
2. Жигердүү (активдүү) ыкма;
3. **Интерактивдүү ыкма.**

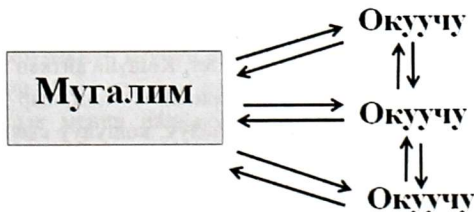
1-схема (жигерсиз ыкма)



2-схема (жигердүү ыкма)



3-схема (интерактивдүү ыкма)



Ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Жигерсиз ыкма (1-схема) – бул окуучулар менен мугалимдердин өз ара аракеттешүүсүнүн түрү, анда мугалим негизги аракет кылган жак жана сабактын жүрүшүн башкаруучу, ал эми окуучулар педагогдун көрсөтмөлөрүнө баш ийген жигерсиз угуучулардын ролунда болот. Окуучулар билим булагы - педагог аларга үйрөтүп жаткан материалды өздөштүрүп, кайталап бериши керек болгон окутуунун “объектисинин” ролунда болушат. Негизги ыкмалар – бул лекция, окуу, сурамжылоо. Кээде бул ыкманы авторитардык деп аташат. Сабактын бул түрү калыптанып калган эрезеге жеткен, сабакты терең үйрөнүү так максаттарга ээ болгон адамдар окуган ЖОЖдордо кеңири таркалган.

Жигердүү ыкма (2-схема) – бул педагог жана окуучулар сабактын жүрүшүндө бири-бири менен өз ара аракеттешкен окуучулар менен педагогдун өз ара аракеттешүүсүнүн түрү жана бул жерде окуучулар жигерсиз угуучу эмес, сабактын жигердүү катышуучулары. Эгерде жигерсиз сабакта негизги аракеттенген жак жана сабактын менеджери болуп педагог саналса, бул жерде педагог жана окуучулар тең укуктарга ээ. Окуучулар окутуунун “субъекти” болуп саналат, чыгармачылык тапшырмаларды аткарышат, педагог менен маек курушат. Негизги ыкмалар – бул чыгармачылык тапшырмалар, окуучунун педагогго жана педагогдун окуучуларга берген суроолору.

Интерактивдүү ыкма (3-схема). («Inter» - өз ара, «act» - аракеттешүү) – өз ара аракеттешүүнү билдирет, кимдир-бирөө менен маек режиминде болуу. Жигердүү ыкмалардан айырмаланып, интерактивдүүлөр окуучулардын педагог менен гана эмес, бири-бири менен кыйла кеңири өз ара аракеттешүүсүнө багытталган.

Бул ыкмалар жекелик багытталган мамилеге кыйла ылайык келет, бул маданияттар аралык билим берүү үчүн абдан маанилүү, анткени алар бирге окутууну (жамааттык, кызматташтыкта окутуу) божомолдойт, анын үстүнө окуучу да, педагог да окуу процессинин субъекттери болуп саналат. Педагог көп учурда окуу процессин уюштуруучунун, топтун башчысынын, фасилитатордун, окуучулардын демилгеси үчүн шарттарды түзүүчүнүн ролунда гана аткарат.

Мындан тышкары, интерактивдүү окутуу окуучулардын өзүнүн тажрыйбасынын жана өзүнүн досторунун тажрыйбасынын түздөн-түз өз ара аракеттешүүсүнө негизделген, анткени интерактивдүү көнүгүүлөрдүн көпчүлүгү окуучунун өзүнүн тажрыйбасына кайрылат. Жаңы билимдер, баалуулуктар жана ыктар ушундай тажрыйбанын негизинде калыптанат.

Интерактивдүү окутуу адамдардын өз ара мамилелеринин жана өз ара аракеттешүүсүнүн психологиясына негизделген. Окутуучунун ишмердүүлүгүндө башкы орунду өз ара талашып-тартышкан, бири-бирине дем берген жана жигердендирген өз ара аракеттешкен окуучулардын тобу ээлейт. Интерактивдүү ыкмаларды колдонууда, интеллектуалдык жигердүүлүккө, адамдар жамааты менен чындыкты издегенде пайда болгон мелдешүү, таймашуу руху таасирин тийгизет. Кошуна айткан ой эркисден өзүнүн ушул сыяктуу же айтылганга жакын, же, тескерисинче, таптакыр карама-каршы ойду жаратышы мүмкүн болгон учурда жигердүү тартылуу, кошулуу сыяктуу психологиялык феномен дагы таасирин тийгизет.

Мындай сабактардын учурунда алып баруучу педагогдон, ал мурдатан белгилүү чындыкты айтып бергенине караганда, кыйла көбүрөөк чеберчилик, жигердүүлүк жана чыгармачылык талап кылынат.

Интерактивдүү окутуунун эн эле көп колдонулган ыкмалары булар:

- көйгөйлүк-изденүүчү маек;
- талкуулоо ыкмасы;
- «мээ чабуулу»;
- “ишкердик оюн” ыкмасы;
- чакан топтордо иштөө.

Көйгөйлүк-издөөчү маек - жасалма түзүлгөн багыттама суроолордун жана мисалдардын жардамы менен окуучулардын өз алдынча туура жоопко келүүсүнө түрткү болгон интерактивдүү ыкма. Бул окуучулар педагог менен бирге, өз ара аракеттенип, жамаатташып чындыкты издеген учурдагы пикир, божомол, жоромол, арадагы чечимдердин ар кандай варианттары менен алмашуу жүргүзүлгөн жамааттык ойлонуучу издөө.

Бул ыкма окуучулар ээ болгон билимдердин, элестетүүлөрдүн, түшүнүктөрдүн белгилүү запасына таянуу ыкмасын болжолдойт. Маекке даярданууда педагог суроолордун туура түзүү жана туура берүү керектиги маанилүү экенин эстен чыгарбашы керек:

- алар логикалык жактан байланыштуу болушу керек;
- окуучулардын өнүгүү деңгээлине ылайык келиши керек;
- алар жоопту айтып турбашы керек.

Эсиңизде болсун: суроо бүт класска, бүт топко берилет. Ойлоону үчүн кичинекей тыныгуудан кийин алып баруучу окуучуларды жоопторун байкатпай оңдоп, тактап, кошумчалап, сүйлөшүүгө тартат.

Маек – татаал ыкма, анткени күчтөрдүн белгилүү чымыркануусун, ылайыктуу шарттарды, жоопторду кунт коюп уккан, туураларын кубаттаган, жаңылыш жоопторуна комментарий берген, тактаган жана иш процессине бүт топту тарткан педагогдун чеберчилигин талап кылат.

Талкуулоо интерактивдүү окутуунун ыкмасы катары өзү менен айкын көйгөй боюнча талашты, көз караштардын алмашуусун билдирет. Бул өзүнүн пикирин жактап коргоого жана башкаларды угууга үйрөнүүгө мүмкүндүк берген жигердүү ыкма.

Талкуулоо жамааттык ой-жүгүртүү атмосферасын түзөт, ойлорду жаратат, ойлоонуу жигерденет, окуу материалын баамдап өздөштүрүүнү камсыз кылат, билимди иреттейт жана бекемдейт.

Талкуулоого алып баруучунун өзүнүн катышуусу ар кандай болушу мүмкүн, бирок ал эч убакта өзүнүн пикирин таңуулабашы керек. Алып баруучу жемиштүү ой жүгүртүүнү, чындыкты чыгармачылык менен издөөнү талап кылган көйгөйлүү суроолорду коюу аркылуу талкуулоонун жүрүшүн кылдаттык менен башкарат .

“Мээ чабуулу” ыкмасы окуучулар башына келген мүмкүн болгон бардык идеяларды, жоромолдору, божомолдорду айтып, оор көйгөйгө жооп издөөдө турат. Мээ чабуулунун

алтын эрежеси – окуучулар божомол кылган эч бир нерсеге шек келтирбестен, сын-пикир айтпастан, кандай болбосун идеяларды айтуунун толук эркиндигин камсыз кылуу!

Мындай психологиялык эркиндик катышуучуларга өзүн ээн-эркин алып жүрүүгө, олдоксон абалга түшүүдөн, билбес, күлкүлүү болуп көрүнгөндөн коркпогонго ж.б.у.с. мүмкүндүк берет. Мындай жагдайда эн укмуш идеялар жаралат, алардын көпчүлүгү кийинчерээк, кылдат талдоодон кийин алынып ташталат, бирок сунуш кылынган массада ар дайым бул көйгөйдү чечүү үчүн зарыл болгон нерсе пайда болот. Мына ушул үчүн мээ чабуулу ойлоп чыгарылган.

Ролдук оюн ыкмасы интерактивдүү окутуу ыкмасы катары шарттуу оюн кырдаалын окутуу үлгүлөөсүндө камтылат, мында окуучулар болгон жоопкерчилик менен натыйжа үчүн аракет кылышы керек. Бул жерде жоопкерчилик сезими өзгөчө: өзүн алдында гана эмес, топтун башка катышуучуларынын алдында дагы, анткени ар биринин аракетинин ийгилиги – бул бүт топтун ишмердүүлүгүнүн ийгиликке жетүү шарты.

“Ролдук оюн”, окуучуларды айкын аракет кылган жактын ролуна анык аракеттердин кырдаалына коюп, аны жаңы, тааныш болбогон ойлорду жана сезимдерди башынан өткөрүүгө, чыныгы сезилээрлик натыйжа алууга мажбур кылат. Мындай милдет окуучунун көңүлүн жана ой жүгүртүүсүн курчутат, бар болгон билимин жана тажрыйбасын башкача түшүнүүгө мүмкүндүк берет, демек, окуу материалын мыкты өздөштүрүүгө көмөктөшөт.

Ролдук оюн ыкмасын колдонуу педагогдон чоң даярдык иштерин талап кылат:

- окутуучунун өзүн даярдоону;
- сценарий түзүүнү;
- окуучуларды алардын жигердүү катышуусуна даярдоо боюнча ишти;
- катышуучулар арасында ролдорду бөлүштүрүүнү (бирок ролдорду бардыгы эле албай калышы мүмкүн, көпчүлүгү сырттан байкоочулардын жана эксперттердин ролунда болуп калат жана бул сапатта талкуулоого эң жигердүү катыша алышат).

Үлгүлөөчү оюн көнүгүүлөр процессинде кадимки окуу тобун ар кандай социалдык-психологиялык кубулуштардын үлгүсүнө айланткан окуучулардын өз ара аракеттешүүсү уюштурулат. Мындай шарттарда иш билгилик, социалдык жигердүүлүк калыптанат, жеке өсүү жана топтун өнүгүшү жүргүзүлөт, жаңы турмуштук тажрыйба пайда болот жана баамдалат.

Чакан топтордо иштөө – бул эң белгилүү стратегиялардын бири, анткени ал бардык окуучуларга (анын ичинде уялчаактарга дагы) ишке катышууга, кызматташуу, инсандар аралык баарлашуу (атап айтканда, жигердүү угуу, жалпы пикирди иштеп чыгуу, келип чыккан пикир келишпестиктерди чечүү) жөндөмдөрүн тажрыйбалоого мүмкүнчүлүк берет. Булардын бардыгы көп учурда чоң жамааттарда мүмкүн эмес болот.

Топтук ишти уюштурууда кийинки эрежелерди эстен чыгарбоо шарт:

- топтогу катышуучулардын ылайыктуу саны – 5-7 адам;
- катышуучуларды топторго бөлүүнү аларга катышуучулардын капысынан киришин гана эмес, мүмкүн болушунча билими, катышуучулардын лидерлик сапаттары, гендердик белгилер ж.б. боюнча - белгилүү бир калыптуулугун караштырып уюштуруу шарт;

- топко тапшырманы жөнөкөй жана түшүнүктүү кылып берүү зарыл. нускаманы доскага же кагаз барагына жазуу дурус;
- топко тапшырманы аткарууга жетишерлик убакыт бериш керек;
- топторго ролдордун бөлүштүрүлүшү жөнүндө эскертүү: Алып баруучу – сөз берет, эрежелердин сакталышын карайт. Катчы – бардык сунуштарды, идеяларды, чечимдерди жазып алат, Хронометрчи – убакытты карап турат, иштин аягына чейин канча мүнөт калгандыгы жөнүндө эскертет;
- топторго негизги шарттарды эстетүү – эгерде кааласа, ар бири пикирин айта алат, топтун бардык катышуучулары башкалардын баалуулуктарын жана көз караштарын, алар менен макул болбогондугун сезип жатса дагы, урматташат, идеяларды айткан адамдар эмес, идеялардын өзү талкууланат, бардыгы ачык жана ак ниеттүү иштешет;
- чакан топтордун курамын ар дайым өзгөртүп туруу керек, ошондой эле иштин натыйжаларын (бет ачарларды) көрсөтө турган катышуучулардын ар сайын алмашып турушун караш керек.

2-сабакка тиркеме. УЛУТТУК МАМЛЕКЕТ ТҮШҮНҮГҮ

БАБУР ЖАЗМАЛАРЫ

Энциклопедиялардын башкы редакциясы
ТАШКЕНТ
ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ЧЫГЫШ ТААНУУ ИНСТИТУТУ

Бабури Наме

Сегиз жүз токсон тогузунчу жылдын окуялары

1493-1494

Кайрымдуу жана ырайымдуу Алла үчүн!

Сегиз жүз токсон тогузунчу жылдын рамазан айында жашоомдун он экинчи жылдыгында мен Фергана областынын падышасы болдум.

Фергана – бешинчи климаттагы область, айдалган жерлердин чек арасында жайгашкан. Анын чыгышында – Кашкар, батышында – Самаркан, түштүгүндө – Бадахшан чек арасынын тоолору; түндүгүндө мурда Алмалык, Алматы жана Янги шаарлары болгон, алардын аталыштары Отрар китептеринде жазылган, бирок эми монголдордун жана

өзбектердин жортуулдарынан кийин алар бузулган жана ал жерде калктуу жерлер калган эмес.

Фергана — чоң эмес область, нан жана жемиш ал жерде мол. Фергананын айланасында тоолор жайгашкан: Самаркан жана Ход-жент жайгашкан батыш чет жагынан тоо жок, кышында бул жактан башка, эч бир тараптан душман келе албайт эле.

Сейхун дарыясы Ходжент суулары аталышында белгилүү, Ферганага түндүк-чыгыш тараптан келет; бул областтан өтүп, ал батышка агат, Ходженттен түндүгүрөөк жана эми Шахрухий аталышында белгилүү болгон Финакеттен түштүгүрөөк өтөт, анан кайра түндүккө бурулат жана Түркестан тарапка агат; Түркестандан кыйла ылдый жерден бул дарыя эч бир башка дарыя менен кошулбастан, бүт бойдон кумга синет жана жок болот.

Ферганада жети шаар бар: алардын ичинен беш шаар – Сейхун дарыясынын түштүк жээгинде, экөө – түндүк жээгинде жайгашкан.

Шаарлардын бири – Андижан түштүк жээкте, ортосунда жайгашкан. Бул Фергана областынын борбору. Ал жакта нан мол жана мөмөлөргө бай, коон менен жүзүмү мыкты; коон бышкан кезде молдугунан аларды бакчадан сатуу салт эмес, андижандыкынан мыкты алмурут болбойт, Маяераннахрда, Самаркандан жана Кештен тышкары, Андижандан чоң сепил жок, шаарда үй дарбаза, Андижандын капкалары (арки) түштүк тарабында жайгашкан. Суу шаарга тогуз канала боюнча келет; эң кызыктуусу, ал анан эч бир жерден чыкпайт.

Сепилдин айланасында, казылган аңгектин сырткы жагынан, шагыл менен какайган чоң жол; сепилди туш тарабынан казылган аңгек менен сепилден бөлүп турган шаардын чет жактары жайгашкан, анын жээгинде чоң жол созулат.

Ал жерде илбээсин (орус тилинде – *дичь*) көп, кыргоолдору аябай семиз; төрт адам татымал менен кыргоолду жеп баштап, аны жеп бүтүрө албайт деп айтышчу.

Андижандын тургундары – бардыгы түрктөр; шаарда жана базарда түркчө билбеген адам жок. Элдин тили адабий тилге окшош; Алишер Навоинин дил баяндары, ал Гератта өсүп, тарбияланганына карабастан, ушул тилде жазылган.

Андижандын тургундарынын арасында келбеттүүлөр (сулуулар) көп; музыкада белгилүү болгон Ходжа Юсуф – андижандык.

Андижандын абасында сыздык (чириктик) бар, күзүндө көпчүлүгү безгек менен ооруйт.

Дагы бир шаар – Ош. Ал кыйла түндүк-чыгышта – Андижандан чыгышка карай төрт чакырым жолдо турат; ал жердин аба ырайы укмуш, агын суулар көп; жазы абдан сонун болот. Оштун жакшы жактары жөнүндө көптөгөн жомоктор жетти.

Сепилден түштүк-чыгышка Бара-Кух аталган сулуу тоо турат. Бул тоонун чокусунда Султан Махмуд хан хурджа (медреседеге кичинекей бөлмө) курган. Анын ылдый жагында, тоонун уркуйган жагында мен дагы тогуз жүз экинчи жылы айваны (терасса) бар хурджаны курдум. Анын хурджасы меникинен жогору турса да, меники кыйла жакшы жайгашкан: бүт шаар жана шаардын чет жакалары анын астында жайылган.

Андижан дарыясы Оштун чет жакалары аркылуу өтүп, Андижанга агат. Бул дарыянын эки жээгинде тең бафчалар жайылган, бардык бакчалар дарыянын үстүндө жайгашкан. Андагы бинашпалар (фиалкалар) абдан кооз.

Ошто аккан суу бар, ал жердеги жаз абдан жакшы болот: көптөгөн жоогазындар жана розалар гүлдөйт. Бара-Кух тоосунун этегинде, тоо менен шаардын арасында Джауз мечити аталган мечит турат. Тоонун бетинде чоң суу агат. Мечиттин сырткы короосу бир аз эңкейиш, ал жерде жагымдуу, көлөкөлүү, үй бедесине толгон чөптүү аянт бар; ар бир саякатчы же жолоочу, өтүп баратып, ал жерден эс алат. Ошто мындай оюн-тамаша бар, чөптүү аянтта уктап калгандардын бардыгына бул сууну кое беришет.

Омар Шейх мизра өмүрүнүн акыркы жылдарында бул тоодон ак жана кызыл тилкелери бар таш табылган. Андан бычактардын кармагычтарын, кур үчүн таралгаларды жана башка буюмдарды жасашат. Бул абдан жакшы таш. Фергана областында жагымдуулугу жана абасынын тазалыгы боюнча Ошко тете шаар жок.

Дагы бир шаар – Маргинан, Андижандан жети чакырым жолдо. Бул ар кыл жыргалчылыкка толгон жакшы шаар. Ал жерде анар менен өрүк мол жана жакшы. Анардын донакалан аталган бир сорту бар, анын таттуулугунда абрикостун жагымдуу жеңил кычкыл даамы сезилет. Семнандык анарларга караганда бул анарларга артыкчылык берсе болот.

Ал жерде дагы бир өрүктүн сорту бар, өрүктөн данегин алып, анын ордуна чагылган данекти салып, кургатышат; аны субхани деп аташат, ал абдан даамдуу.

Ал жердеги илбээсин жакшы; ак кийиктер жакын кездешет.

Маргинандын тургундары – сарттар; бул урушчаак жана тынчы жок калк. Муштум күрөш салты Мавераннахрда таралган; Самаркандагы жана Бухарадагы белгилүү муштум мушкерлери – маргинандыктар.

Хиданнин автору – маргинан областынын Ришдан аталган айылында төрөлгөн.

Дагы бир шаар – Исфара. Ал тоонун этегиде турат. Ал жерде аккан суулар жана жагымдуу бакчалар бар. Исфара Маргинандан түштүк-батышты көздөй жайгашкан. Маргинан менен Исфаранын арасында тогуз чакырым жол. Мөмөлүү бактар ал жерде көп, бирок бакчаларда бадам (миндаль) бактары басымдуулук кылат.

Исфаранын бардык тургундары – сарттар жана перс тилинде сүйлөшөт. Ифсарадан түштүкү карай адырлардын арасында Санги-и-Айна аталган чоң кесек таштар бар. Таштын узундугу болжол менен он кари, бийиктиги айрым жерлерде – адам боюндай, төмөн жеринде – адамдын белинен келет. Анда бардык буюмдар, күзгүдөгүдөй көрүнөт.

Исфара – төрт будуктан турган тоолуу область. Бири Исфара деп аталат, башкасы Варух, үчүнчүсү Сух жана төртүнчүсү – Хушьяр. Мухаммед Шейбани хан Султан Махмуд ханды жана Алача ханды кыйратып, Ташкент менен Шахрухияны алганда, мен Сух жана Хушьярдын тоолуу жерине жокчулукка чыдап келдим, ал жерде бир жылдай болдум, анан Кабулга жөнөдүм.

Ферганадагы дагы бир шаар – Ход-жент. Ал Андижандан батышты карай жыйырма беш чакырым жолдо жайгашкан; Ходженден Саамарканга чейин дагы жыйырма беш чакырым жол. Бул байыркы шаарлардын бири; андан Шейх Маслахат жана Ходжа Камал келип чыккан.

Ал жердеги мөмөлөр абдан жакшы, ходжендик анарлар өзүнүн мыкты сапаты менен даңкталат. “Самаркан алмалары”, - деп айткандай эле, “ходженд анарлары”, - деп да айтышат. Бирок азыркы мезгилде маргинан анарлары кыйла жакшыраак деп саналат. Ходжендин сепили жогорулатылган жерде турат. Сейхун дарыясы түндүк тараптан, сепилден жебе учкан аралыкта, Ходжендин жанынан агат. Сепилден жана дарыядан түндүккө карай Муту-Гил аталган тоо турат; бул тоодо бирюза (жашыл-көгүлтүр асыл таш) кени жана башка кендер чыккан жерлер бар деп айтышат; бул тоодо жылан көп...

Ходжентте жаныбарларга жана канатууларга мергенчилик кылуу үчүн сонун жерлер бар. Ак кийиктер, бугулар, бугу-маралдар, кыргоолдор жана коендор ал жерде көп жүрөт. Ходжент абасы сыздуу (саздын сасык жыты), күзүндө көпчүлүгүн калтыратат. Таранчыларды да калтыраткан деп айтышат. Ал жерде аба түндүк жагындагы тоолор үчүн сыздуу деп айтышат.

Ходжентке баш ийген жерлердин бири – Канд- и Бадам. Бул, чыныда, шаар эмес, бирок жакшынакай шаарча. Андагы бадам (миндаль) абдан сонун; бул себептен Канд-и Бадам ушундай аталган. Анын бардык бадамы Хурмузга жана Хиндустанга кетет. Ходжент Канд-и Бадамдан чыгышты көздөй беш-алты чакырымда жайгашкан.

Ходжент менен Канд-и Бадамдын ортосунда Ха-Дервиш аталган талаа жайылган. Бул талаада ар дайым шамал аркырайт; чыгышка Маргинанга шамал ошол жактан келет; батышка Ходжентке шамал ар дайым ошол жактан согот. Ал жерде катуу алай-дүлөй бороон болот. Бир нече дубана (дервиш) бул чөлдө катуу бороонго кабылган деп айтышат. Аларды туш тушка ыргытып, бири-бирин таба албай “Ха, дубана, ха, дубана” деп бардыгы каза болгончо кыйкыра башташкан. Ошондон бери бул чөлдү Ха-Дервиш деп аташат.

Сейхун дарыясынын түндүк жээгиндеги шаарлардын бири – Ахси; Асир ад-дина акынын Асирад-дин-Ахсикети деп атагандай эле, Ахси шаарын китептерде Ахсикет деп аташат. Ферганана Андижандан кийин мындан чоң шаар жок. Андижандан батышка карай Ахсиге чейин тогуз чакырым жол. Омар Шейх мирза аны өзүнүн борбору кылып алган. Сейхун дарыясы сепилдин астынан агат. Сепил жогорку жарда турат.

Казылган андын ордуна ал жерде терең жарлар кызмат кылат. Омар Шейх мирза, Ахсини өзүнүн борбору кылганда, дагы бир же эки жолу жарларды ыраак, сепилден тышкары казган. Ферганана мындан бекем башка сепил жок. “Айыл кайда, бактар кайда?”, - макалын, Ахси тууралуу айтышса керек.

Ал жердин коондору жакшы болот; коондордун амир-тимури аталган бир сорту бар, дүйнөдө дагы бир жерде мындай коондор бар экени белгисиз. Бухаралык коондор дагы белгилүү. Бирок, мен Самарканды алганда жана Ахси менен Бухаранын коондорун алып келүүнү жана жыйналыштардын биринде аларды союуну буйрук кылганда, ахси коондору салыштыргыс мыкты болуп чыкты.

Ахси илбээсини абдан мыкты. Сейхун дарыясынын Ахси турган тарабы талаалуу, ал жерде ак кийиктер көп. Андижан тарабы – дээрлик калың бадалдар; ал жерде көптөгөн бугу-маралдар жана коендор кездешет, алар абдан семиз.

Дагы бир шаар – Касан, ал Ахсиден түндүктү карай жайгашкан. Бул кичирээк шаар. Андижан дарыясы Оштон агып өткөндөй, Ахси дарыясы Касандан агат. Бул абасы укмуш жер. Анын кооз бакчаларынын бардыгы суунун жээгинде жайгашкандыктан, аларды

“козудан жасалган тон” деп аташкан. Оштун жана Касандын тургундары өздөрүнүн шаарларынын абасынын жагымдуулугу жана тазалыгы менен мактанышат.

Фергана областын курчаган тоолордо, жакшы жайкы жайыттар бар, бул тоолордо табулгу багы өсөт – бул бак башка эч жерде жок. Табулгу – кызыл кабактуу бак: бул бактан аса таяктарды жасашат, камчылардын кармагычын ийлешет, чымчыктар үчүн капастарды даярдашат. Жыгачты жылмалап, андан жүнү жок жааларды жасашат. Бул абдан жакшы бак. Аны белек катары алыскы жерлерге алып келишет.

Айрым китептерде “аябрухас-санам” бул тоолордо өсө турганын жазышат, бирок бул тууралуу эми эч нерсе угулган жок. Мен йетти-кенттик тоолордо өскөн бир чөп тууралуу уккам. Ал жердин калкы бул чөптү “анк-ути” деп аташат жана ал “михр-гиях” чөбүнүн касиеттерине ээ. Бул михр-гияр эле болуш керек, ал эми тигил адамдар аны “анк-ути” деп аташат. Бул тоолордо төгүлгөн жашыл-көгүлтүр асыл таштар (бирюза) жана темир чыга турган жерлер бар.

Фергана областындагы кирешелер менен, адилеттүүлүктү сактаса үч-төрт миң адамды бакса болот.

Омар Шейх бийик ойлору жана улуу умтулуулары бар падыша болгондуктан, ал ар дайым башкалардын ээлигин басып алууга умтулган. Ал бир нече ирет жоокерлерин Самаркандка алып барган, кээде жеңилген, кээде өзүнүн эркине каршы кайрылып келген. Бир нече жолу ал өзүнө кайын атасы Юнус ханды чакырган, ал Чынгыз хандын экинчи уулу Джагатай хандын тукумунун бири болгон. Монгол элинин ханы болуп Джагатайдын боз үйүндө ал кезде Юнус хан саналган, ал менин чоң атам эле. Омар Шейх мирза ар сайын ага кайсы-бир областтын берген. Иштер Омар Шейх мирза каалагандай жүрбөгөндүктөн, кээде Омар Шейхтин мүнөзүнүн катаалдыгынан, ал эми кээде монгол элинин каршылык көрсөтүүсүнүн натыйжасында Юнус хан бул областта кала алган эмес жана кайрадан Моголистанга кетип калчу.

Омар Шейх мирза Юнусханды акыркы жолу чакырганда, ага ошол кезде Омар Шех мирзанын бийлигинде болгон Ташкент областын берген; китептерде Ташкенттин аталышын Шаш деп жазышат, кээде Чач деп жазышат, ушундан туюнтма чыккан.

1-таблица

1880-жылдары Фергана областынын калкынын этнографиялык курамы

	Костенко, 1880	Кауфман* 1881	"Сереп"** 1888	Яворский*** 1889
Сарттар	344023	[470000]	594460	475000
Өзбектер	19852	-	-	5000
Кыргыздар	126006	150000	112170	110000
Кыпчактар	70107	70000	5931	-
Кара калпактар	7060	-	-	-
Дунгандар	343	-	11435	-
Тажиктер	11580	30000	44788	61000
Индиялыктар	370	-	123	-
Монгол-манжурлар	182	-	353	-
Юздар	-	-	319	-
Арабдар	-	-	1466	-
Оогандыктар	-	-	19	2000
Цыгандар	-	-	1211	-

* Кауфман кыргыздарды жана кара кыргыздарды бириктирет; 470 000 сарттардын-эсептик саны. анткени Кауфман Фергана калкынын жалпы санын жана өзүнчө топтордун санын келтирет.

** "Сереп" өзбектерди жана сарттарды бириктирет; "тажиктер" тилкесинде тажиктердин жана "каратегин" топторунун (61 адам) жалпы саны көрсөтүлгөн; индиялыктарды "сереп" "индустар" деп атайт, монгол-манжурларды "калмак", "арабдарды" – "ходжа (араб тилинен)" деп атайт.

*** "Кыргыздар" тилкесинде алар тууралуу Яворский жазган кара кыргыздардын саны келтирилген; тажиктерди Яворский ирандыктар менен бириктирет, ал эми афгандыктары – семиттер менен.

Таблица. *Костенко Л.Ф.* Түркестан крайы боюнча түзүлгөн. Түркестан аскердик аймагынын аскердик-статистикалык серебенин тажрыйбасы. СПб. 1880. Т. 1. 326 –б.; Түркестан генерал-губернаторлук областтарында жарандык башкаруу жана уюштуруу боюнча Башкы Адьютант К.П. фон Кауфмандын бүткүл букарачылык долбоорунун отчету. 1867-жылдын 7-ноябры – 1881-ж. 25-марты. СПб., 1885. 22, 26-б.; Фергана областынын 1888-жыл боюнча серебени. Жаңы Маргелан (датасыз). С 13; *Яворский И.Л.* Түркестандын медициналык география тажрыйбасы жана статистикасы. СПб., 1889. 320-б.

2-таблица

1897-жылы Фергана областынын калкынын этнографиялык курамы

	Каттоо	Пален*	Турчанинов**
Сарттар	788 989	828 080	1072964
Өзбектер	153 780	153 780	20479
Түрк-татарлар	261 234	-	815
Кара кыргыздар	201 579	423 639	259 721
Кыпчактар	7584	-	45353
Кара калпактар	11056	25971	18584
Кашкардыктар	14915	-	41 312
Тажиктер	114081	114081	96856
Монголдор	-	-	45

*Пален кыргыздарды кара кыргыздар менен бириктирип, ошондой эле атайт.

**Турчанинов “түрк-татарлар” тилкесине шарттуу киргизген “башка түрктөр” жөнүндө жазат, бирок, албетте, автор 1897-ж. каттоого караганда таптакыр башка топту айтса керек; “Кара кыргыз” термининин ордуна Турчанинов “кыргыздар” терминин колдонот; “тажиктер” тилкесине Турчанинов тажикерди, перстерди жана индустарды бириктирген.

Таблица кийинкилер боюнча түзүлгөн: Биринчи жалпы калк каттоо 1897-ж., Скобелев, 1904. Т. 89. Фергана областы. С. 2-3; Түркстандын элдик чарбасынын мүнөздөмөсүнө карата материалдар. СПб., 1911. Ч. 1. 1-б. Жогорку буйрук менен Сенатор Гофмейстер К.К. Пален тарабынан жүргүзүлгөн Түркстан крайынын ревизиясы боюнча отчетуна тиркеме. С. 64-65; Турчанинов Н.В. Азиялык Население Россиянын калкы. Статистикалык очерк // Азиялык Россия СПб., 1914. Т. 1. Уралдан кийин жашаган адамдар жана эрежелер. С. 82, 83, 84, 85.

3-таблица

1904-1914-жылдары Фергана областынын калкынын этнографиялык курамы

	1904	1905	1906	1907
Сарттар	1 085 639	1184287	1 275 656	1 220 562
Өзбектер	158 926	108 942	28457	27393
Түрктөр	18644	20811	14934	20671
Кыргыздар	294 859	250799	266549	208 553
Кара кыргыздар	22982	75 411	55374	173 758
Кыпчактар	57140	57877	63511	69252
Кара калпактар	19323	25558	26215	31200*
Кашгардыктар	47388	48651	50238	56857
Дунгандар	605	569	688	690
Тажиктер	107 050	102191	105 742	108065
Перстер	246	394	906	885
Цыгандар	1814	1639	1436	1000
Юздар	3969	478	499	308
Арабдар	387	260	291	-
Индустар	212	222	-	-
Ирандыктар	-	-	-	-
Оогандыктар	-	-	-	-
Калмактар	~	'''	''	
	1908	1909	1910	1911
Сарттар	1 295 348	1 278 946	1 293 356	1310267
Өзбектер	25745	24949	28 125	51395
Түрктөр	22607	21670	22749	22890
Кыргыздар	264054	316360	295506	322 783
Кара кыргыздар	121 233	77042	117418	81669
Кыпчактар	59853	60123	64856	64333
Кара калпактар	21789	22638	18234	19571
Кашгардыктар	49517	53981	55008	55761
Дунгандар	585	117	227	234
Тажиктер	94912	111245	114481	126466
Перстер	898	1137	1792	2178
Цыгандар	1849	1496	1695	1841

Юздар	414	3800	4010	4014
Арабдар	—	1669	1888	1981
Индустар	-	-	-	193
Ирандыктар	1217	-	1	-
Оогандыктар	177	49	169	164
Калмактар	—	330	350	—
	1911**	1912	1913	1914
Сарттар	1 392 167	?	1 348 134	1 371 139
Өзбектер	25223	?	—	—
Түрктөр	860	?	23938	24117
Кыргыздар	319881	?	261 556	345581
Кара кыргыздар		?	143 896	66157
Кыпчактар	60785	9	71931	68193
Кара калпактар	22888	7	18250	22531
Кашгардыктар	54576	?	52094	57106
Дунгандар	-	7	353	198
Тажиктер	117778	7	131006	155473
Перстер	-	?	3337	3370
Цыгандар	-	?	1761	2109
Юздар	-	7	4178	4554
Арабдар	-	?	799	1218
Индустар	-	7	-	200
Ирандыктар	-	?	360*	-
Оогандыктар	-	?	189	296
Калмактар	347	7	—	549

* Тилекке каршы, тексттин сакталышы бул цифранын акыркы санын так чечмелөөгө мүмкүндүк берген жок.

** Н.В. Турчаниновдун маалыматы боюнча (*Турчанинов Н.В.* Азиялык Россиянын калкы. С. 82, 83, 84): “тажиктер” тилкесинде Турчанинов тажиктер, перстер жана индустар боюнча жыйынтыкталган цифраларды келтирди. “калмактарды” ал монгол атады.

Таблица кийинкилер боюнча түзүлдү: Фергана областынын 1904-жыл боюнча статистикалык сереби. Жаны Маргелан, 1905. 2-тиркеме. 1904-ж. эл; Фергана областынын 1905-жыл боюнча статистикалык сереби. Скоблев, 1908. 5-тирк. Фергана областынын калкынын табигый өсүшү тууралуу 1905-жыл боюнча жана анын этнографиялык жактан бөлүнүшү жөнүндө маалымат; Фергана областынын 1906-жыл боюнча статистикалык сереби. Скоблев, 1908. 4-тирк. 1906-ж. Фергана областынын этнографиялык бөлүнүшү;

1907-жыл боюнча Фергана областынын статистикалык сереби. Скобелев, 1909. Тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1907-ж. тизмеси (ведомость); Фергана областынын 1908-жыл боюнча статистикалык сереби. Скобелев, 1909. 5-тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1908-ж. тизмеси; 1909-жыл боюнча Фергана областынын статистикалык сереби. Скобелев, 1911. 3-тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1909-ж. тизмеси; 1910-жыл боюнча Фергана областынын статистикалык сереби, Скобелев, 1912. 3-тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1911-ж. тизмеси; 1913-жыл боюнча Фергана областынын статистикалык сереби. Скобелев, 1915. 3-тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1913-ж. тизмеси; 1914-жыл боюнча Фергана областынын статистикалык сереби. Скобелев. 1917. 3-тирк. Фергана областынын калкы жөнүндө улуттар боюнча 1914-ж. тизмеси.

4-таблица

1917-жылы Фергана областынын айылдагы калкынын этнографиялык курамы

	Магидович-1 **	Магидович-2 ***	Зарубин-1 ****	Зарубин-2 *****
Өзбек-сарттар	1 104350	1 104 350	1 104 350	1002407
Сарттар	-	188 397	-	-
Өзбектер	-	861 316	-	-
Түрктөр	-	7163	-	21 188
Кара кыргыздар	358 470	358 470	359 470	324827
Кыпчактар	42449	42449	40882	42114
Кара карлпактар	10735	10735	-	10298
Кашгардыктар	-	35992	-	37690
Тажиктер	148011	148011	147 249	143 867
Цыгандар	-	429	-	1000
Юздар	-	86	-	-
Ходжалар	-	1101	-	-
Арабдар	-	969	-	-
Калмактар	-	253	-	-
Курамалар	-	1324	-	-

* Таблицанын автору бардык жерден “Бүткүл россиялык каттоо материалдарында” көрсөтүлгөн Памир боюнча маалыматты алып салган.

** “Статистикалык ар жылдыктын” маалыматы боюнча. Магидович өзүнчө жалпы цифраларды берет, анын ичинде шаар калкы: өзбектер сарттар менен – 1 440 168, кара кыргыздар – 362 851, кыпчактар жана кара калпактар – дагы, тажиктер – 187 244, перстер 2362; текстте Магидович ар бир эл боюнча тегеректелген сандарды да келтирет, тажиктердин абалында алар олуттуу айырмаланган болуп чыкты – 167 800 адам (Магидович И.П. ТАССР 1920-жылдагы калкы. С. 45-46); “өзбектер+сарттар” тилкесине

Магидович башка топторду да кошкон – кашгарлыктарды, түрктөрдү, курамдарды, арабдарды, ходжелерди, юздарды.

*** Бүткүл россиялык каттоолордун маалыматы боюнча. “Өзбектер+сарттар” тилкесине Магидович башка топторду киргизген – кашгарлыктарды, түрктөрдү, курамдарды, арабдарды, ходжелерди, юздарды киргизген: ушул эле жерде Магидович сарттар, өзбектер жана башка майда топтор боюнча цифраларды өзүнчө келтирет, анын үстүнө тектте, сарттар жөнүндө айтып, 116932 санын эскертет, бул жакка Ош уездинин “сарттары” кирген эмес; түрктөрдүн саны чындыгында “Материалдар” боюнча 13 миң адамдан аз болушу керек, анткени Магидович тизмеге Ош уездинин түрктөрүн киргизген эмес, ага карабастан алар так саны көрсөтүлбөсө дагы, анын таблицаларында бар: Магидович текстинде Наманган уездиндеги кыпчактардын ката санын келтирет – 11 415 аз (таблицадагыдай), 11 475 {Бүткүл россиялык каттоонун материалдары. С. 42}; “Материалдар” боюнча кашгарлыктардын саны чындыгында 37,5 миң адамдан аз эмес болушу керек, анткени Магидович тизмеге Ош уездинин кашгарлыктарын киргизген эмес, буга карабастан алардын так саны көрсөтүлбөсө дагы, алар анын таблицаларында бар.

**** “Түркөстан крайынын элдеринин тизмесинин” маалыматы боюнча (Бүткүл россиялык каттоолордун материалдарынан алынган). “Өзбектер+сарттар” тилкесине Магидович башка топторду – кашгардыктарды, түрктөрдү, курамаларды, арабдарды, хожелерди жана юздарды киргизсе дагы, - Зарубин түрктөр менен кашгардыктар жөнүндө гана жазат; кара кыргыздарды Зарубин “кыргыздар” деп атайт.

***** “Түркөстан крайынын элдеринин тизмесинин” маалыматы боюнча (Зарубиндин жеке эсеби боюнча). Зарубин түрктөрдү “түрк”, “кара кыргыздарды” – “кыргыз” деп атайт; кыпчактардын жана кара калпактардын санын мүнөздөгөн цифралар. Зарубинге ылайык киргизилген, ошондой эле “Ташкент уезди” боюнча; цыгандар жөнүндө Зарубин “1000 жогору” деп жазат.

Таблица кийинкилер боюнча түзүлгөн: Статистикалык ар жылдык 1917-1923-жж. Ташкент, 1924. Т. 1.С. 44; Бүткүл россиялык каттоонун материалдары. Түркөстан Республикасындагы калк каттоо. Ташкент, 1924, 4-чыг. С. 42, 43, 44, 57, 114—115; Зарубин И.И. Түркөстан крайынын элдеринин тизмеси. Л., 1925. С. 8, 9, 11, 16, 17, 18

5-таблица

1926-жылы Фергана областынын калкынын этнографиялык курамы

Өзбектер	1 265 395	таранчылар	1
Түрктөр	23808	уйгурлар	31 198
Кыргыздар	396 459	сарг-калмактар	233
Кыпчактар	32974	перстер	652
Кара калпактар	18520	ирандыктар	43
Кашгарлыктар	7919	түрмөндөр	199
Дунгандар	166	осман түрктөрү	128
Тажиктер	161 267	казактар	639
Арабдар	2130	оогандыктар	10
Калмактар	3	индустар	2
Курамалар	2640		
Түрктөр ферганалык жана самаркандтык	533		

Таблица кийинкилер боюнча түзүлгөн: 1926-жылдагы Бүткүл союздук калк каттоо, М., 1928. Т. XV. Өзбек ССРи. Элдүүлүк. Эне тил. Курак. Сабаттуулук. 6-табл. С. 13-14, 38-40; Табл. 10. С. 152-153; Т. УШ. Казак АССРи. Кыргыз АССРи. Элдүүлүк. Эне тил. Курак. Сабаттуулук 10-табл. С. 216-219.

Сергей Абашиндин “Анклавдар тууралуу башталган сүйлөшүүнүн уландысы: Шахимардандын этникалык тарыхы барбы?” макаласы

Автору: Сергей Николаевич Абашин – тарых илимдеринин кандидаты, РИА (Москва) этнология жана антропология институтунун улуу илимий кызматкери.

Тилекке каршы, Шахимардандын этникалык тарыхы түшүнүксүздүк менен чүмбөттөлгөн. Аны калыбына келтирүүнүн кайсы болбосун аракетин мыкты жагдайында укмуш фантазия кылуу мүнөзүнө ээ болот, начарында – Фергананын бул символикалык жактан абдан маанилүү бурчу тигил же бул “уютку улуттун” “тарыхый укуктарын” далилдөөгө багытталган саясий заказга айланат. Булактардын жетишсиздиги “этникалуулук”, “этнос”, “этникалык процесстер” деген эмне аныктамасына карата концептуалдык мамилелердин түшүнүксүздүгү жана талаш болгону менен татаалданат. Тил жана этникалык таандык болуунун арасында теңчилик белгисин коюу керекпи, топтун тигил же бул аталышы этникалык окшоштугун көрсөтөбү, адамга этникалуулукту таңууласа болобу? Бул суроолорду чечпестен этникалык тарых тууралуу ар кандай талкуулар маанисиз болуп калат.

Теорияга терең кирбестен, Орто Азиянын, Фергана өрөөнүнүн жана Шахимардандын маданий жана тилдик негизги өзгөрүүлөрүн белгилеп көрөлү.

Адистердин көбү Орто Азиядагы (жана Фергана өрөөнүндөгү) акыркы эки миң жылдыктын ичиндеги өзгөрүүлөрдүн (трансформациянын) негизги багыты – бул иран

тилинин үстөмдүгүнөн түрк тилинин үстөмдүгүнө өтүү экендиги жөнүндө көз карашты карманышат. Бул процесс кандай өттү, кандай темптер жана масштабдар менен, кайсы мезгилде – бул суроолордун бардыгы талкуулоо предмети болуп саналат. Окумуштуулардын бир тобу түрк тилинин аймакка максималдуу кеңири таралышынын болушунча кыйла байыркы күбөлүктөрүн табууга аракет кылат. Башкалары орто азиялык (жана ферганалык) калктын түрктөшүүсү өзгөрмө ийгиликтер менен жаны мезгилге чейин жүргүзүлгөн деген пикирди карманат. Илимдин карамагында болгон маалыматтардын жарытпаган топтому жана бир эле учурда алардын бири-бирине каршы келе турганы тигил же бул мамилени далилдөөгө да, болжолдуу ошондой эле ишеним менен аны төгүндөөгө да мүмкүндүк берет.

Мен айткан башкы көйгөйдөн тышкары, бир катар жеке, бирок жакшы эле принципиалдуу көйгөйлөр бар. Мисалы, иран тилдүү маданият ичинде кандай өзгөрүүлөр болуп жатты, атап айтканда, чыгыш ирандык тилдердин батыш ирандык тилдерге – персиялык тилге алмашуусу качан жана кандайча жүргүзүлдү. Буга ылайык, түрк тилдүү маданият ичинде кандай өзгөрүүлөр болуп жатты, кайсы тилдер (жана диалектер) – огуз, карлук, кыпчак – жана кандай ырааттуулукта тигил же бул аймакта таралган жана өз ара кантип аралашкан. Бул темалардын өзүнүн саясий подтексти бар, анткени тигил же бул гипотеза “тажиктердин” жана “тажик-памирдиктердин”, “өзбектердин” жана “казактардын”, “өзбектердин” жана “кыргыздардын” ж.б.у.с. өз ара мамилелеринде бир тарап үчүн “пайдалуу” болуп калат.

Бул тарыхый булактык (историографический) ой пикирлерден Шахимарданга кайрылып, бул жердин “этникалык тарыхын” түшүнүүгө кыйыр жол ачышы мүмкүн болгон бир нече далилди эске салуу шарт.

Биринчи болуп өзүнө көңүл бурган нерсе – “Шахимардан” (Шохимардан) аталышынын өзү, ошондой эле “Ярдан” (Ердан, Ёрдан) коңшу кыштагынын аталышы. Аларды заманбап которулушу (шахимардан – “жаш жигиттердин падышасы”, ярдан – “жардан” же “достордон”) эч бир шексиз элдик этимология болуп саналат. Эки сөздө тең “дан” (дон) аягы алардын анык тегин көрсөтөт. “Дон” – чыгыш ирандык “суу” деген сөз, ал байыркы топонимдер үчүн абдан мүнөздүү бөлүкчө болуп саналат. Бул бөлүкчө көптөгөн эски ферганалык кыштактардын аталыштарында кездешет жана айрым учурларда жергиликтүү калк алардын заманбап персиялык (тажик) же түрк тилдеринин көз карашынан чечмеленишин араң ойлоп табышат.

Мен кийинки этимологиялык тырышып издөөлөргө берилбестен, азырынча “шахимардан” жана “ярдан” сөздөрүнүн чыгыш ирандык мындай констатациясы менен чектелмекмин. Шахимардан жайгашкан жерде илгерки заманда эл отурукташкан жер болгондугу жана кайсы бир кезде бул жерлерде чыгыш иран тилинде сүйлөгөн калк жашаганы тууралуу тыянак чыгаруу үчүн айтылгандар жетиштүү.

Мындан ары бир нече кылымдан аттап, көңүлүбүздү XV-XVI кк. чегинде Фергананын калкы жөнүндө Бабурдун эскерүүлөрүнө көңүл буралы. Ал, ошону менен бирге “... Маргинан тургундары – сарттар...” - деп жазган. Башка жерде Бабур Исфара сарттары персиялык тилде сүйлөшөт деп айткан. Бул күбөлүктөр олуттуу мааниге ээ, анткени Маргинан (азыркы Маргилан) – Фергананын түштүгүндөгү ири шаар, Шахимардан ар дайым ал шаарга саясий, экономикалык жана маданий жактан умтулган. Исфара – ошол эле Фергана өрөөнүнүн түштүк (тоо этегиндеги же тоолуу дагы) бөлүгүнүн

кыштактарынын бири жана анын тургундарынын шахимардандыктар менен тилдик жана маданий жакындыгын болжолдосо болот эле. Бабурдун күбөлүктөрү XVI к. башында Шахимардан калкы көбүнесе иран тилдүүлөр болгондугу жана перс тилинде сүйлөгөндүгү жөнүндө күбөлөндүрөт. Бул азыркы күндө кайсы бир денгээлде иран-түрктүк эки тилдүүлүктүн болушун жокко чыгарбайт.

Мен бир аз кеңири айткым келген акыркы далил – XIX-XX кк. чегиндеги Шахимардан (жана Ярдан) калкы жөнүндө статистикалык маалыматтар. Бул маалыматтар төмөнкүдөй:

1890-ж. – 461 тажик;

1909-ж. – 1818 сарт;

1917-ж. – 1151 өзбек;

1925-ж. – 721 өзбек;

1926-ж. – 424 өзбек чарбалары.

Эгерде келтирилген маалыматка ишенсек, 1890-ж., Фергана областынын орус администрациясына караштуу статистикалык комитет биринчи жолу Шахимардандын этнографиялык курамы тууралуу маалымат чогултканда кыштакта тажиктер жашаган. 1909-жылы ошол эле орган тактоочу изилдөөлөрдү өткөргөндө, шахимардандыктар – сарттар болуп чыккан. 1917-1926-жж. толук жана тандалма каттоонун убагында кыштактын тургундарынын өзбектерге таандык болгондугу белгиленген. 36 жылдын ичинде (бир муундун жашоосунун аралыгында) Шахимардандын калкынын этникалык аталышы эки жолу, болгондо да эң радикалдуу түрдө – тажиктерден өзбектерге чейин өзгөргөнүн кантип түшүндүрсө болот?

Кыштактын тургундарынын толук алмашкан варианты дароо четке кагылат. Демек, шахимардандыктардын өзүн өзү таануусунда же аларды сүрөттөөдө же классификациялоодо кандайдыр-бир өзгөрүүлөр жүргүзүлгөн же бир эле учурда тигил да, бул да болгон. Сүрөттөө ыкмалары жөнүндө мен “Фергана өрөөнүнүн калкы” деген макаланы жазгам (XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында этнографиялык номенклатуранын калыптанышына карата), тема менен кыйла кеңири таанышуу үчүн ошого кайрылууга жөнөтөм. Бул жерде мен өзүн өзү окшоштуруу (самоидентификация) жөнүндө кененирээк айткым келет.

1890-жылдагы каттоодо шахимардандыктар эмне үчүн “тажик” деп аталып калганын түшүндүрүү үчүн бир аз Кокон хандыгынын тарыхын эске түшүрүү керек. XVIII-XIX кк. Фергана өрөөнүндө жаны жерлерди сугаруу жана айыл чарбалык өндүрүштөгү товарлардын көбөйүшү менен шартталган тез арадагы экономикалык өсүү орун алган. Бул кедей жана артта калган аймактардан бул жакка жумушчу колдорду тарткан, анын ичинде азыркы түштүк Тажикстандын тоолуу аймактарынан (ошондой эле түндүк-чыгыш Афганистандын жана түндүк-батыш Пакистандын) – Каратегинден, Дарвазадан, Вахиодон, Шугнандан, Вахандан, Бадахшандан, Читралдан ж.б.

Мигранттар отурукташкан негизги аймак түштүк Фергана эле (айтакчы, мигранттар өрөөнгө жеткен ашуулардын бири Шахимардан аркылуу өткөн). Орус жеңишинин алдында бул жерде болгон орус саякатчысы А. П. Федченко мындай деп жазган: “...Бул жер салыштырмалуу жакында отурукташкан тургундарга толо баштады. Бул тургундар артыкчылыктуу Каратегинден чыккандар...”. 1877-жылы түштүк Фергана боюнча өткөн

француз окумуштуусу Уйфальви ошондой эле бул жерде көп тажиктер, болгондо да “таза” ирандык типтеги тажиктер жашагандыгын белгилеген. Кызыктуу нерсе: Шахимардандан алыс эмес Үч-коргон кыштагында XIX кылымда ич ара согуштардын натыйжасында мекенин таштап кетүүгө мажбур болгон Каратегин жана Дарваза башкаруу династиясынын өкүлдөрү жашаган.

Тоолуу райондордон көчүп келгендерди “тажиктер” деп атаган, бул тууралуу башка өлкөлүктөрдүн байкоолору гана эмес, жергиликтүү жазма булактар да күбөлөндүрөт. Бул ат так айтканда “этникалык” болгон эмес, ал эми контекстине жараша “тоолук”, “шиит”, “фарсиде сүйлөгөн адам”, “жапайы” дегенди билдириши мүмкүн эле. Анын үстүнө бул мигранттардын көрсөтүлгөн категориясын белгилөө үчүн колдонулган жалгыз эмес, бир нечинин ичинен колдонулган бир гана ат (аларды ошондой эле “гальча” жана “кухистани” деп аташкан, бул “тоолуктар”, “кара тегиндиктер” ж.б. билдирген. Ферганалык “тажиктер” бирдиктүү маданий белгилер (жада калса бир тил менен), жалпы эскерүүлөр, андан да биримдик жана туугандык жалпы сезими менен кандайдыр-бир жалпылыкты түзгөн эмес. Мигранттар өрөөндүк калктын үрп-адатын жана жашоо түрүн кабыл алышкан жана түрк тилине өтүшкөн, бирок “тажиктер” аталышы алардын тегинин айырмаланган өзгөчөлүгүн белгилеп, алардын артынан көпкө сакталган. Шахимарданда мындай аралашуу өтө тез болгон, анткени бул жакка бүт Ферганадан жана Орто Азиянын башка аймактарынан зыяратчылар агып келген.

XX к. башында орус статистикасында аралашкан ферганалык калкты белгилөө үчүн “сарттар” жергиликтүү термини таралган. Адистер бул калкты мүнөздөгөн белгилердин бүт жыйындысын эң эле так сүрөттөйт деп чечишти. Бирок көптөгөн тарыхчылар менен этнографтардын аракеттерине карабастан, бул ат этникалык өз аталыш иретинде байыр алган жок. 1917-ж. баштап – биринчи орто азиялык джадиддердин талаптары боюнча, андан кийин совет бийлигинин буйругу боюнча – “сарттар” термини бардык жерде “өзбектер” терминине алмаштырылган. 1917-ж. чейин Фергана өрөөнүндө жана Шахимарданда “өзбектер” өз аталышы чоң популярдуулукка ээ болгон эмес. Бирок, дээрлик өткөн жүз жылдыктын ичинде адамдардын акыл-эсине бул өз аталышты ырааттуулугу менен киргизген мамлекеттин аракети курулай болгон жок. Азыркы шахимардандыктар өзбектер сыяктуу тарбияланган, өздөрүн өзбек деп санашат жана өзбек болуп эсептелет. Ошондой болсо да, “тажик” теги жөнүндө эстөөлөр жергиликтүү өзбек тибине белгилүү өзгөчөлүктү жана таанымалдыкты берип, жергиликтүү жомоктордо, салттарда дагы эле жашап келет.

Кыргызстан элинин майрамдары

“Асянди” майрамы – баланын корейлык биринчи туулган күнү

Баланын корейлык бир жаштыгы, анын биринчи туулган күнүн майрамдоо – кылымдык салт, аны корейлыктар гана эмес, башка улуттардын өкүлдөрү да шандуу жана кеңири белгилегени менен, ал корей маданиятында кеңири таралган.

Баланын биринчи туулган күнү – ал үчүн да, анын ата-энеси үчүн да, чоң ата, чоң апалары жана көп сандагы туугандар үчүн да эң эле эсте калардык майрам, дал ошондуктан ал коноктордун көптөгөн санын чогултат.

Бул майрамды адатта түшкө маал белгилей башташат. Кореялык салттарга ылайык балага жаңы улуттук кийим кийгизишет. Уул балада үйлөнө элек жигиттин баш кийими болушу керек, ал эми кыздын бетине ал чоңураак көрүнүшү үчүн косметика коюшат. Баланы отургуза турган жерди алдын ала ак кездеме менен жабышат. Бала үчүн майрамдык дасторконду конок үйүнө жайышат, ал жакка бардык келген конокторду чакырышат. Столдо көптөгөн ар кандай тамак-аштар болушу керек, бул куурулган күрүч тоочтор, эттен жана балыктан жасалган тамактар, кукси жана жемиштер. Бөбөктү столго жакын отургузат, ал жерде балдар жана кыздар үчүн белгилүү буюмдар жайгашкан. Балдар үчүн майрамдык дасторконго адатта күрүч, акча, китеп, шарик калем сап, түрүлгөн кагаздар, атуу үчүн жаа, кооздолгон канжар (кылыч), түйдөк жип, ююба мөмөлөрү, кукси, тток коюлат. Кыз үчүн майрамдык стол баланын столунан анча айырмаланбайт, аталгандардан тышкары дагы тигүүчү шаймандар, үтүк, кайчы жана сызгыч (өлчөгүч лента) болушу керек. Булардын бардыгы бала столдо турган буюмдардын ичинен бирди тандап алуусу үчүн керек, ал эми тандалган буюм боюнча анын тагдырын айтса болот. Ар бир үй-бүлө өзүнүн баласынын майрамдык столуна кайсы буюмдарды коюш керектигин өзү чечет.

Наристе тандоосун кылгандан кийин бардык үй-бүлө мүчөлөрү, андан кийин коноктор кезеги менен баланы куттуктай башташат, ага бардык жакшылыктарды каалашат жана өздөрүнүн белектерин тартуулашат. Бул күнү маанилүү окуя болуп жаткан үйдө чакырылгандар көп болушу керек, анткени баланы канчалык көп адам куттуктаса, анын келечеги ошончолук бактылуу болот деп саналат.

Кореялык бир жаштыкка көп учурда балага акча белек кылышат. Жакын туугандары болсо, атап айтканда чоң аталары жана чоң апалары, таене менен таяталары, салттуу наристени эң кымбат белектерге бөлөшөт, адатта бул кийим, бут кийим, тамак жей турган аспаптар, жууркандар жана кайрадан акча. Наристенин бир жылдыгына белектерди тапшыргандан кийин конокторду майрамдык столго чакырышат жана тамак-аш менен сыйлашат. Коноктордун арасында майрамда, эреже катары, көптөгөн балдар болот, алар үчүн маскарапозду, киши боюндай (ростовые) куурчактар, көз боечулар чакырылат, зал шаарлар жана гүлдөр менен кооздолот, ал эми чоңдор үчүн жандуу музыка, бийчилер жана ар кандай шоу программалар даярдалат. Булардын бардыгы коноктордун бири да зеригип, капаланбастан, бүт жан дүйнөсү менен жайдары болуп, бул жашоодо өзүнүн биринчи кадамдарын жасап жаткан бала үчүн кубанышы үчүн жасалат.

Баланын биринчи кадамдарына арналган “Тушоо кесүү” кыргыз майрамы

Кыргыздын майрамдык салтында, бала биринчи өз алдынча кадамдарын жасап баштаганда, үй-бүлөнүн жаңы мүчөсү бардык туугандарынын көзүнчө өз алдынча биринчи кадамдарын жасап баштаганда, баланын биринчи кадамдарына арналган “тушоо кесүү” майрамдык ырым-жырымы уюштурулат.

Тарыхый жактан бул салтанаттуу күнү баланы чыгарып, буттарын эки ичке жүндөн өрүлгөн жип менен байлап, боз үйдүн алдына коюшкан. Жип сөзсүз түрдө ак жана кара түстө – “ала жип” болушу керек эле. Алар эки башаттын күрөшүн – жарык менен караңгынын, жакшылык менен жамандыктын күрөшүн символдоштурган. Адамын өмүрү,

кыргыздардын түшүнүгүндө жаркын, кубанычтуу да, кайгылуу күндөрдөн да турган. Ошондуктан бала күндөн баштап бардык турмуштук кырдаалдарга даяр болуш керек.

“Тушоо кесүү” ырым-жырымы адатта эрте мененки убакта башталат (10-11 саат мезгилинде). Боз үйдүн бала турган жеринен карама-каршы жагынан “жарыш” буйругу боюнча 8 ден 12 жашка чейинки балдар чуркап баштаган. Алардын ичинен биринчи чуркап келгени, наристенин туугандарынын бири берген бычакты колуна алып, анын бутундагы жипти кескен. Бул бычакты ал өзүнө алган, мындан тышкары чакан байге алган. Салтанаттын катышуучуларынын калоосу боюнча чуркоо бир нече жолу кайталанган: улуу жаштагы балдар чуркаган, андан кийин чон кишилер чуркаган. Ар бир жарыштын жеңүүчүсү жаңы жипти кескен, бычакты өзүнө калтырган, байге алган. Бул жарыштын максаты – сыйкырдуу жол менен бала өз алдынча тез басып кетүүнү үйрөнгүдөй кылуу.

Бул ырым-жырым негизги мүнөзүндө, майрам салтанаттуу, шаңдуу жана эсте калаарлык болгонуна бардык күчүн жумшаган ар бир үй-бүлөнүн жашоосундагы чон жана майрамдык окуянын негизги бөлүгү болуп азыркы учурда да колдонулат .

«Сабантуй» татар майрамы

Сабантуй — татарлардын эң белгилүү улуттук майрамы, ал, эреже катары, майдын акыркы күндөрүндө июндун аягына чейин өткөрүлөт. Бул чындыгында эле бүткүл элдик көңүл ачуучу жана бир эле учурда спорттук иш-чара, ага профессионалдык спортсмендер гана эмес, көп учурда толгон көрүүчүлөрдүн арасынан каалагандардын бардыгы катыша алат. Акыркы жагдай мелдешип жаткандардын арасында тамашалуу жана шайыр кырдаалдарды, жалпы катышуучулук, биригүү атмосферасын жаратат жана ошондуктан Сабантуй майрамы татарлар арасында жана бул салтанатка катышкан башка улуттардын өкүлдөрүнүн да ушунчалык сүймөнчүлүгүнө ээ.

“Сабантуй” сөз айкашы (сабан татар тилинен которгондо – соко, ал эми туй сөзү – той), жазгы талаа иштеринин ийгиликтүү аякташынын жана келечектеги түшүмдүн салтанаты дегенди билдирет, ошондой эле бул мол түшүмдүн жана жыргалчылыктын майрамы. Байыркы түрк-татар көчмөн урууларында Сабантуй башында жаздын келишинин жана табияттын тирилишинин майрамы деп да саналган.

Сабантуйдун прототиби деп адистер Джиен аталышындагы байыркы жазгы талаалык иш-чараны санашат. Анда уруулардын башчылары жана ак сакалдары ар кандай саясий жана чарбалык суроолорду талкуулаган, мисалы, малды жаюу үчүн жайыттарды бөлүштүрүү, андан кийин массалык тамак-аш тартуулоолорду, көңүл ачкан оюндарды жана эң негизгиси спорттук мелдештерди уюштурган. Аларда мыкты жоокерлер, жаачылар, атка минерлер жана күлүктөр аныкталган. Оюндарды өткөрүү убагына бир туруктуу эреже болгон: бир айга кайсы болбосун чыр-чатактар токтотулган, анын ичинде согуштук чыр-чатактар дагы.

Сабантуй башынан эле көчмөн жана жартылай көчмөн уруулар арасында абдан байыркы спорттук майрам болгону тууралуу заманбап улуттук татардык спорттук оюндар айтууда. Алардын арасында айтылуу күрөш – улуттук бел кур күрөш (алыш). Спорттун бул түрү дүйнөлүк белгилүүлүккө ээ болду; адистер көчмөн элдерде бул мелдеш башында атчандардын салгылашуусу катары пайда болгон деп эсептешет, мында ар бир тарап атаандашын белиндеги курунан кармап, ээрден түшүрүүгө аракет кылган.

Илгертеден татарлардын маданияты жана чарбасы аттар менен байланышкан. Көп учурда татар балдар жакшы баса элек жатып, аттын үстүндө өздөрүн жакшы кармай алган, андыктан татарлар, эреже катары, мыкты чабандес болгон. Сабантуй татар майрамында ат мелдештери “программанын эң көрүнүктүүсү” болуп саналган, ал тарыхый жаткан ат чабышта ар кандай оор спорттук жөндөмдөрдү аткаруудан турган.

Эгерде аттык мелдештер, улуттук күрөш, карагайга чыгуу жана кол күрөш дене бойдун даярдыгын болжолдосо, башка мелдештерде, мисалы саман же тарынды менен толтурулган каптар менен урушта көрүүчүлөрдүн ичинен каалагандардын бардыгы катыша алат. Мына ушул сыяктуу мелдештерден Сабантуйдун тамашалуу жана шаңдуу спорттук тарабы башталат.

Эреже катары, Сабантуй чыгармачыл музыкалык жамааттардын оюну, улуттук бийлер, татарлардын тиричилигин жана жашоо тартибин, элдик өнөрчүлөрдүн чыгармачылыгын көрсөтүү, улуттук тамак-аштарды даярдоо жана майрамдык катышуучулардын бардыгына даам татытуу менен коштолот.

Немецтердин түшүм майрамы

Немецтер көңүл ачканды билишет жана жакшы көрүшөт, бул жагынан башка элдерден кем калышпайт жана ыракат менен көптөгөн майрамдарды белгилешет.

Немецтердин улуттук майрамдарынын арасында Түшүм майрамы же Erntedankfest (Эрнтданкфест) өзгөчө кызыктуу. Бул АКШнын ыраазычылык билдирүү күнүнүн (орус тилинде – *день благодарения*) немецтик варианты, бул күнү адамдар жакшы түшүм үчүн жана алар менен бул жылы болгон бардык нерселер үчүн Кудайга ыраазычылык билдиришет.

Түшүм майрамы байыртадан калыптанган салт боюнча октябрдын биринчи жекшембисинде белгиленет. Бул салттын тамыры Байыркы Рим жана Байыркы Греция мезгилине кетет. Биздин заманга чейинки V кылымда байыркы гректер Кудайга белек тартуулашкан – текенин мүйүзүнө жемиштерди жана дан өсүмдүктөрүн салышкан, бул түшүмдүн бөлүгүн Жаратканга кайтаруунун символу болгон.

Ар бир күздө европалыктар жаратылышка жана Кудайга талаадан терген түшүмү үчүн ыраазычылык билдирүүнү улантып келет. Америкалыктар, канадалыктар, немецтер жана башка элдер ыраазычылык билдирүү күнүндө досторун жана туугандарын чакырып, той уюштурат. Түшүмдү көңүлдүү жыйноо, даамдуу тамактарга мол дасторкондогу шаңдуу тамактануу жана узак сүйлөшүүлөр – мына ушул нерсе көптөгөн элдер үчүн бул майрамда бириктирет. Бирок, немецтердин Түшүм майрамы өзүнүн айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Албетте, заманбап адамдар, келерки жылы жакшы түшүм алуу үчүн арбактарды ыраазы кылганын токтоткон. Бирок, байыркы ата-бабаларындай эле бул күнү столунда болгон бардык нерселери үчүн Жаратканга ыраазычылык билдирүүнү улантышат. Ал жерде көп нерселер бар: жаңы жашылчалар жана жемиштер, дан өсүмдүктөрү, машак, немецтердин улуттук тамак-аштары жана таттуулары. Бул майрам көбүнесе айыл аймактарында белгиленгени менен, шаардык немецтер дагы бул күнү чиркөөгө келишет, андан кийин үйлөрүндө сөзсүз түрдө майрамдын символу болгон - жаңы жашылча жана жемиштерди столго коюу менен салтанаттуу дасторкондон даам татууну уюштурушат. Бул күнү үйдү түшүмдүн мыкты мөмөлөрү менен кооздойт, буудайдан жана машактан

гулчамбарларды өрүшөт, алма, алмурут, жүзүм коюлат, сөзсүз түрдө көптөгөн жемиштер жана жыттуу чөптөр туш тарапка илинет.

Адамдар бири-биринин үйлөрүнө барышат, бири-биринен даам татышат, бийлешет жана ырдашат, бул күн бою уланат, жандуу музыка коюлат, тамактар, салттуу улуттук даамдар жана классикалык немец сырасы менен столдор турат. Сөзсүз түрдө айыл чарбалык көргөзмөлөр уюштурулат, анда ар бир адам өзүнүн жетишкендиктерин көрсөтө алат – эң чоң ашкабактар, эң ширин жер-жемиштер, эң мыкты бышкан жемиштер. Ар бир Түшүм майрамында жергиликтүү айыл чарбасынын көрүнүктүү экспонаттарын көрсө болот.

Мындан тышкары, Erntedankfest де көңүл ачуучу жакшы программа уюштурулат: оюндар, конкурстар, аттракциондор, буталарга атуу, ал эми майрамдын аягында – кооз фейерверк. Түшүм майрамы немецтер үчүн – жөн гана салтка таазим этүү жана убакытты көңүлдүү өткөрүү эмес. Дээрлик ар бир үй-бүлөдө, өзгөчө айыл жергесинде, бул күнү жакшы түшүм үчүн Кудайга ыраазычылык билдиришет жана өзүнүн ийгиликтерине кубанышат.

«Масленица» славян майрамы

Масленица — байыркы славян (украиналык, белоруссиялык, польшалык жана чехиялык ж.б. маданияттарда бар) майрамы, анын кылымдардан өтүп, биздин күнгө чейин жеткен көптөгөн салттары бар. Славяндардын Улуу орозосуна чейин калган бир жуманын ичинде белгиленет. Масленица – бул жакын калган жылуулукту жана табияттын жазгы жаңылануусун күтүү менен кубандырган кышты көңүлдү узатуу.

Майрамдын башкы атрибуттары салттуу түрдө – Масленицанын каракчысы (“каракчы” орус тилинде - *чучело*), оюн-тамашалар, чана тебүү, сайран жана албетте май челпектер (“май челпек” орус тилинде – *блины*) – тоголок, кызыл, ысык. Мурда алар ырым-жырымдык мааниге ээ эле, анткени өзү менен барган сайын жарык болуп, күндөрдү узарткан күндүн символун билдирген. Балким челпектер эскерүү ырымынын бөлүгү болсо керек, анткени масленицанын алдындагы ишемби “ата-энелер күнү” катары сыйланган – славяндар өтүп кеткен ата-бабаларынын жандарына сыйынышкан.

Кылымдар өткөн, турмуш өзгөргөн, Орусияда христиандыкты кабыл алуу менен жаңы чиркөөлөр, чиркөөлүк майрамдар пайда болду, бирок Масленица жашай берген. Аны бутпарастык мезгилдеги эч нерсеге карабаган ынтызаарлык менен тоскон жана узатышкан. Эч кандай кардуу падышалык буйруктар, патриархтын насааттары ашып-ташкан шаңга күчү жетпейт эле.

Масленицанын башкы атрибуттарынын бири – челпектер. Майлуу жуманын ар бир күнүнө белгилүү ырымдар бар болгон. Дүйшөмбүдө – Масленицаны тосуу, шейшембиде – жагынуу: бул күнү кыздарды көрүүлөр өткөрүлгөн. Масленицанын бардык ырымдары Улуу орозодон кийин үйлөнүү үлпөтүн өткөрүү үчүн куда түшүүгө алып барган. Эртең менен жаш адамдар тоодон жылгайк тебүүгө, челпек жегенге чакырылган. Туугандарын жана тааныштарын чакырган. Масленицаны чакыруу үчүн кийинки сөздөр айтылган: “Бизде кардуу тоолор даяр жана челпектер бышкан – кош келиниз!”.

Таттуучулга, башкача айтканда майлуу жуманын шаршембисинде, кайын энелер күйөө балдарын аялдары менен челпек татууга чакырышкан. Өзгөчө бул салт жакында үйлөнгөн

жаш жубайларга карата сакталган. Ушундан улам “кайненеге челпекке” деген сөз айкашы келип чыкса керек. Кеңири бейшембиде эң көп адам катышкан чана тебүүлөр өткөн. Жума күнү – кайнененин кечелери – күйө балдар кайын энелерин тамакка чакырган. Ишемби кайын синдилердин отуруштарына бөлүнгөн. Жекшемби “кечиримдүү жекшемби” же “кечиримдүү күн” деп аталган. Бул күнү бардыгы туугандарына, досторуна жана тааныштарына барышкан, бири-бирин жүздөрүнөн сүйүшкөн, жүгүнүп-ийилишкен жана сөздөрү же жоруктары менен таарынткан болсо бири-биринен кечирим сурашкан. Ошондой эле масленица жумасынын акыркы күнүндө сөзсүз түрдө Масленицанын каракчысын өрттөө менен Масленицаны узатуу ырымы өткөрүлгөн, анын күлүн талааларга чачышкан.

4-сабакка тиркеме. КӨП МАДАНИЯТТУУ КЫРГЫЗСТАНДЫ КАНТИП ЭЛЕСТЕТҮҮ КЕРЕК

Кыргызстандын калкынын жалпы өлкө боюнча улуттук курамы

(2016-жылдын башына карата адамдардын саны жана алардын пайыздык катышы)

Бардык калктын	6 019 480	100%
Кыргыздар	4 393 057	72,9
Орустар	360 580	5,9
Өзбектер	878 615	14,6
Украиндиктер	12 691	0,2
Немецтер	8 403	0,14
Татарлар	27 454	0,46
Казактар	34 615	0,57
Армяндар	810	0,01
Тажиктер	52 729	0,88
Азербайджандар	19 630	0,3
Чечендер	1 705	0,03
Белорустар	944	0,02
Грузиндер	575	0,01
Литвалыктар	153	0,002
Молдавандар	387	0,006
Латвиялыктар	81	0,001
Түркмөндөр	2 121	0,04
Эстониялыктар	104	0,002
Еврейлер	472	0,008
Уйгурлар	54 810	0,9
Дунгандар	67 622	1,1
Кореялыктар	16 957	0,3
Түрктөр	42 255	0,7

башкалар	42710	0,7
----------	-------	-----

Кыргызстандын этникалык топтору тууралуу маалымат

Азербайджандыктар 2009-жылдагы каттоо боюнча Кыргызстандын калкынын саны боюнча онунчу эл болуп саналат. 2012-жылдын 1-январына карата баалоо боюнча республикада 18 миңден ашык азербайджандыктар жашаган, алар республиканын калкынын 0,3% түзгөн. XX кылымдын экинчи жарымында республиканын ири этносторунун рейтингинде азербайджандардын үлүшү, негизинен айыл жергесиндеги азербайджандардын табигый өсүшүнүн эсебинен, кыйла жогорулаган. Алардын көпчүлүгү Чүй жана Ош областтарынын айылдарында жашоосун улантып келет. Аны менен бирге Чүй областында алардын катышуусу эң эле жакшы байкалат: бул жерде 10 миңден ашык азербайджандыктар жашайт, ал эми алардын үлүшү 1,3 түзөт. Кыргызстандын дээрлик бардык азербайджандыктары Кыргызстанга Закавказьеден 1940-жылдары чыгарылып келген азербайджандыктардын тукумдары болуп саналат.

Дагестандыктар. Кавказдын көптөгөн башка элдериндей эле ар кандай айыптоолор менен чыгарып салууларга жана сүргүнгө айдалган – кулакка тартуу процессинде, башкача ойлоо жана диний ишмердүүлүк үчүн. 1936-жылы ССРС СЭК “Дагестандан жана Чечен-Ингуш областынан 1000 кулактык чарбаларды көчүрүү жөнүндө” токтом кабыл алган (21-май, № 911–150 сс), анын негизинде бир нече миң адам Кыргызстанга чыгарылып жиберилген.

Дунгандар. XIX кылымдын аягында, Кытайдын борбордук өкмөтү дунган көтөрүлүшүн баскандан кийин Кыргызстанга түндүк-батыш Кытайдан миңдеген дунгандар (мусулман кытайлыктар) көчүп келет. Салттуу түрдө дунгандар мыкты дыйкандар жана багбандар катары белгилүү болгон, алардын мөмөлүү бакчалары кошуналар үчүн үлгү катары кызмат кылган. (“дунгандар” этноними артыкчылыктан Россияда жана башка КМШ өлкөлөрүнүн аймагында колдонула турганын белгилеп кетүү керек: Кытайда алардын өзүн өзү атаган “хуэй” сөзү колдонулат). Дыйканчылыктан, чарбакчылык, бакчылыктан тышкары Орто Азиядагы дунгандардын салттуу иши – соода жана майда бизнес (мисалы, ресторандык). Бул азчылыктын артыкчылыктан отурукташуусу – Чүй өрөөнү (Токмок, Александровка, Милянфан, Кең-Булуң айылдары), Таширов айылы (Ош областынын Кара-Суу району) жана Ысык-Көл көлүнүн району (Каракөл, Ырдык айылы). Бишкектеги бүгүнкү Киев көчөсү мурда Дунган аталышына ээ болгон.

Казактар. Чүй жана Талас областтарында 21 000 казак жашайт, алар мал багуу жана соода менен алектенет. Заманбап Кыргызстандын аймагына XX кылымдын 30-жылдары заманбап Казакстандын аймагындан өзгөчө катаал мүнөзгө ээ болгон зомбулукту жамаатташтыруу убагында келген. Алардын айрымдары ачкачылыктан жана азапка толгон жол кесепетинен каза болушкан, башкалары бул жерде отурукташа алган. 2007-жылы да бул казактардын бөлүгү Бишкекте жашайт. Ысык-Көл областында ошондой эле казактардын айрым саны жашайт. Бир аз сандагы казактар Ош областынын Кара-Суу шаарында жашайт (“Казак-махалля”).

Корейлер. Так 150 жыл мурун Россия империясынын Примор крайында биринчи корей үй-бүлөлөрү отурукташкан, андан кийин Корей жарым аралынан корейлердин ыктыярдуу көчүшүнүн толкуну башталган. Мындай орун которуунун себеби бош жерлердин чоң көлөмү болгон. Бир аз убакыттан кийин корейлерди Казакстанга, Өзбекстанга жана

Кыргызстанга зомбулукту көчүрүүсү корей элин өзүнүн автономиясынан жана эне тилинен ажыраткан. Ага карабастан, корейлер, алардын ата-бабаларындай эле тырышып эмгектенгенин токтоткон эмес. Буга чейин камыш өскөн жаңы жерлерде алар миндеген гектар жерлерди өздөштүргөн жана согушка чейинки мезгилде да, кыркынчы жылдары да болуп көрбөгөн түшүмдөргө жетишкен.

Өткөн бир жарым кылым ичинде корейлерге бир нече жолу бардыгын башынан баштоого туура келген. Бирок алар ар дайым тыгыз жашаган, жанын сабап иштеген жана ошондуктан туруштук берген, улуттук жүзүн сактап калган, маданиятты жана салттарды байыткан. Бүгүн 20 миңге жакын корейликтер Кыргызстанда экономиканын бардык тармактарында иштешет, Кыргызстандын өнүгүүсүнө баалангыс салымын кошуп, социалдык жана саясий турмушта көрүнүктүү орунду ээлейт.

Немецтер. XIX кылымдын 80-жылдарынын башына чейин Кыргызстанда болгону жүзгө жетпеген немец болгон, алар негизинен кызмат боюнча бул жерге келген жана туруктуу жашоочулар болгон адамдар эле. Кыргызстандын аймагына Россия империясынын европалык бөлүгүнөн дыйкан-немецтердин чоң тобунун көчүп келиши 1882-жылы башталган. Диний таандык болуу жагынан алар менонит болгон. Биринчи немец кыштактары Талас өрөөнүндө пайда болгон, 1925-жылы менонит-немецтердин Талас областынан Чүй өрөөнүнө жер которуусу болгон, бул жерде алар отурукташа баштаган.

Немецтердин Кыргызстандан массалык чыгып кетиши 90-жылдарга туура келди. Союз урагандан кийин Германия этникалык немецтерди үйгө кайтара баштады. Чейрек кылымда Кыргызстандан кеткендерин саны жүз миң адамдан ашкан. Калк каттоонун акыркы маалыматы боюнча Кыргызстанда 10 миңден ашпаган этникалык немецтер калган.

Кыргызстандык немецтер (россиялык немецтер менен катар) Кыргызстандын тарыхында оң ролун ойноду, бүгүн Кыргызстандын экономикасынын, маданиятынын жана илиминин өнүгүшүнө немецтердин салымы кыйла олуттуу экенин биз ишеним менен айта алабыз. Албетте, алар Мекен алдында өзүнүн кесиптик жана жарандык милдетин ак ниеттүү жана чын аткарып, өлкөнүн тарыхында изин калтырышты.

Орустар. – заманбап Россиянын сыртындагы расмий таанылган эң ири диаспоралардын бири. Түштүк Жети суу (Семиречье) аймагында XIX кылымдын акыркы чейрегинде пайда болгон учурдан баштап, орустар республиканын турмушунун бардык тармактарында маанилүү ролду ойноп келишкен, өзгөчө советтик мезгилде жана биринчи иретте анын түндүк талаалуу бөлүгүндө. Заманбап Кыргызстандын, Кыргыз ССРиндей эле орус калкы республиканын түндүгүндө топтолгон. Орустардын эң эле көп саны (бүткүл республиканын орустарынын жарымы) өлкөнүн борборунда – Бишкек шаарында жашайт (192 миң. 23%). Орустардын олуттуу саны ошондой эле Чүй областында, алардын көбү ошондой эле Ысык-Көл курорттук областында жашайт. Башка областтарда, анын ичинде негизги эмес калктын ичинен өзбектер артыкчылык кылган Ош областында орустардын саны бүгүнкү күндө минималдуу (калктын 1% жакын).

Тажиктер Кыргызстандын саны боюнча жетинчи калкы болуп саналат. 2014-жылдын 1-январына республикада 50 миңге жакын тажик жашаган, алар республиканын 1% түзгөн. XX кылымдын экинчи жарымында, анын ичинде акыркы жыйырма жылдыкта өзгөчө

алардын саны, үлүшү жана республиканын ири этносторунун рейтингиндеги даражасы олуттуу жогорулаган, негизинен табигый өсүүнүн эсебинен. Тажиктер Баткен аймагынын бир катар суу өрөөндөрүнүн түпкү тургундары болуп саналат. бул абал 1930-жылдары анын алкагындагы аймактык чек салуулардан улам келип чыккан. Алардын топтолушунун ири жери болуп Баткен областын саналат, ал жерде областтын калкынын 7% түзгөн 45 миңден ашык тажик жашайт. Өлкөнүн айрым калк конуштарында, мисалы Хайдаркан кыштагында жана Андарак айылында, этникалык тажиктер калктын көпчүлүгүн түзөт. Калган 5 000 республиканын коңшу Ош жана Жалал-Абад областтарынын аймактарына жайгаштырылган.

Татарлар Кыргызстанда 28 059 адам санында жашайт. Татар термини деп Поволжье, түштүк Урал, Сибирь калкынын биринчи топторунун көпчүлүгү, ошондой эле Орто Азиядан жер которгондор түшүндүрүлөт. Алардын жалпы сапаты болуп түрк тилдеринин кыпчак тобундагы татар тилинин ар кандай диалекттерин колдонуу саналат. Поволжьелик татарларга ошондой эле төмөнкү Поволжьеде жана түштүк Уралда жашаган Сибирь жана “Кавказ” губернияларынын түрк тилдүү тургундарынын мишарлар (можар, мешер) тобу кирет. Татарлар өлкөнүн аймагы боюнча дисперстик түрдө, көп учурда шаарларда жайгаштырылган. Алардын саны Россияга жер которуудан улам азайып келет жана мурдагы диаспоралар жок болууда.

Түрктөр. Түрктөр эң олуттуу улуттук азчылыктарды түзөт. Ошондой эле Кыргызстандын аймагында 1943-жылдын чыгарууларынын натыйжасында бул жерде болуп калган чечендердин, карачайлардын жана балкарлардын айрым саны жашайт. Чыгарып таштоолордун натыйжасында Кыргызстанда ошондой эле корейлер жана крым татарлары пайда болгон.

Өзбектер заманбап Кыргызстандын саны боюнча экинчи (1997-ж.) калкы болуп саналат. 2009-жылдагы каттоо боюнча өзбектердин саны 768 миңге (14,3%) чейин көбөйгөн. Кыргыз ССРинин курамында өзбектер Орто Азиянын бөлүнүшүнөн кийин тыгыз жашап калган. Ага карабастан, Кыргызстандын өзбектери топтошуп жашаган жерлеринде өзгөчө экономикалык ордун ээлеп, олуттуу чарада өзүнүн үрп-адаттарын жана салттарын сактап калган. Мисалы, Кыргызстандын орустарынан айырмаланып, өзбектер (шаардыктар да, айылдыктар да) өзүнүн табигый өсүшүн сактап калган жана ССРС ураган шарттарда да Кыргызстандын сыртына көчүүгө умтулган эмес. Өзбектердин салттуу иши – чарбачылык, шаардык өзбектер салттуу түрдө коомдук тамак-аш, соода жана тиричилик тейлөө тармагын ээлейт.

Уйгурлар. Уйгурлардын бөлүгү XIX кылымдын 20-жылдары Кыргызстанга Синьцзян кытай провинциясынан келген, эмигранттардын экинчи толкуну бир нече миң адам санында 1950-жылдардан баштап уланган (өзгөчө кытайдын “маданий көтөрүлүшүнүн” мезгилинде). Дунгандардан айырмаланып уйгурлардын этносу түрк тилдеринин тобуна кирет, ошентип, Кытайдагы адамдардын негизги массасынан дини менен гана эмес, маданий жана тилдик салттары менен дагы айырмаланат (уйгур тили алтай тилдеринин үй-бүлөсүнүн түрк бутагынын чыгыш тобуна тиешелүү). Ага карабастан, КМШ аймагында дунгандар да, уйгурлар да кандайдыр-бир маданий окшоштугу менен мүнөздөлөт. Бүтүн Кыргызстанда 59 343 уйгур жашайт, негизинен Бишкек ш. жана анын тегерек четинде, ошондой эле Ошто жана Жалал-Абадда. Бишкекте уйгурлар топтошуп Төкөлдөш, Лебединовка, Новопокровка калк конуштарында жашашат, Кыргызстандын

түштүгүндө Кашкар-Кыштак аттуу ири уйгур кыштагы бар. Өлкөнүн түштүгүндө уйгурлар (ошондой эле дунгандар жана казактар) олуттуу даражада өзбектер менен аралашкан (ассимиляцияланган). Уйгурлардын шаардык коомдору, негизинен чакан жана орто бизнесте, коомдук тамак-аш жана соода тармагында, анын ичинде КЭР ири дүң соода тармагында, ал эми Кашкар-Кыштак айылында негизинен айыл чарбачылык менен алектенишет.

Украиналыктар. Булактардын маалыматы боюнча 1989-жылы Кыргызстанда украиналык диаспора чондугу боюнча Борбордук (Орто) Азиядагы экинчи диаспора эле. Диаспоранын саны 108 миңге жакын адамды түзгөн. 1997-жылы алардын саны 70 миңге чейин азайган, азыркы кезде Украинанын тышкы иштер министрлигинин маалыматы боюнча Кыргызстандагы диаспора 23 миң адамга барабар.

Украиналыктар Кыргызстандын аймагына XIX кылымдын биринчи жарымында отурукташа баштаган. Алар негизинен айыл тургундары эле. 1926-жылдагы каттоо Кыргызстандан 64 миң украиналыктарды белгилеген, бул Кыргызстандын бардык тургундарынын 6,5% түзгөн. Украиналыктардын негизги жашаган жерлери Бишкек, Токмок, Каракол шаарлары болгон. ССРС кулагандан кийин украиналык диаспоранын саны, россиялык, немец жана еврей диаспораларынын саны менен катар өтө катуу кыскара баштаган. Кыскаруу чет өлкөгө туруктуу жашоо үчүн кетүүлөрдүн эсебинен болгон (1989-1999-жылдары эле республиканын украиналыктарынын миграциялык агымы отуз миңге жакын адамды түзгөн).

Чечендер, ингуштар, карачайлар, балкарлар –Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилинде (1944-жылдын 23-февралынан 9-мартка чейинки мезгилде) Казакстандын жана Орто Азиянын аймагына чыгарылып салган Кавказ элдери. Алардын жайгаштырган жерде байырлашуусу (адаптациясы) оор процесс болгон, чечендер жана ингуштар арасында жоготуулар көп болгон. Бул, биринчиден, аскердик мезгилдин кыйынчылыктарынан улам, экинчиден, чечендердин жана ингуштардын негизги бөлүгү мекенинде айыл чарбачылык менен алектенгендиктен болгон, сүргүн жерлеринде кереги тийе турган квалификациялуу адистердин саны өтө аз болгон, көчүп келгендердин жарымынан көбү сабатсыз болгон.

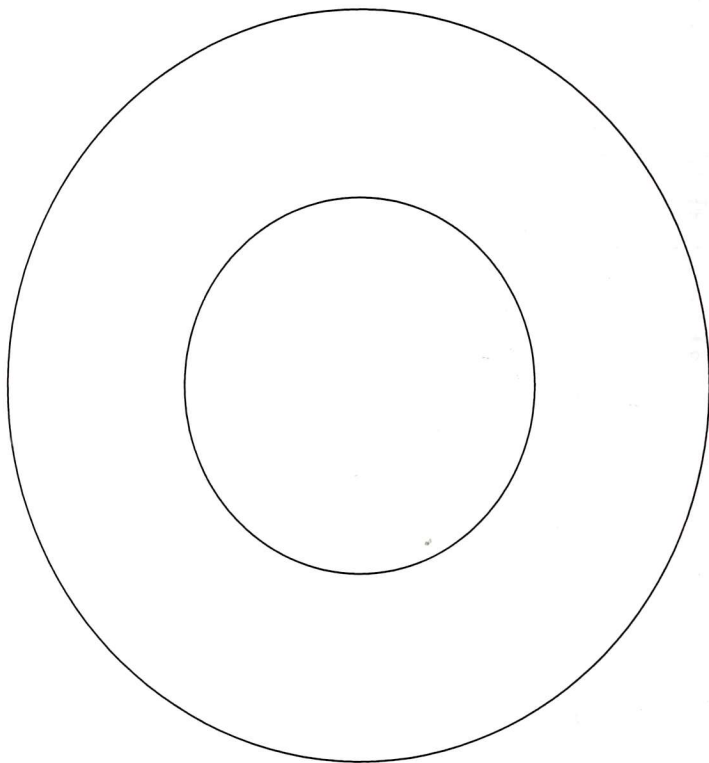
Кыргызстандын областтары боюнча жана Бишкек ш. боюнча калктын улуттук курамы

(2016-жылдын башына, адамдардын саны)

	Ош областы	Талас областы	Нарын областы	Чүй областы	Жалал- Абад обл.	Баткен областы	Ысык- Көл обл.	Бишкек шаары
Бардык калк	1 259 656	251 280	277655	887 477	1 146 520	492 594	470 084	958 461
кыргыздар	855 617	234 283	275 539	575 356	824 977	379 744	415 901	694 404
орустар	1 264	3 441	102	142 715	6 903	2 579	29 028	170 043
өзбектер	361 463	1 791	589	16 459	289 587	72 202	2 901	13 317
украиналыктар	62	196	18	6 002	328	41	556	5 308
немецтер	13	310	3	5 132	153	11	266	2 453
татарлар	1 143	281	148	5 866	2 852	1 505	1 910	11 825
казактар	510	3 043	207	13 140	706	177	6 823	9 743
армяндар	11	2	-	215	25	13	32	488
тажиктер	7 590	39	2	3 240	6 308	33 847	54	977
азербайджандар	3 755	19	1	11 519	1 029	37	59	2 546
чечендер	17	33	-	1 167	71	48	4	357
белорустар	6	13	-	418	13	1	48	443
грузиндер	3	30	-	102	44	95	12	268
литвалыктар	7	-	-	62	3	-	6	67
молдавандар	6	3	-	185	19	12	11	146
латыштар	2	-	-	49	1	5	3	21
түркмөндөр	142	30	14	136	61	66	18	767
эстондуктар	-	1	1	44	2	1	17	39
еврейлер	-	2	1	39	1	3	7	404
уйгурлар	13 412	143	342	16 459	3 718	317	3 907	15 130
дунгандар	873	81	445	6 002	42	4	3 399	4 851
корейлер	49	68	2	5 132	203	63	100	12 186
түрктөр	12 551	1 432	16	5 866	6 569	867	95	3 558
башка улуттар	1 160	6 039	225	13 140	2 905	956	4 927	9 120

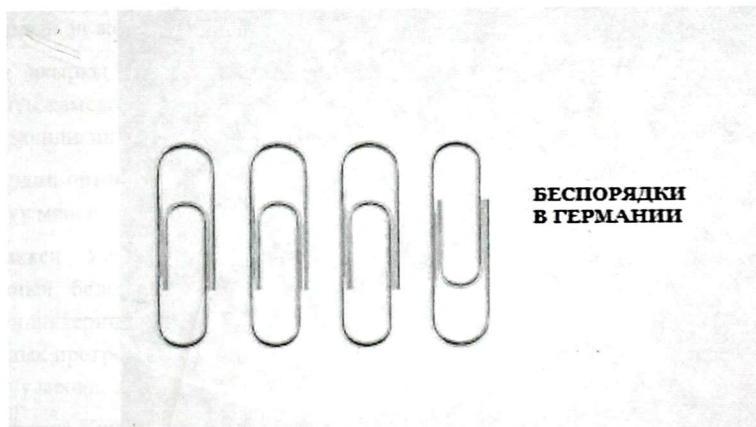
КӨП ТҮРДҮҮЛҮК ДӨҢГӨЛӨГҮ

(көп түрдүүлүктүн биринчи жана экинчи белгилери – жеке “портрет”)



7-сабакка тиркеме. ЭТОМАДАНИЙ КӨНДҮМДӨР (СТЕРЕОТИПТЕР) ТУШУНУГУ

Талкуулоо жүргүзүү үчүн сүрөттөр



ЖИТЬ В РОССИИ:

Плюсы:

+ Все думают, что у тебя
есть ручной медведь.

Минусы:

- У тебя нет ручного медведя © 2008

8-сабакка тиркеме. АДАМ УКУКТАРЫ ТҮШҮНҮГҮ

Адам Укуктарынын Жалпы Декларациясы

1948-жылдын 10-декабрында БУУ Башкы Ассамблеясынын 217 А (III) резолюциясы менен кабыл алынган

Преамбула

Адамзат үй-бүлөсүнүн бардык мүчөлөрүнө таандык болгон жогорку беделди жана алардын бирдей жана ажырагыс укуктарын таануу эркиндиктин, адилеттүү үлүктүн жана жалпы тынчтыктын негизи болуп санала тургандыгын эске алуу менен; жана

адам укуктарын этибарга албоо жана жек көрүү адамзатынын абийирин козгогон жырткычтык актыларга алып келгендигин жана адамдар сөз эркиндиги менен ынанымга ээ болгон, эч нерседен коркпогон жана эч нерсеге муктаж болбогон дүйнөнү түзүү адамдардын эн жогорку умтулуусу катары жарыялангандыгын эске алуу менен; жана

адам акыркы арга катары зомбулукка жана эзүүгө каршы көтөрүлүүгө аргасыз болбошун камсыз кылуу максатында адам укуктары мыйзамдын күчү менен корголууга тийиш экендигин эске алуу менен; жана

элдердин ортосундагы достук мамилелерди өнүктүрүүгө көмөктөшүү зарыл экендигин эске алуу менен; жана

Бириккен Улуттардын элдери Уставда адамдардын негизги укуктарына, адам инсанынын беделине жана баркына, эркектер менен аялдардын тең укуктуулугуна ишенгендиктерин ырасташкандыктарын жана толук эркиндикке чыгуу менен катар социалдык прогресске жана турмуш шартты жакшыртууга көмөктөшүүнү чечишкендигин эске алуу менен; жана

Бириккен Улуттар Уюму менен кызматташууда мүчө-мамлекеттер адам укуктары менен негизги эркиндиктерди жалпы урматтоого жана салым кошууга милдеттенгендигин эске алуу менен; жана

ушул укуктардын жана эркиндиктердин мүнөзүн жалпы түшүнүү ушул милдеттенмелерди толук аткаруу үчүн зор мааниге ээ экендигин эске алуу менен.

Генералдык Ассамблея,

адам укуктарынын ушул Жалпы Декларациясын ар бир адам жана коомдун ар бир органы ушул Декларацияны дайыма эске алып, агартуу жана билим берүү жолу менен ушул укуктарды жана эркиндиктерди урматтоого жана улуттук жана эл аралык прогрессивдүү иш-чаралар аркылуу Уюмга мүчө болгон мамлекеттердин элдеринин арасында, ошондой эле алардын юрисдикциясында турган аймактын элдеринин арасында алардын жалпы жана толук таанылышын жана ишке ашырылышын камсыз кылууга көмөктөшүүгө умтулуу үчүн бардык элдер менен мамлекеттер аткарууга далалаттанууга тийиш болгон милдет катары жарыялайт.

1-берене

Бардык адамдар өз беделинде жана укуктарында эркин жана тең укуктуу болуп жаралат. Алардын аң-сезими менен абийири бар жана бири-бирине бир туугандык мамиле кылууга тийиш.

2-берене

Ар бир адам эч кандай айырмачылыгына, расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук жана социалдык тегине, мүлктүк, тек-жайлык же башка абалына карабастан ушул Декларацияда жарыяланган бардык укуктарга жана бардык эркиндиктерге ээ болууга тийиш.

Мындан тышкары, адам таандык болгон өлкө же аймак көз карандысыз, көзөмөлдүк астында турган, өз алдынча башкарылбаган же суверенитети кандайдыр бир башкача чектелгендигине карабастан анын саясий, укуктук же эл аралык статусунун негизинде эч кандай айырмачылык болбоого тийиш.

3-берене

Ар бир адам жашоого, эркиндикке жана жеке кол тийбестикке укуктуу.

4-берене

Эч ким кулчулукта же эрксиз абалда кармалууга тийиш эмес; кулчу лукка жана кул сатуунун бардык түрлөрүнө тыюу салынат.

5-берене

Эч ким кыйноого же аеосуз, адамкерчиликсиз же анын ар-намысын басмырлоочу мамилеге жана жазага кириптер кылынбашы керек.

6-берене

Ар бир адам, кайда гана болбосун, ага укуктун субъектиси таандык экендигин талап кылууга укуктуу.

7-берене

Бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана эч айырмасыз мыйзам менен бирдей корголууга укуктуу. Бардык адамдар ушул Декларацияны бузуучу кандай гана болбосун кодулоодон жана андай кодулоого ар кандай шыкактоодон бирдей корголууга укуктуу.

8-берене

Ар бир адам конституциядагы же мыйзамдагы анын негизги укуктары бузулган учурда компоненттүү улуттук соттор аркылуу укуктары толук калыбына келтирилишине акылуу.

9-берене

Эч ким ээнбаштык менен камакка алынууга, кармалууга же куугунтукталууга тийиш эмес.

10-берене

Ар бир адам өз укуктары менен милдеттерин аныктоо жана ага коюлган кылмыш күнөөсүнүн негиздүүлүгүн аныктоо үчүн толук теңчилик негизде анын иши ачык жана адилеттүүлүктүн бардык талаптарын сактоо менен көз карандысыз жана адилет сот тарабынан каралышына укуктуу.

11-берене

1. Кылмыш жасагандыгы үчүн күнөөлөнгөн ар бир адам анын күнөөсү соттук ачык териштирүү жолу менен мыйзамдуу тартипте белгиленгенге чейин күнөөсүз деп эсептелүүгө укуктуу, мында ага коргонуу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөр камсыз кылынууга тийиш.
2. Эч ким кандайдыр-бир жосуну же аракетсиздиги үчүн ал улуттук мыйзам же эл аралык укук боюнча кылмыш болбосо аны жасагандыгынын негизинде соттолушу мүмкүн эмес. Ошондой эле кылмыш жасалган учурда колдонулушу мүмкүн болгон жазадан кыйла оор жазага да тартылбайт.

12-берене

Эч ким анын жеке жана үй-бүлөлүк турмушуна ээнбаштык менен кийлигишүүгө, анын турак жайына, анын кат-кабарларынын купуялыгына же анын абийирине жана беделине ээнбаштык менен кол салууга кириптер болууга тийиш эмес. Ар бир адам андай кийлигишүүдөн же андай кол салуудан мыйзам менен коргонууга укуктуу.

13-берене

1. Ар бир адам ары-бери эркин жүрүүгө жана ар бир мамлекеттин чегинде өзүнө жашаган жерди тандап алууга укуктуу.
2. Ар бир адам ар кандай өлкөдөн, анын ичинде өз өлкөсүнөн да чыгып кетүүгө жана өз өлкөсүнө кайтып келүүгө укуктуу.

14-берене

1. Ар бир адам куугунтуктоодон башка өлкөлөрдөн башбаанек издөөгө жана андай башбаанектен пайдаланууга укуктуу.
2. Бул укук чындыгында саясий эмес кылмыш жасоого же Бириккен Улуттар Уюмунун максаттарына жана принциптерине карама-каршы келген жосундарга негизделген куугунтуктоо учурларында колдонулушу мүмкүн эмес.

15-берене

1. Ар бир адам граждандуулукка ээ болууга укуктуу.
2. Эч ким ээнбаштык менен граждандыгынан ажыратылышы же өз граждандыгын өзгөртүүгө укугунан ажыратылышы мүмкүн эмес.

16-берене

1. Бойго жеткен эркектер жана аялдар расасы, улуту же дини боюнча эч кандай чектөөсүз никеге турууга жана үй-бүлө күтүүгө укуктуу. Алар никеге туруу, никеле болуу жана аны бузуу учурунда бирдей укуктардан пайдалана алышат.
2. Никеге туруп жаткан тараптар өз эрки менен ага өз ара толук макул болгондо гана нике кыйылат.
3. Үй-бүлө коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналат жана коом менен мамлекет тарабынан коргоолууга укуктуу.

17-берене

1. Ар бир адам мүлккө жеке өзү, ошондой эле башкалар менен бирдик-те ээлик кылууга укуктуу.
2. Эч ким өз мүлкүнөн ээнбаштык менен ажыратылууга тийиш эмес.

18-берене

Ар бир адам эркин ой жүгүртүүгө, адеп-ахлакка жана дин тутууга укуктуу; бул укук өз динин же ынанымын өзгөртүүнү жана өз динин же ынанымын жекече, ошондой эле башкалар менен бирдикте жүргүзүүнү, дин жана табынуу ырым-жырымдарын жалпы же жекече тартипте үйрөнүү, сыйынуу жана аны ишке ашырууну эркин жүргүзүүнү камтыйт.

19-берене

Ар бир адам эркин ой-пикирге жана аны эркин билдирүүгө укуктуу; бул укук өз ой-пикирлерин тоскоолсуз жактоону жана маалыматтар менен идеяларды ар кандай каражаттар жана мамлекеттик чек араларга карабастан издөө, алуу жана таркатуу эркиндигин камтыйт.

20-берене

1. Ар бир адам тынч жыйындарга жана ассоциацияларга катышуу эркиндигине укуктуу.
2. Эч ким кайсы бир ассоциацияга кирүүгө мажбурланышы мүмкүн эмес.

21-берене

1. Ар бир адам өз өлкөсүн түздөн-түз же эркин шайланган өкүлдөрү аркылуу башкарууга катышууга укуктуу.
2. Ар бир адам өз өлкөсүндө мамлекеттик кызматка кирүүгө бирдей укукка ээ.
3. Элдин эрки өкмөттүн бийлигинин негизи болууга тийиш; бул эрк мезгилдүү жана бурмаланбаган шайлоолордо билдирилүүгө тийиш, алар жалпы жана тең шайлоо укугу аркылуу, жашыруун добуш берүү жолу менен же добуш берүүнүн эркиндигин камсыз кылуучу башка ар кандай бирдей маанидеги формалар менен жүргүзүлүүгө тийиш.

22-берене

Ар бир адам коомдун мүчөсү катары ар бир мамлекеттин структурасына жана колдо болгон ресурстарына ылайык улуттук күч-аракеттер жана эл аралык кызматташтык аркылуу өзүнүн кадыр-баркын сактоо үчүн жана өз инсанын эркин өстүрүү үчүн зарыл болгон социалдык камсыздалууга жана экономикалык, социалдык жана маданий жааттардагы укуктарын жүзөгө ашырууга укуктуу.

23-берене

1. Ар бир адам эмгектенүүгө, ишти эркин тандап алууга, адилет жана жагымдуу эмгек шартына жана жумушсуздуктан корголууга укуктуу.
2. Ар бир адам эч кандай кемсинтүүсүз бирдей эмгеги үчүн бирдей эмгек акы алууга укуктуу.
3. Ар бир иштеген адам өзүн жана үй-бүлөсүнүн татыктуу жашоосун камсыз кылуучу жана зарыл учурда социалдык камсыздоонун башка каражаттары менен толукталып туруучу адилет жана канааттандырууларлык эмгек акы алууга укуктуу.
4. Ар бир адам өз таламдарын коргоо үчүн кесиптик бирликтерди түзүүгө жана кесиптик бирликтерге кирүүгө укуктуу.

24-берене

Ар бир адам жумуш күнүн акыл-эстүү чектөөгө жана акы төлөнүүчү отпускага болгон укугун камтуу менен бош убакытка жана эс алууга укуктуу.

25-берене

1. Ар бир адам тамак-аш, кийим-кечек, турак-жай, медициналык жана зарыл социалдык жактан тейлөөнү ичине камтыган татыктуу турмуш денгээлине укуктуу, ал адамдын жана анын үй-бүлөсүнүн ден соолугун жана бакубаттыгын сактоо үчүн зарыл жана ал жумушсуз калганда, ооруганда, майып болгондо, жесир калганда, карыганда же ага байланыштуу болбогон жагдайлардан улам жашоо каражатынан ажыраган учурда камсыз кылынууга укуктуу.
2. Эне болуу жана балалык кез өзгөчө кам көрүүгө жана жардамга укуктуу. Никеден же никесиз төрөлгөн бардык балдар бирдей социалдык коргоодон пайдаланууга тийиш.

26-берене

1. Ар бир адам билим алууга укуктуу. Билим берүү, жок дегенде башталгыч жана жалпы билим берүү акысыз болууга тийиш. Башталгыч билим берүү милдеттүү болууга тийиш. Техникалык жана кесиптик билим берүү ал мүмкүнчүлүктөн пайдалана алгыдай жана жогорку билим берүү ар бир адамдын жөндөмдүүлүгүнүн негизинде бардык адамдар үчүн бирдей пайдалана алгыдай болууга тийиш.
2. Билим берүү адамдын инсандык касиеттерин толук өстүрүүгө жана адамдын укуктары менен негизги эркиндиктерин урматтоону арттырууга багытталууга тийиш. Билим берүү бардык элдердин, расалык жана диний топтордун ортосунда өз ара түшүнүшүүгө, сабырдуулукка жана достукка өбөлгө түзүүгө жана Бириккен

Улуттар Уюмунун тынчтыкты сактоо боюнча иш-аракеттерине көмөк көрсөтүүгө тийиш.

3. Ата-эне өзүнүн жаш баласы үчүн билим берүү түрүн тандап алууда артыкчылыктуу укукка ээ.

27-берене

1. Ар бир адам коомдун маданий турмушуна эркин катышууга, искусстводон ыракат алууга, илимий прогресске катышууга жана анын натыйжаларынан пайдаланууга укуктуу.
2. Ар бир адам өзү автор катары жараткан илимий, адабий жана көркөм эмгектеринин натыйжасы болуп саналган өзүнүн материалдык жана моралдык кызыкчылыктарынын корголушуна укуктуу.

28-берене

Ар бир адам ушул Декларацияда баяндалган укуктары менен эркиндиктери толук ишке ашырыла турган социалдык жана эл аралык тартипке укуктуу.

29-берене

1. Адам инсаны коомдо гана эркин жана толук өсүп-өнүгүшү мүмкүн, андыктан ар бир адам коом алдында милдеттүү.
2. Өз укуктары менен эркиндиктерин иш жүзүнө ашырууда ар бир адам эң оболу башкалардын укуктары менен эркиндиктерин тийиштүү түрдө таанууну жана урматтоону камсыз кылуу жана демократиялык коомдо адеп-ахлактын, коомдук тартиптин жана жалпы бакубаттыктын акыйкат талаптарын канааттандыруу үчүн мыйзам тарабынан белгиленген чектөөлөргө гана дуушарланууга тийиш.
3. Бул укуктар менен эркиндиктерди иш жүзүнө ашыруу Бириккен Улуттар Уюмунун максаттары менен принциптерине эч кандай карама-каршы келүүгө тийиш эмес.

30-берене

Бул Декларацияда эч нерсе кандайдыр бир мамлекетке, айрым топторго же айрым адамдарга ушул Декларацияда баяндалган укуктар менен эркиндиктерди жок кылууга багытталган иш-аракет жүргүзүү же андай аракеттерди жасоо укугун берүү катары чечмеленүүгө тийиш эмес.

9-сабакка тиркеме. “КӨПЧҮЛҮККӨ” ЖАНА “АЗЫЧЫЛЫККА”
ТААНДЫКТЫКТЫН КЫРДААЛДЫК МҮНӨЗҮ

Улуттук же этникалык, диний жана тилдик азчылыктарга таандык болгон жактардын укуктары жөнүндө декларация

1992-жылдын 18-декабрындагы Башка Ассамблеянын 47/135 резолюциясы менен кабыл алынган

Башкы Ассамблея,

Бириккен Улуттар Уюмунун негизги максаттарынын бири, Уставда жарыялангандай, расасын, жынысын, тилин жана динин айырмалабастан, бардыгы үчүн адам укуктарына жана негизги эркиндиктерине карата урматтоого дем берүү жана өнүктүрүү болуп санала турганын *кайрадан тастыктап,*

негизги адам укуктарына, инсандын адамдык кадыр-баркына жана баалуулугуна, эркектер менен аялдардын тең укуктуулугуна жана чоң жана кичине улуттардын тендигине ишенимди *кайрадан тастыктап,*

Уставда, Адам укуктарынын жалпы декларациясында¹, Геноциддин алдын алуу жана ал үчүн жаза тартуу жөнүндө конвенцияда², Расалык басмырлоонун бардык түрүн жок кылуу жөнүндө эл аралык конвенцияда³, Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пактта⁴, Диндин жана ишенимдин негизинде чыдабастыктын жана басмырлоонун бардык түрүн жокко чыгаруу жөнүндө декларацияда⁵ жана Баланын укуктары жөнүндө конвенцияда,⁶ жана бүткүл дүйнөлүк же аймактык денгээлде кабыл алынган башка ылайыктуу эл аралык документтерде жана Бириккен Улуттар Уюмунун өзүнчө мүчө-мамлекеттеринин арасында түзүлгөн эл аралык документтерде камтылган принциптерди жүзөгө ашырууга көмөктөшүүгө умтулуп,

этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарын укуктарына тиешелүү Атуулдук жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакттын 27-беренесин жоболорун *жетекчиликке алып,*

улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарын укуктарын сыйлоо жана коргоо алар жашаган мамлекеттин саясий жана социалдык туруктуулугуна көмөктөшөт деп *эсептеп,*

улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарын укуктарын ар дайым сыйлоо жана жүзөгө ашыруу, жалпысынан коомдун өнүгүүсүнүн ажыратылгыс бөлүгү катары жана мыйзамдын үстөмдүк кылуусунун негизинде демократиялык чекте элдер менен мамлекеттер арасында достукту жана кызматташууну бекемдөөгө көмөктөшө турганын *белгилеп,*

Бириккен Улуттар Уюму азчылыктарды коргоодо маанилүү ролду ойноого чакырылган деп *эсептеп,*

Бириккен Улуттар Уюмунун системасынын алкагында, атап айтканда Адам укуктары боюнча комиссиянын, Басмырлоонун алдын алуу жана азчылыктарды коргоо боюнча подкомиссиянын жана Адам укуктары жөнүндө эл аралык пакттардын жана улуттук же

этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарын укуктарын сыйлоо жана коргоо боюнча адам укуктары тармагындагы ылайыктуу эл аралык документтердин аткарылышына түзүлгөн органдардын бүгүнкү күнгө жасалган ишин *көңүлгө алып*,

азчылыктарды коргоо боюнча, ошондой эле улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарды сыйлоо жана коргоо боюнча өкмөттөр аралык жана өкмөттүк эмес уюмдардын жасаган олуттуу ишин *эске алып*,

улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарга карата колдонулган адам укуктары боюнча эл аралык документтерди дагы кыйла натыйжалуу турмушка ашырууну камсыз кылуунун зарылдыгын *таанып*,

ушул Улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактарын укуктары жөнүндө декларацияны *жарыялайт*:

1-берене

1. Мамлекеттер аларга ылайык аймактарда улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктардын тиричилик кылуусун жана өзүнчөлүгүн коргойт жана бул өзүнчөлүктү өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө дем беришет.
2. Мамлекеттер бул максаттарга жетүү үчүн тиешелүү мыйзам чыгаруу жана башка чараларды көрөт.

2-берене

1. Улуттук же этникалык, диний же тилдик азчылыктарга таандык болгон жактар (мындан ары, азчылыктарга таандык болгон жактар деп аталат) өзүнүн маданиятынын кенчин колдонууга, өзүнүн динин тутууга жана диний ырым-жырымдарды жасоого, ошондой эле өзүнүн тилин жеке турмушта жана айкын, эркин жана кийлигишүүсүз же кайсы болбосун түрдө басмырлоосуз колдонууга укугу бар.
2. Азчылыктарга таандык болгон жактар маданий, диний, коомдук, экономикалык жана мамлекеттик турмушка жигердүү катышууга укугу бар.
3. Азчылыктарга таандык болгон жактар улуттук мыйзамдарга каршы келбеген тартипте алар таандык болгон азчылыкка тиешелүү же алар жашаган аймактарга тиешелүү болгон чечимдерди улуттук жана, бул зарыл болсо аймактык деңгээлде кабыл алууга жигердүү катышууга укуктуу.
4. Азчылыктарга таандык болгон жактар өзүнүн жеке ассоциацияларын түзүүгө жана алардын иштешин камсыз кылууга укугу бар.
5. Азчылыктарга таандык болгон жактар өзүнүн тобунун башка мүчөлөрү менен, башка азчылыктарга таандык болгон жактар менен кайсы бир басмырлоосуз эркин жана тынч байланыштарды орнотууга жана колдоого, ошондой эле алардын улуттук, этникалык, диний же тилдик байланышы бар болгон чек аралар аркылуу башка мамлекеттердин жарандары менен байланышка укуктуу.

3-берене

1. Азчылыктарга таандык болгон жактар өздөрүнүн укуктарын, анын ичинде ушул Декларацияда жазылган укуктарды, жекече (индивидуалдуу) да, өзүнүн тобунун башка мүчөлөрү менен бирге да кандай болбосун басмырлоосуз жүзөгө ашыра алат.
2. Ушул Декларацияда жазылган укуктарды колдонуу же колдобоо азчылыкка таандык болгон кайсы болбосун жактардын абалы үчүн кандай гана болбогон терс кесепеттерге алып келбейт.

4-берене

1. Мамлекеттер, зарыл болсо, азчылыктарга таандык болгон жактар өздөрүнүн адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин толук чарада жана натыйжалуу, кайсы гана болбосун басмырлоосуз жана мыйзам алдында толук теңчиликтин негизинде жүзөгө ашыруусун камсыз кылуу үчүн чараларды кабыл алышат.
2. Мамлекеттер азчылыктарга таандык болгон жактарга, айкын ишмердүүлүк улуттук мыйзамдарды бузуп жүзөгө ашырылган жана эл аралык ченемдерге карама-каршы келген учурлардан тышкары, өзүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө жана өзүнүн маданиятын, тилин, динин, салтын жана үрп-адаттарын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген жагымдуу шарттарды түзүү үчүн чараларды көрүшөт . .
3. Мамлекеттер азчылыктарга таандык болгон жактар, бул иш жүзүнө ашырылышы мүмкүн болгон жерде, өзүнүн эне тилин үйрөнүүгө же өзүнүн эне тилинде окуу үчүн тиешелүү мүмкүнчүлүктөргө ээ болушу үчүн ылайыктуу чараларды кабыл алат.
4. Мамлекеттер зарыл болсо, алардын аймагында жашаган азчылыктардын тарыхын, салттардын, тилин жана маданиятын окуп-билүүсүнө кызыктыруу үчүн билим берүү тармагында чараларды кабыла алышат. Азчылыктарга таандык болгон жактар жалпысынан коомдо жашоого зарыл болгон билимдерди алуу үчүн тиешелүү мүмкүнчүлүктөргө ээ болушу керек.
5. Мамлекеттер азчылыктарга таандык болгон жактар өзүнүн өлкөсүнүн экономикалык өсүшүн жана өнүгүүсүн камсыз кылууга толук чарада катыша алышы жөнүндө суроону караштырат.

5-берене

1. Улуттук саясат жана программа азчылыктарга таандык болгон жактардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын тийиштүү эске алуу менен жүзөгө ашырылат.
2. Мамлекеттер арасында кызматташуу жана жардам көрсөтүү программалары азчылыктарга таандык болгон жактардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын тийиштүү эске алуу менен жүзөгө ашырылат.

6-берен

Мамлекеттерге азчылыктарга таандык болгон жактарга тиешелүү суроолордо, анын ичинде өз ара түшүнүү жана ишеним көрсөтүү максатында маалымат жана тажрыйба алмашууда кызматташуу шарт.

7-берене

Мамлекеттерге ушул Декларацияда жазылган укуктарды урматтоого дем берип кызыктыруу максатында кызматташуу шарт.

8-берене

1. Бул Декларацияда азчылыктарга таандык болгон жактарга карата мамлекеттердин эл аралык милдеттемелерин аткарууга эч нерсе тоскоолдук кылбайт. Атап айтканда, мамлекеттерге алар катышуучусу болгон эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга ылайык өздөрүнө алган милдеттерди жана милдеттемелерди ак ниеттүү аткаруулары шарт.
2. Ушул Декларацияда жазылган укуктарды жүзөгө ашыруу бардык жактардын жалпыга таанылган адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин жүзөгө ашырууга зыян тийгизбейт.
3. Ушул Декларацияда жазылган укуктарды натыйжалуу жүзөгө ашырууну камсыз кылуу максатында мамлекеттер кабыл алган чаралар, Адам укуктарынын жалпы декларациясында бекитилген, теңчилик принцибине карама-каршы келген *prima facie* болуп саналбайт.
4. Ушул Декларацияда эч нерсе Бириккен Улуттар Уюмунун максаттарына жана принциптерине, анын ичинде эгемен теңчиликти, аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттердин саясий көз карандысыздыгын урматтоо принциптерине карама-каршы келген кайсы болбосун ишмердүүлүктү жүргүзүүгө жол берген катары түшүндүрүлүшү мүмкүн эмес.

9-берене

Бириккен Улуттар Уюмунун адистештирилген мекемелери жана башка уюмдары аларга ылайык тармактардын иш билгилигинин алкагында, ушул Декларацияда жазылган укуктардын жана принциптердин толук жүзөгө ашырылышына көмөктөшөт.

¹ Резолюция 217 А (III).

² Резолюция 260 А (III), тиркеме.

³ Резолюция 2106 А (XX), тиркеме.

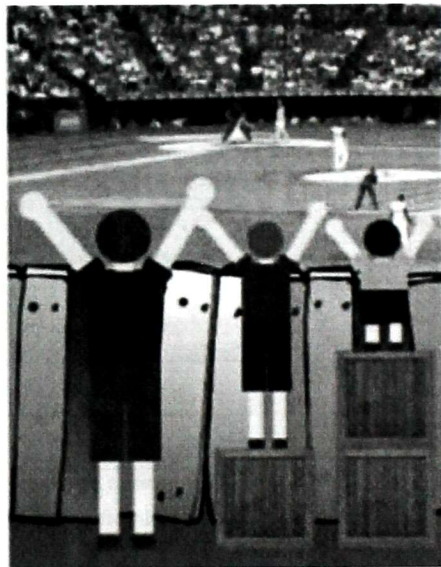
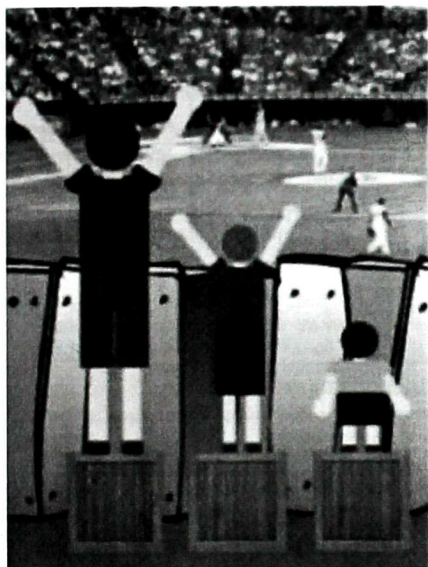
⁴ караңыз, резолюцию 2200 А (XXI), тиркеме.

⁵ Резолюция 36/55.

⁶ Резолюция 44/25 тиркеме.

10-сабакка тиркеме. КӨП ТҮРДҮҮЛҮК МЕНЕН ТЕҢСИЗДИКТИН АРАСЫНДАГЫ ӨЗ АРА БАЙЛАНЫШТЫ КАНТИП КӨРСӨТҮШ КЕРЕК

Талкуулоо жүргүзүү үчүн сүрөттөр:



Принцип ЕГЭ

Кыргызстандын этникалык топтору

(студенттин жеке толтурушу үчүн баракча, мында ар бири өзүнүн шаарынын, айылынын аймагында жашаган этникалык топторду караштыра)

Этникалык топтун мүнөздөмөлөрү	Топтун аталышы (мисалы: татарлар)	Топтун аталышы	Топтун аталышы
Бул топтун өкүлдөрүн башка тургундардан оной айырмаласа болубу? Эгерде болсо, анда кантип (тили, өзгөчө кийими, диний атрибуттар ж.б.)			
Шаар же айыл аймагында топтошуп тыгыз жашаганы			
Топтун биримдигинин денгээли			
Топтун ачык же жабык болушунун денгээли			
Жергиликтүү коомдоштукта качантан бери жашашат (алардын пайда болушунун жана жашаганынын тарыхы)			
Өзүнүн мамлекети барбы			
Жыргалчылык денгээли			
Коомдук турмушка катышуусунун даражасы			
Топто тенсиздиктин кандай типтери бар (мүлктүк, гендердик, билим берүү денгээлинде ж.б.)			
Чыгарып таштоонун кандай типтерин байкаса болот (эгерде бар болсо): Социалдык турмуштан (жалпы иш-чараларга катышуу), башкаруу тармагынан (бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкармалык органдарынын ишине катышуу), укук коргоо тармагынан (ИИМ органдарынын кызматынан) ж.б.			
Башка			

13-сабакка тиркеме. ЧЫР-ЧАТАК ТАБИЯТЫ

Томастын тести – чыр-чатакта жүрүш-туруш типтери

Нускама:

Силердин алдынарда жүрүш-турушунардын айрым өзгөчөлүктөрүн аныктоого жардам бере турган бир катар ырастоолор. Бул жерде “туура” же “ката” жооптор болушу мүмкүн эмес. Адамдар ар кандай жана ар бири өзүнүн пикирин билдире алат.

Эки варинат бар А жана В, алардын ичинен сиздин көз караштарыңызга, өзүнөр жөнүдө пикиринерге көбүрөөк даражада туура келген бир вариантын сиз тандап алышыңар керек. Жооптор үчүн бланкта варианттардын бирине (А же В) ылайык ар бир ырастоо үчүн так крест белгисин койгула. Болушунча тез жооп бериш керек.

Тандай турган варианттар:

1.
 - А. Кээде мен башкаларга талаш суроону чечүү үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууга мүмкүнчүлүк берем.
 - В. Биз эмнелерде дал келишпегенибизди талкуулаганча, мен биз экөөбүз тең эмне менен макул экенибизге көңүл бурууга аракет кылам.
2.
 - А. Мен келишүү (компромисстик) чечимин табууга аракет кылам.
 - В. Мен ишти башканын жана өзүмдүн бардык кызыкчылыктарын эске алуу менен жайгарууга аракет кылам.
3.
 - А. Адатта мен тырышып өзүмдүкүнө жетишүүгө аракет кылам.
 - В. Мен башканы тынчтандырууга жана негизинен биздин мамилебизди сактап калууга аракет кылам.
4.
 - А. Мен келишүү (компромисстик) чечимин табууга аракет кылам.
 - В. Кээде мен башка адамдын кызыкчылыгы үчүн өзүмдүн кызыкчылыгымды курмандыкка чалам.
5.
 - А. Талаш кырдаалды жайгарып жатып, мен ар дайым башканын колдоосун табууга аракет кылам.
 - В. Мен кажетсиз чымыркануудан арылуу үчүн болгон аракетимди көрөм.
6.
 - А. Мен өзүм үчүн чатактан кутулууга аракет кылам.
 - В. Мен өзүмдүкүнө жетишүүгө аракет кылам.
7.
 - А. Мен талаш суроонун чечимин аны убагы келгенде аягына чейин чечүү үчүн кийинкиге калтырууга аракет кылам.
 - В. Мен башка нерсеге жетишүү үчүн бир нерседе макул болууну (жол берүүнү) мүмкүн көрөм.

- 8.
- A. Адатта мен тырышып өзүмдүкүнө жетишүүгө умтулам.
 - B. Биринчи кезекте мен козголгон кызыкчылыктардын бардыгы эмнеде турганын ачык аныктоого аракет кылам.
- 9.
- A. Келип чыккан кайсы-бир келишпестиктер үчүн ар дайым эле толкундануунун кажети жок.
 - B. Мен өзүмдүкүнө жетишүү үчүн аракет жасайм.
- 10.
- A. Мен өзүмдүкүнө жетишүүгө катуу умтулам.
 - B. Мен келишүү (компромисстик) чечимин табууга аракет кылам.
- 11.
- A. Биринчи иретте мен каралган бардык талаш суроолор эмнеден турганын аныктоого аракет кылам.
 - B. Мен башканы тынчтандырууга жана негизинен биздин мамилебизди сактап калууга аракет кылам.
- 12.
- A. Көп учурда мен талаш жаратышы мүмкүн болгон позицияны кармануудан качам.
 - B. Мен башкага бир-нерселерде өз пикирин сактоого мүмкүндүк берем, эгерде ал дагы мага жол берсе.
- 13.
- A. Мен орточо позицияны сунуш кылам.
 - B. Мен бардыгы мен айткандай болушун талап кылам.
- 14.
- A. Мен башкага өзүмдүн пикиримди билдирем жана анын көз карашын сурайм.
 - B. Мен башкага менин көз карашымдын логикасын жана артыкчылыктарын көрсөтүүгө аракет кылам.
- 15.
- A. Мен башканы тынчтандырууга жана негизинен биздин мамилебизди сактап калууга аракет кылам.
 - B. Мен кажетсиз чымыркануудан арылуу үчүн болгон аракетимди көрөм.
- 16.
- A. Мен башканын сезимин козгобогонго аракет кылам.
 - B. Мен башканы өзүмдүн позициямдын артыкчылыгына ишендирүүгө аракет кылам.
- 17.
- A. Адатта мен тырышып өзүмдүкүнө жетишүүгө аракет кылам.
 - B. Мен кажетсиз чымыркануудан арылуу үчүн болгон аракетимди көрөм.
- 18.
- A. Эгерде бул башканы бактылуу кылса, ага өзүңкүн бербегенге мүмкүндүк берем.
 - B. Мен башкага бир-нерселерде өз пикирин сактоого мүмкүндүк берем, эгерде ал ошондой эле мага да жол берсе.

- 19.
- A. Биринчи иретте мен каралган суроолордун жана кызыкчылыктардын бардыгы эмнеде турганын так аныктоого аракет кылам.
 - B. Мен талаш суроонун чечимин аны убагы келгенде аягына чейин чечүү үчүн кийинкиге калтырууга аракет кылам.
- 20.
- A. Мен токтоосудан биздин келишпестиктерди жеңүүгө аракет кылам.
 - B. Мен эки тарап үчүн тең пайда менен жоготуулардын эн мыкты айкалышын табууга аракет кылам.
- 21.
- A. Сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп жатып, мен башканын каалоолоруна көңүл бурууга аракет кылам.
 - B. Мен ар дайым көйгөйдү түз талкуулоого жана аларды бирге чечүүгө умтулам.
- 22.
- A. Мен менин көз каршым менен башка адамдын көз карашынын ортосунда болгон көз карашты табууга аракет кылам.
 - B. Мен өзүмдүн каалоолорумду коргойм.
- 23.
- A. Эреже катары, мен ар бирибиздин каалообузду канааттандырууга кам көрөм.
 - B. Кээде мен башкаларга талаш суроону чечүү үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууга мүмкүнчүлүк берем.
- 24.
- A. Эгерде башканын көз карашы мага абдан маанилүү сезилсе, мен анын каалоолоруна жол берүүгө аракет кылам.
 - B. Мен башканы келишүүгө ишендирүүгө аракет кылам.
- 25.
- A. Мен башкага өзүмдүн көз карашымдын логикасын жана артыкчылыгын көрсөтүүгө аракет кылам.
 - B. Сүйлөшүүлөрдү алып барып жатып, мен башканын каалоолоруна көңүл бурууга аракет кылам.
- 26.
- A. Мен орточо позицияны сунуш кылам.
 - B. Мен дээрлик ар дайым ар бирибиздин каалообузду канааттандыруу үчүн кам көрөм.
- 27.
- A. Көп учурда мен талаш жаратышы мүмкүн болгон көз караштан четтейм.
 - B. Эгерде бул башканы бактылуу кылса, ага өзүңкүн бербегенге мүмкүндүк берем.
- 28.
- A. Адатта мен тырышып өзүмдүкүнө жетишүүгө аракет кылам.
 - B. Кырдаалды жайгарып жатып, мен адатта башкадан колдоо табууга аракет кылам.
- 29.
- A. Мен орточо позицияны сунуш кылам.
 - B. Пайда болгон кайсы-бир келишпестиктер үчүн ар дайым эле толкундануунун кажети жок деп ойлойм.

30.

А. Мен башканын сезимин козгобогонго аракет кылам.

В. Талаш суроосунда мен ар дайым башка адам менен бирге ийгиликке жетише алгандай көз карашты карманам.

Сурамжылоонун ачкычы

1. Атаандашуу: 3А, 6В, 8А, 9В, 10А, 13В, 14В, 16В, 17А, 22В, 25А, 28А.

2. Кызматташуу: 2В, 5А, 8В, 11А, 14А, 19А, 20А, 21В, 23В, 26В, 28В, 30В.

3. Келишүү (компромисс): 2А, 4А, 7В, 10В, 12В, 13А, 18В, 22А, 23А, 24В, 26А, 29А.

4. Качуу: 1А, 5В, 6А, 7А, 9А, 12А, 15В, 17В, 19В, 20В, 27А, 29В.

5. Ылайыкташуу: 1В, 3В, 4В, 11В, 15А, 16А, 18А, 21 А, 24А, 25В, 27В, 30А.

Натыйжаларды иштеп чыгуу

Ачкычта ар бир А же В жообу атаандашуунун, кызматташуунун, келишүүнүн, качуунун жана ылайыкташуунун сандык көрүнүшү жөнүндө элестетүүнү берет. Эгерде жооп ачкычта көрсөтүлгөн менен дал келсе, ага 1 мааниси ыйгарылат, эгерде дал келбесе, анда 0 мааниси берилет. Ар бир шкала боюнча индивид алган упайлардын саны, анда чырчатак кырдаалында жүрүш-туруштун ылайыктуу түрүн көрсөтүүгө умтулганы жөнүндө түшүнүк берет. Натыйжаларды иштеп чыгуу үчүн масканы колдонуу ыңгайлуу.

Сурамжылоо боюнча жооптордун бланкы

№	А	В	№	А	В	№	А	В
1			11			21		
2			12			22		
3			13			23		
4			14			24		
5			15			25		
6			16			26		
7			17			27		
8			18			28		
9			19			29		
10			20			30		

Сурамжылоо боюнча жооптордун бланкы

№	А	В	№	А	В	№	А	В
1			11			21		
2			12			22		
3			13			23		
4			14			24		
5			15			25		
6			16			26		
7			17			27		
8			18			28		
9			19			29		
10			20			30		

Сурамжылоо боюнча жооптордун бланкы

№	A	B	№	A	B	№	A	B
1			11			21		
2			12			22		
3			13			23		
4			14			24		
5			15			25		
6			16			26		
7			17			27		
8			18			28		
9			19			29		
10			20			30		

**16-сабакка тиркеме. САБЫРДУУЛУК КӨП ТҮРДҮҮ КООМДО
МАКУЛДАШУУНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ**

САБЫРДУУЛУК ПРИНЦИПТЕРИНИН ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

(ҮЗҮНДҮ)

1995-жылдын 16-ноябрында ЮНЕСКОнун башкы конференциясында
5.61 резолюциясы менен бекилген

1995-жылдын 16-ноябрында жарыяланган жана кол коюлган. Ошол эле жылы
Декларациянын англис тилинен «Declaration of principles on tolerance» орус тилине
которулушу «Декларация принципов терпимости» катары катталган.

1-берене

САБЫРДУУЛУК ТҮШҮНҮГҮ

1.1 Сабырдуулук – биздин дүйнөнүн маданиятынын көп түрдүүлүгүн, биздин өзүбүздү билдирүү жана жеке инсандык өзгөчөлүктөрүбүздү көрсөтүү ыкмаларын урматтоо, кабыл алуу жана туура түшүнүү. Буга билимдер, ачыктык, баарлашуу жана ой жүгүртүүнүн, ар намыстын жана ынанымдардын эркиндиги өбөлгө болот. Сабырдуулук – бул көп түрдүүлүктүн шайкештиги. Бул моралдык парз гана эмес, саясий жана укуктук муктаждык. Сабырдуулук – бул тынчтыкка жетишүүнү мүмкүн кылган жана согуш маданиятын тынчтык маданиятына алмаштырууга көмөктөшкөн жакшылык көрсөткүчү.

1.2 Сабырдуулук — бул эпке келүү, кечиримдүүлүк же макул болуучулук эмес. Сабырдуулук – бул баарынан мурда адамдын универсалдуу укуктарын жана негизги эркиндиктерин таануунун негизинде түзүлгөн жигердүү мамиле. Эч бир жагдайларда сабырдуулук бул негизги баалуулуктарга кол салууну актай албайт. Сабырдуулукту өзүнчө адамдар, топтор жана мамлекеттер көрсөтүшү керек.

1.3 Сабырдуулук — бул эпке келүү, кечиримдүүлүк же макул болуучулук эмес.

Сабырдуулук – бул баарынан мурда адамдын универсалдуу укуктарын жана негизги эркиндиктерин таануунун негизинде түзүлгөн жигердүү мамиле. Эч бир жагдайларда сабырдуулук бул негизги баалуулуктарга кол салууну актай албайт, сабырдуулукту өзүнчө адамдар, топтор жана мамлекеттер көрсөтүшү керек.

1.4 Адам укуктарын урматтоого үндөш болгон **сабырдуулукту көрсөтүү** социалдык адилетсиздикке карата чыдамдуу мамилени көрсөтүүнү, өзүнүн ынанымдарынан баш тартууну же башкалардыкына эптешүүнү билдирбейт. Бул ар бир адам өзүнүн ынанымдарында эркин жана башкалардын ушундай эле укугун тааныт дегенди билдирет. Бул адамдар өзүнүн табияты боюнча тышкы келбети, абалы, сүйлөгөнү, жүрүш-турушу жана баалуулуктары боюнча айырмаланат жана тынчтыкта жашоо менен өзүнүн жекечелигин сактоо укугуна ээ экенин билдирет. Бул ошондой эле бир адамдын көз карашы башкаларга таңууланшы мүмкүн эмес дегенди билдирет.

АНКЕТА

«Сиз сабырдуу (толеранттуу) инсан болуп саналасызбы?»

1. Сиздин башка этникалык топтордун арасынан досторунуз көппү?
 - А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
2. Эгерде адам Сиз ойлогондой ойлобосо, бул сизди кыжырдантабы?
 - А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
3. Ар бир этникалык топ өзүнүн тарыхый аймагындан жашаш керек дегенге макулсузбу?
 - А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
4. Силердин оюнар боюнча – согуштар болбошу үчүн:
 - А). Эч нерсе кылууга болбойт, анткени согуштар ар дайым болот!
 - Б). Алар эмне үчүн болуп жатканын түшүнүү жана чечим табуу керек;
 - В). Аларды чыгаргандарды жазалаш керек!;
5. Эгерде сиздин байкеңиз/иниңиз же эжеңиз/карындашыңыз/синдиңиз башка этникалык топтогу адам менен баш кошсо (никелешсе), сиз буга кандай карайт элениз?
 - А). Оң;
 - Б). Бейтарап;
 - В). Терс;
6. Сиздин оюңуз боюнча, талашта ар дайым эле бир туура көз караш барбы?
 - А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;

7. Эгерде Сиз этникалык себептерден келип чыккан туугандар арасындагы чыр-чатактуу жагдайдын күбөсү болсоңуз, анда:
- А). Басып кетмексиз, анткени Сизге тиешеси жок;
 - Б). Баскынчылык жүрүш-турушту токтотууга аракет кылмаксыз;
 - В). Кимдир-бирөөнүн тарабына турмаксыз;
8. Коңшу жашаган элдердин маданияты жана салты жөнүндө көбүрөөк билгиниз келеби?
- А). Ооба;
 - Б). Билбейм;
 - В). Жок
9. Бейтааныш адам менен тил табышуу сиз үчүн оңойбу?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
10. Майып-адамдарга карата сиздин мамилениз кандай?
- А). Аларга көңүл бурбаганга аракет кылам;
 - Б). Кадимкидей эле мамиле кылам, алар кадимки эле адамдар, бирок мүмкүнчүлүктөрү чектелген;
 - В). Алар жок болсо жакшы болмок, булар биздин коомдогу ашык адамдар, үйүндө отурушсун;
11. Сиз бейтааныш улгайган адамга бир нерсесинде акысыз жардам көрсөтө алат белеңиз?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
12. Башка аймактардан келгендерге сиз кандай мамиле кыласыз?
- А). Аларды колдоого аракет кылам;
 - Б). Алар жергиликтүү коомдо кадимки жашоого тоскоолдук кылат деп ойлойм;
 - В). Жооп берүүдөн кыйналам;
13. Сизди досуңуз сатып салса, андан өч алыш керек деп эсептейсизби?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
14. Аракечтер жана селсаяктар (бомждор) өзүнүн көйгөйлөрүндө өздөрү күнөөлүү деген ой менен макулсузбу?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
15. Биздин эл башкалардын бардыгынан жакшыраак деп ойлойсузбу?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;

16. Өзүнүн динин алмаштырган таанышыңарга карата кандай мамиле кылдыңыз?
- А). Ага карата менин мамилем мурдагыдай бойдон калат;
 - Б). Мага бул баары бир;
 - В). Мен үчүн мындай жорук чыккынчылыкка тете;
17. Мигранттар жүрүш-турушун өзгөртсө, аларга карата жакшыраак мамиле кылынмак деген ой менен макулсузбу?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
18. Эгерде кимдир-бирөө сизге орой мамиле кылса, Сиз ошондой эле жооп бересизби?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
19. Айрым элдерге жакшы мамиле кылган оор деген ойго кошуласызбы?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
20. Сиз башка көз карашты, ал сиздики менен дал келбесе дагы, кабыл алууга даярсызбы?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;
21. Сиз кыйла сабырдуу адам болгунуз келеби?
- А). Ооба;
 - Б). Жок;
 - В). Билбейм;

Анкетанын ачкычы

«САБЫРДУУЛУККА КАРАТА МАМИЛЕ»

Жыйынтыктарды иштеп чыгуу

1 упай кийинки жоопторго ыйгарылат:

1А, 2Б, 3Б, 4Б, 5А, 6Б, 7Б, 8А, 9А, 10Б, 11А, 12А, 13Б, 14Б, 15Б, 16А, 17Б, 18Б, 19Б, 20А, 21А

Андан кийин жалпы сумма эсептелет – сабырдуулук индекси

Аныталган сабырдуулук индексинин баалоосу кийинки баскычтар боюнча жүргүзүлөт:

0–7 – сабырдуулуктун төмөн (начар) деңгээли. Мындай жыйынтыктар адамдын жогорку сабырсыздыгы жөнүндө жана анда курчаган дүйнөгө жана адамдарга карата сабырдуулукка каршы көрүнүктүү ырастоолордун болушун күбөлөндүрөт.

8–16 – орточо денгээл. Мындай жыйынтыкты сабырдуулуктун да, сабырсыздыктын да айкалышы мүнөздүү болгон респонденттер көрсөтөт. Айрым социалдык кырдаалдарда алар өзүн сабырдуу алып жүрөт да, башкаларда сабырсыздыкты көрсөтүшү мүмкүн.

17–21 – сабырдуулуктун жогорку денгээли. Бул топтун өкүлдөрү сабырдуу инсандын көрүнүктүү сапаттарына ээ. Ошол эле мезгилде жогорку чекке жакындаган жыйынтыктар, социалдык каалоочулуктун жогорку даражасын көрсөтүшү мүмкүн экенин түшүнүү зарыл (өзгөчө, эгерде респонденттер изилдөөнүн максаты жөнүндө түшүнүгү бар болсо).

Аныкталган сабырдуулуктун денгээлинин жеке же топтук баалоосу кийинки баскычтар боюнча жүргүзүлөт:

Сабырдуулук багыттарынын сапаттуу талдоосу үчүн субшкалаларга бөлүүнү колдонсо болот: эң көбүндө (максимум) 7 упай.

Төмөнкү денгээл: 0-4

Жогорку денгээл: 5-7

1. Этникалык сабырдуулук:

1А, 3Б, 5А, 7Б, 8А, 15Б, 19Б

2. Социалдык сабырдуулук:

4Б, 10Б, 11А, 12А, 14Б, 16А, 17Б

3. Сабырдуулук инсандын мүнөзүнүн сапаты катары:

2Б, 6Б, 9А, 13Б, 18Б, 20А, 21А

17-сабакка тиркеме. КЫЗМАТТАШУУ ЖАНА КООПЕРАЦИЯ

Долбоордук идеяны старттык иштеп чыгуу жана алгачкы толтуруу үчүн долбоорлоочу баракча

« _____ » долбоору

Идея	
Максат	
Уюштуруу тобу	
Көмөктөшүү тобу	
Ким үчүн?	
Өткөргөн күн	
Өткөргөн жер	
Милдеттер (долбоордун кадамдык планы)	<ul style="list-style-type: none">• ...• ...• ...• ...
Жыйынтык (Натыйжа)	<ol style="list-style-type: none">1.2.3.

«Ачык асман алдындагы музей» ишке ашырылган долбоорунун мисалы

Идея (аталышы)	«Ачык асман алдындагы музей» акциясын өткөрүү
Максат	Жаштарды шаардын /айылдын ажайып жерлери менен, этникалык, гендердик же курактык мүнөздөмөлөрдөн көз карандысыз, анын тарыхына бардык тургундардын кошкон жалпы салымынын көз карашынан тааныштыруу. Өз айылы, өз шаары жана өз өлкөсү үчүн сыймыктануу сезимин калыптандыруу
Долбоордук топ	<i>(Топтун катышуучуларынын – бул долбоордун авторлорунун аты-жөнү)</i>
Көмөктөшүү тобу	Жакынкы айладан колдоого ким кызыкдар жана бул иш-чараны даярдоого тартылган – ЖӨБО, мамлекеттик органдардын, ӨЭУ, бизнес-түзүмдөрүнүн, ММК, ЭУ ж.б. өкүлдөрү
Ким үчүн?	Бул жерде аудитория аныкталышы керек – бул иш-чара ким үчүн өткөрүлөт (мисалы айыл мектебинин 9-11-класстарынын окуучулары үчүн); кыйыр – капыс көрүүчү катары кимдер тартылышы мүмкүн – мисалы, жөн гана жергиликтүү коомдоштуктун тургундары
Өткөргөн күн	XXX
Өткөргөн жер	XXX
Милдеттер (долбоордун кадамдык планы)	<p><i>Мисалы:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • акцияны өткөрүүдө кызыкдар болгон негизги фигураларды (уюмдарды) аныктоо • ар бир кызыкдар тараптын катышуусун талкуулоо үчүн жалпы жолугушууну өткөрүү, талкуулоо жана аракеттерди макулдашуу • кербендин маршрутун кыймылын баштапкы чекиттен (жождон, мектептен, клубдан) даярдоо жана аныктоо, токтой турган жерлерди жана бул ажайып жер жөнүндө аңгемени ойлонуштуруу (Баатырлар аллеясы, тарыхый курулма, эң эски имарат, канал же көлмө, анын ичинде мектеп, клуб, базар, парк ж.б.у.с. милдеттүү – бул курулуштун жана курулмалардын артында кандай адамдар жана атап айтканда ким турган, шаардын/ айылдык өнүгүшүнө салым кошууну, атап айтканда ким түзгөн) • бул аймакта жашаган элдердин ар кандай тилдеринде (кыргыз, өзбек, орус, дунган, уйгур, татар, корей ж.б.) экскурсияны алып бара турган гид-экскурсияны алып баруучулардын ичинен даярдоо. Элдер жана тилдер көп болгон учурда – көптөгөн тилдерде баштоо жана аяктоо мүмкүн. экскурсиянын негизги бөлүгү – 2-3 тилде). Аны менен бирге экскурсия алып баруучулар алар экскурсия учурунда айтып бере турган кызыктуу далилдерди жана окуялардын табышы керек – (жооптуу, мөөнөттөр). иш-чараны даярдоо жана уюштуруу – шаардын /айылдын тарыхый жерлерине баруу, анын ичинде жакындагы тарыхтын жерлерине, кербен түрүндө, жөө сейилдөө, арабада жүрү ж.б.у.с. (даярдануу үчүн жооптуу, зарыл уюштуруу жактарын макулдашуу) • мүмкүнчүлүк боюнча – кербен токтогон кездерде ачык музейлик аянттарда ар кандай элдердин салттарын, үрп-адаттарын фрагменттерин даярдоо жана көрсөтүү, вариант катары – викториналар, бул аймакта жашаган элдердин оюндары – (жооптуу, мөөнөттөр) жыйынтыктоочу талкуу үчүн жожго / мектепке/клубка кайтуу, чай ичүүнү уюштуруу
Натыйжа	<p><i>Мисал:</i></p> <p>“Ачык асман алдындагы музейдин” уюштуруучулары жана келүүчүлөрү кызыккан калыпта</p> <ul style="list-style-type: none"> - өз шаарынын/айылынын ажайып жерлери менен таанышкан - өз шаары /айылы үчүн, анын тарыхына жана өнүгүүсүнө жалпы салымды түшүнүү үчүн сыймыктануу сезими калыптанган - шаардын тарыхына жана бул жерде жашаган адамдарга кызыгуу калыптанган - бардык коңшу жашаган адамдардын жалпылык сезимин терең сезишти

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ЭЛДИН БИРИМДИГИН
ЖАНА ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ
ЧЫҢДОО КОНЦЕПЦИЯСЫ**

Бишкек - 2013

КОНЦЕПЦИЯНЫН ПРИНЦИПТЕРИ, МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ	3
Кыргыз Республикасындагы этностор аралык мамилелерди талдоо	5
I. ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК ЖАКТАН ЖӨНГӨ САЛУУ	11
II. МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН БИРИКТИРҮҮЧҮ РОЛУ ЖАНА ТИЛДИК КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ	14
III. ЖАЛПЫ ЖАРАНДЫК БИРДЕЙЛИКТИ КАЛЫПТАНДЫРУУ	16
Күтүлгөн натыйжалар, аларга мониторинг жүргүзүү жана баа берүү	18
Тобокелдиктер жана коркунучтар, ресурстук жактан камсыз кылуу	21
Кыскартуулардын тизмеси	20
Тиркемелер	21

КОНЦЕПЦИЯНЫН ПРИНЦИПТЕРИ, МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор¹⁴ аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясы (*мындан ары - Концепция*) – 2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында “Этностор аралык ынтымакты камсыз кылуу, элдин биримдигин чыңдоо” бөлүмүнүн приоритеттерин конкреттештирүү жана жүзөгө ашыруу үчүн иштелип чыккан принциптердин, максаттардын жана милдеттердин расмий таанылган системасы.

Концепция Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 1-февралындагы №24 «Кыргыз Республикасында коомдук коопсуздукту бекемдөөнүн кечиктирилгис чаралары жөнүндө» Жарлыгын жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин 2011-жылдын 30-июнундагы 891-V «Кыргыз Республикасынын улуттук саясатынын Мамлекеттик концепциясынын долбоору жөнүндө» токтомун аткаруу алкагында иштелип чыкты.

Бул Концепция Кыргызстан элинин Ассамблеясы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин депутаттары тарабынан демилге кылынган “Этностук саясат жана коомду баш коштуруу Концепциясын” жана “Мамлекеттик улуттук саясат Концепциясын” бириктирүүнүн негизинде иштелип чыкты.

Концепциянын долбоорун иштеп чыгуунун жүрүшүндө Концепциянын долбоору таламдаш тараптардын жана структуралардын кенири чөйрөсүнүн: жарандык коомдун, билим берүү жана илимий уюмдардын өкүлдөрүнүн, эксперттердин катышуусунда талкууга алынган.

Концепция төмөнкүдөй принциптердин негизинде иштелип чыкты:

Демократиялык баалуулуктарды жактоочулук. Укуктун үстөмдүгүн таануу, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын, улуттук мыйзамдардын жана эл аралык келишимдердин жана эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдеринин негизинде жарандардын жеке, социалдык, экономикалык, маданий, саясий укуктарын ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү.

Мамлекеттүүлүктү чыңдоо, аймактык бүтүндүктү сактоо. Өлкөнүн бүтүндүгүн жана эгемендүүлүгүн сактоо үчүн биргелешкен жоопкерчилик, этностор аралык араздашууну тутантууга, региондук тегинин белгиси боюнча бөлүнүүгө багытталган иштердин жол берилгистиги.

Кыргызстан элинин социалдык бирдиктүүлүгүн жана биримдигин бекемдөө, өлкөнүн **жарандарынын** этностук таандыктыгына карабастан өз мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашыруу үчүн бирдей укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу боюнча **мамлекеттин**, бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, саясий партиялардын, жарандык коомдун институттарынын **ишмердүүлүгүнүн** системалуулугу.

¹⁴ Бул Концепцияда колдонулган «улут» деген термин социалдык-саясий жамааттык түшүнүк же «мамлекет» деген сөздүн синоними (мисалы, «Бириккен Улуттар Уюму», «Улуттук илимдер академиясы» ж.б.) катары колдонулат. «Этностор аралык мамилелер» деген түшүнүк бир мамлекеттин ичинде жашаган ар түрдүү этностордун өкүлдөрүнүн өз ара мамилелерин белгилөө үчүн колдонулат.

Көп түрдүүлүктөгү, анын ичинде этностук, маданий, тилдик, курактык жана коомдук турмуштун башка чөйрөлөрүндөгү **биримдикти таануу.**

Кыргызстан элинин тарыхый-маданий мурастарын, мамлекеттин тарыхын урматтоо, кылымдар бою калыптанган улуттук баалуулуктарды жана биримдиктин идеалдарын, этностордун өзгөчөлүктөрүн сактоо, маданияттар аралык диалогду жана толеранттуулукту өнүктүрүү.

Мамлекеттик кыргыз тилинин бириктирүүчү ролу. Өлкөнүн бардык жарандары тарабынан коомду баш коштуруунун маанилүү негиздеринин бири катары мамлекеттик тилди билүү зарылдыгын андап түшүнүү жана кабылдоо.

Дүйнөлүк шериктештикке аралашуу, өлкөнүн өнүгүүсүнүн негизги шарты жана кыргызстандыктардын маанилүү атаандашуучулук артыкчылыктарынын бири катары **орус, англис жана башка дүйнөлүк тилдерди активдүү үйрөнүү.**

Концепциянын максаты – улуттук биримдикти этностор аралык мамилелерди өркүндөтүү аркылуу камсыз кылууга көмөк көрсөтүү, өлкөнүн маданий мурастарын жана этностук көп түрдүүлүгүн сактоо.

Алдыга коюлган максаттарга жетишүү төмөнкү милдеттерди чечүүдө гана мүмкүн:

- мыйзамдык базаны өркүндөтүү, этномаданий укуктардын жана керектөөлөрдүн ажырагыс бөлүгү катары жүзөгө ашырууга туура келген ченемдерди жана эрежелерди иштеп чыгуу;
- жалпы жарандык биримдикти жана мамлекеттин бүтүндүгүн чыңдоо, ошондой эле улуттук деңгээлде ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды кошуп алганда этностор аралык мамилелерди жана тил саясатын жөнгө салуу боюнча саясатты жүзөгө ашыруу **үчүн** аткаруу бийлигинин органдарынын жооптуу түзүмдүк бөлүмдөрүнүн системасын түзүү, борбордо, региондордо жана жергиликтүү деңгээлде зарыл инфраструктураны түзүү;
- жанжалдарга мониторинг жүргүзүү, эртелеп алдын алуу жана тынчтык орнотуу боюнча мамлекеттик органдардын, министрликтердин, ведомстволордун, жергиликтүү бийлик жана өз алдынча башкаруу органдарынын, жарандык коомдун өз ара аракеттениши;
- бардык кыргызстандыктардын мамлекеттик тилди окуп-үйрөнүшү жана билиши **үчүн** шарттарды түзүү аркылуу мамлекеттик тилдин реалдуу бириктирүүчү ролун камсыз кылуу, жарандардын расмий тилди жана ООНдун башка тилдерин билүүсүн жана этностук жамааттардын тилдерин сактоо **үчүн** мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуунун эсебинен өлкөнүн тилдик көп түрдүүлүгүн андан ары өнүктүрүү **үчүн** тең салмакталган тил саясатын жүзөгө ашыруу;
- жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу, этномаданий өнүгүүнү камсыз кылуу менен ар бир инсандын өзүн “Кыргыз жараны” экендигин андап-түшүнүүсү, жарандык атуулдукту, сабырдуулукту, билим берүү, маданий жана маалыматтык саясат аркылуу айырмачылыктарды урматтоого тарбиялоо, бардык жарандардын саясий, социалдык жана экономикалык катышуусун кеңейтүү.

Концепцияны жүзөгө ашыруу жалпы мамлекеттик жана көп тармактуу мүнөзгө ээ. Концепцияда белгиленген милдеттерди чечүү үчүн сунуш кылынган ар бир чара зарыл бюджеттик камсыз кылуу менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу

органдарынын тийиштүү пландары менен программаларында андан ары өнүктүрүлүүгө тийиш.

Алдыга коюлган максаттарды ишке ашыруу - өлкөнүн мамлекеттик, коомдук, жеке жана коммерциялык түзүмдөрүнөн, бардык жарандардан системалык иш аракеттерди талап кылуучу узак мөөнөттүү процесс.

Азыркы абалды талдоонун негизинде Концепцияны үч этапта жүзөгө ашыруу каралат:

I этап - Концепциянын биринчи кезектеги иш-чараларынын Планын 2017-жылга чейин жүзөгө ашыруу, институттук механизмдерди жана мыйзамдык базаны өркүндөтүү, ресурстарды бөлүү менен мамлекеттик максаттуу программаларды кабыл алуу.

II этап - этностор аралык мамилелерди башкаруу системасын өркүндөтүү, жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу, кабыл алынган программаларды жүзөгө ашырууну координациялоо жана контролдоо, тармактык министрликтер менен ведомстволордун, жергиликтүү мамлекеттик бийлик жана өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердигин жөнгө салуу.

III этап - Концепцияны жүзөгө ашырууну баа берүү, Кыргыз Республикасында бирдиктүү жарандык улутту калыптандыруу максатындагы саясатты өркүндөтүү.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ТАЛДОО

Этностор аралык мамилелердин абалына жана өнүгүү тенденцияларына тарыхый, демографиялык, миграциялык, социалдык-экономикалык, саясий, маалыматтык жана башка процесстер таасир этет.

Кыргыз эли торолуунун жана өнүгүүнүн ар кандай этаптарын башынан кечирди. Кыргыздардын мамлекети жөнүндө маалыматтар биринчи жолу жазма булактарда б.з.ч. III кылымдын аягынан баштап кездешет. Тарыхчылар «Улуу Кыргыз каганаты» доору IX кылымга таандык деп аныкташат.

XX кылымдын башындагы тагдыр чечүүчү өзгөрүүлөр кыргыз элине өз мамлекетин кайра жаратуу мүмкүнчүлүгүн берди: Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу (1924-ж.), Кыргыз Автономиялуу Республикасы (1926-ж.), Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы (1936-ж.) түзүлгөн.

Көптөгөн кылымдар бою Кыргызстандын этностук жамааттары ынтымакта жана жанаша жашоонун, тышкы жана ички коркунучтарга бирге каршы туруунун көп кылымдык тажрыйбасын топтошту. Өлкөнүн тарыхы айгинелеп тургандай, анын өнүгүүсүндөгү эн урунттуу учурлары элдин биримдиги, ар түрдүү этностордун өкүлдөрүнүн достугу менен шартталган. Кыргызстан өнүгүүнүн советтик мезгилинде айыл чарбасы, өнөр жайы жана маданияты ыкчам өнүккөн өлкөгө айланган.

1991-жылы Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын жарыяланышы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүндөгү жаңы этап болуп калды.

Кыргыздар өлкөнүн калкынын көпчүлүгүн түзгөн жана мамлекетке тарыхый аталыш берген Кыргызстандын көп улуттуу бирдиктүү элинин бириктирүүчү өзөгү болуп саналат.

Этностор аралык мамилелер жагында СССРдин таркашы менен байланышкан геосаясий жана психологиялык кесепеттери, өткөөл мезгилдин социалдык-экономикалык кыйынчылыктары таасир этти. Жумушсуздук, айрыкча эмгек ресурстары арбын аймактарда анын жогорку денгээли, коңшу мамлекеттер ортосундагы чек ара, жер-суу жана башка жөнгө салынбаган маселелер, аймактык талаштардын орун алышы терс жагдай түздү.

Бир катар өбөлгөлөр менен шартталган 1990-жылдагы кайгылуу Ош окуяларында көптөгөн карама-каршылыктар жана көйгөйлөр ачыкка чыкты, бирок алардын себептерин, жүрүшүн жана натыйжаларын олуттуу иликтөө жана алдын алуучу адекваттуу системалуу чараларды көрүүгө аракеттер жасалган эмес.

Көз карандысыздыкка ээ болгон учурдан тартып демографиялык кырдаалда олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү. Алсак, кыргыздардын, өзбектердин, дунгандардын, тажиктердин, уйгурлардын санынын өскөндүгү байкалат. Ошол эле учурда орустардын, украиндердин, белорусстардын, еврейлердин, немецтердин ж.б. үлүшү кыскарган. Бир катар этностордун санынын өсүшү калктын табигый өсүшү менен аныкталат. 2009-жылдагы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча республиканын эн ири улуттарынын арасындагы фертилдик коэффициент бир аялга кыргыздарда 2.5, өзбектерде – 2.6, тажиктерде-2.6, түрктөрдө-2.4, дунгандарда-2.4, казактарда-2.2, орустарда – 1.6 түзгөн. 2009-жылдагы эл каттоодон бери өткөн жылдарда этностук жамааттардын саны боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук

статистикалык комитетинин (УСК) маалыматтарын талдоо бул тенденция сакталып тургандыгын көрсөттү (1-тиркеме).

Этностик белгилери боюнча калктын санынын өзгөрүшүнө социалдык-экономикалык жана саясий факторлорунун таасир тийгизиши тышкы миграция боюнча расмий статистиканын маалыматтарын талдоодо аныкталган. УСКнын маалыматы боюнча, саясий кризистердин мезгилинде ар кандай улуттагы жарандардын, анын ичинде кыргыздардын өлкөдөн чыгып кетишинин санынын кескин өсүшү жүргөн (2-тиркеме).

Этностор аралык мамилелерди натыйжалуу башкаруу максаттары үчүн өлкөнүн региондорундагы калктын ар кандай этностук курамын эске алуу зор мааниге ээ.

Сонку жылдардагы тарыхый, саясий, социалдык-экономикалык, миграциялык процесстердин натыйжасында Кыргызстан, өзгөчө шаарларда калкынын курамы ар түрдүү болгон республикадан акырындык менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн этносторунун саны басымдуулук кылган өлкөгө трансформацияланууда. Эксперттик демографиялык божомолго ылайык, ири этностордун катышынын өзгөрүшүнүн мындай тенденциясы келечекте да сакталып калат (3-тиркеме).

Бардыгы болуп 2009-жылы Кыргыз Республикасынын калкын жана турак жай фондун каттоонун маалыматтары боюнча өлкөдө 100 ашык этностордун өкүлдөрү жашаган. УСКнын маалыматы боюнча 2012-жылдын акырына карата ар кандай этностук жамааттардын өкүлдөрү калктын 27,8%ын же 1 миллион 545 миң адамды түзгөн. Ошентип, Кыргызстан көп этностуу мамлекет болуп саналат.

Ушуга карабастан мамлекеттик саясатта этностук курамды эске алуу жетиштүү эмес, этностор аралык мамилелерди башкаруунун так системасы түзүлгөн жок, жалпы жарандык бирдейликти калыптандыруу приоритет катары каралган эмес.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык жылдарында этностор аралык мамилелер жагындагы мамлекеттик саясат өнүгүүнүн үч этабынан өттү.

Биринчи этап көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин дароо эле элдин улуттук аң-сезиминин деңгээлинин жогорулашы, улуттук түзүлүштүн идеологиясын актуалдаштыруу жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралышы менен мүнөздөлгөн.

Экинчи этап 90-жылдардын ортосунан, «Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз» урааны жарыяланган учурдан тартып башталат. 1994-жылы өзөгүн этностук жамааттардын маданий борборлору түзгөн Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА) түзүлгөн. Кыргызстан элинин Ассамблеясы консультациялык-кенешүүчү орган жана этностук жамааттардын кызыкчылыктарын чагылдыруучу кыйла массалык уюм катары белгилүү бир деңгээлде позитивдүү ролду ойноду. Бул мезгилде ушул чөйрөнү мыйзам деңгээлинде жөнгө салуу аракеттери көрүлдү.

2005-жылдан кийин башталган үчүнчү этап этностор аралык мамилелер чөйрөсүндө абалдын курчүшү гана эмес, ошондой эле коомдо аймактык жикке бөлүнүү көрүнүштөрүнүн күчөшү менен мүнөздөлөт. Көз карандысыздык жылдары ичинде өлкөнүн ар кандай улуттагы бардык жарандары өздөрүн Кыргыз Республикасынын бирдиктүү элинин бир бөлүгү экендигин андап сезе албагандыгы айкын болду.

Коомдогу социалдык тенсиздиктин жогорку деңгээли жана региондук дифференциация, жумушсуздуктун фонунда этностор аралык мамилелердин

саясатташуусу, билим берүү денгээлинин төмөндөшү, радикалдуу диний агымдардын жана кылмыштуу топтордун таасири астында калган жаштардын топторунун пайда болушу коомдо жанжалдуу потенциалды күчөттү.

Этностор аралык мамилелер жагындагы абалдын олуттуулугун мамлекеттик бийлик органдары тааныган эмес, этностор аралык мамилелердин оорлошуна алып келген экономикалык, саясий шарттарга баа берилген эмес. Алар адат болуп калган социалдык чөйрөнүн бир бөлүгү катары каралган, анткени көңүл чордонунда тил маселеси, жарандардын маданий жана билим алуу керектөөлөрүн жүзөгө ашыруу маселеси турган. Шайлоолорду жана башка саясий кампанияларды өткөрүү мезгилинде этностук жамааттардын лидерлери менен оюндар жүргөн.

Сонку жылдарда саясий туруксуздук өсүп, ачык эле улутчулдук куру чечендик күч алган. Мына ушундай кырдаалда көптөгөн жамааттарда социалдык катышуу денгээли төмөндөп, этностук жамааттардын өзүнчө обочолонуусу жүрдү.

1990-жылдардагы этностор аралык маселелердин чечилбегендиги, социалдык-экономикалык татаал кырдаал, мамлекеттин башкаруу функцияларын аткаруудагы чабалдыгы 2010-жылы июнда Кыргызстандын түштүгүндө көп сандаган курмандыктар менен коштолгон кайгылуу окуяларга алып келди.

Кайгылуу окуялардан кийин ыңгайсыздык сезими башка этностук жамааттардын өкүлдөрүнүн арасында гана эмес, ошондой эле кыргыздардын арасында да орун алган.

Мамлекеттеги бакубаттык, тынчтык жана ынтымак кыйла даражада Кыргызстандын бирдиктүү калкынын бириктирүүчү өзөгү болгон кыргыздардын баш коштуруучу даражасынан жана өлкөнүн бирдиктүү элин түзгөн бардык этностук жамааттар менен шайкеш өз ара аракеттенүүсүнө жараша болот.

Этностор аралык мамилелерди жөнгө салуунун укуктук негиздери 2010-жылы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында түптөлгөн жана Кыргыз Республикасынын бир катар мыйзамдарында конкреттештирилген. Жарандардын реалдуу тең укуктуулугун камсыз кылуу, этностор аралык мамилелер жагындагы алардын конституциялык укуктарын жүзөгө ашыруу мыйзамдарды андан ары өркүндөтүүнү, ошондой эле калктын укуктары, милдеттери жана алардын бузуунун кесепеттери жөнүндө маалымдарлык денгээлин жогорулатууну талап кылат.

Ар кандай этностук жамааттардын өлкөнүн саясий турмушуна катышуусу, алардын борбордук жана жергиликтүү денгээлдеги башкаруу органдарындагы өкүлчүлүгү кыскарган. Ушуга байланыштуу шайлоо жөнүндө мыйзамда ар кандай топтордун бирдей мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылууга чакырылган атайын чаралар каралган. Сонку жылдары КР Жогорку Кеңешинде этностук жамааттардын өкүлдөрүнүн саны кыскарган: 2007-жылдагы шайлоодон кийин алардын пропорциясы 20%ды түзсө, 2010-жылдан кийин – 12.5%ды түзгөн.

Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын арасында өлкө боюнча 2013-жылдын 1-январына карата ар кандай этностун өкүлдөрү орточо алганда 14,3%ды түздү.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик кадр кызматынын маалыматтары боюнча 2012-жылдын акырына карата саясий жана администрациялык мамлекеттик

кызматчылардын арасында ар кандай этностун өкүлдөрү 9%га жакынды, ал эми муниципалдык кызматчылардын арасында – 12%ды түздү.

Укук коргоо органдарында 2013-жылдын 1-январына карата маалыматтар боюнча ар кандай этностун өкүлдөрү: республиканын ички иштер органдарында – 5,1%, прокуратура органдарында – 6,6% түзөт.

Бүгүнкү күнгө чейин натыйжалуу тил саясаты иштелип чыккан эмес. Мунун кесепетинен мамлекеттик, ошондой эле расмий жана чет тилдерди эркин билген муун калыптанган жок. Коомду баш коштуруунун, маданияттар аралык диалогду чыңдоонун, бардык этностук жамааттардын өкүлдөрү үчүн экономикалык, маданий, кесиптик жана башка мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүнүн негизи катары мамлекеттик тилдин ролу али жетишсиз.

Расмий статистикага ылайык Кыргызстандын калкынын болжол менен 43,3%ы экинчи тилди билет. Экинчи тил катары орус тили кенири колдонулат (83%), кыргыз тили эне тили болуп саналбаган адамдардын 10,7%ында гана кыргыз тили баарлашуу тили болуп саналат. Муну менен бирге англис тилинде эркин баарлаша алган адамдардын үлүшү 1,1%дан ашпайт. Эне тилин жана экинчи тилди эске алуу менен бардыгы болуп калктын 76,5%ы кыргыз тилин, 48,3%ы – орус тилин билет.

Мектепке чейинки билим берүүгө камтылган балдардын 65%ы орус тилинде, 33,3%ы – кыргыз, 1,8% - өзбек тилинде окуйт. Окутуу тили боюнча орто мектептердин саны жагындагы маалыматтарды салыштыруу төмөнкүдөй катышты көрсөтөт: кыргыз тилинде окуткан мектептер 64,2% (өлкөдөгү окуп жаткандардын жалпы санынын 73,1%), орус тилинде – 9,14% (17,9), өзбек тилинде – 5,5% (8,7%), тажик тилинде – 0,13% (0,3), аралаш мектептер – 21,02%. Ошол эле мезгилде ЖОЖдордун көпчүлүгүндө окутуу орус тилинде жүргүзүлөт.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана кенири пайдалануу үчүн ырааттуу тил саясатынын жана аны жүзөгө ашыруу механизмдеринин жоктугу бөгөт болуп жатат. Дифференцирленген окутуунун, анын ичинде мектепке чейинки, башталгыч, орто, кесиптик, жогорку билим берүү, чоңдорго билим берүүнүн окутуу жана окуу-усулдук куралдары жетиштүү иштелип чыккан эмес.

Кыргыз Республикасынын ар бир регионунда окутуу тили региондун этностук курамын чагылдырган мектептердин тиби басымдуулук кылган өзгөчөлүү тилдик кырдаал түзүлгөн. Окутуу тили боюнча билим берүү мекемелерин эсепке алуунун колдо бар системасы жеткире өркүндөтүлгөн эмес, мониторинг жүргүзүү жана баа берүү үчүн татаал. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги (БЖИМ), УСК, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия ар башка маалыматтарды айтышат.

Бирдиктүү жарандык улутту түзүү ишинде жалпыга маалымдоо каражаттары маанилүү роль ойнойт. 2012-жылы басма ЖМКлардын 70%га жакыны кыргыз тилинде, 25%га жакыны орус жана өзбек тилдеринде чыгат. Дайыма чыгуучу газета-журналдардын 50%дан ашыгы Бишкекте чыгарылат жана региондорго таратылат. Региондордо басылып чыккан жергиликтүү гезиттер пайдаланылбаган ресурстар болуп калууда, алардын кээ бирлери ар башка тилдерде чыгат. Азыркы учурда ЖМКлардагы макалалар ар дайым эле жамааттарды жакындатып жана баш коштурууга көмөк көрсөтпөйт.

Этностор, региондор аралык мамилелерге тиешелүү маселелер татаал социалдык-экономикалык жана саясый шарттарда жанжалдарга алып келиши мүмкүн. Ошол эле учурда, этностор аралык мамилелерди алдын алуучу жөнгө салуу саясатын ишке ашырган, бирдиктүү жарандык улутка таандык аң-сезими калыптанган өлкөлөрдө карама-каршылыктар зордук-зомбулуксуз эле чечилээрин эл аралык тажрыйба далилдеп турат.

Кыргызстанда болуп өткөн этностор аралык жанжалдардын тажрыйбасына карабастан, ушул кезге чейин борбордук жана жергиликтүү деңгээлдерде башкаруу органдарынын мониторинг жана алдын алуу иштерин жүргүзүү боюнча системасы түзүлө элек. Ишенип берилген аймактарда коопсуздук жана туруктуулук үчүн жооптуу мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары этностор аралык мамилелерди гармонизациялоо боюнча системалуу ишти жүргүзүшпөйт.

Аталган терс факторлорду жана өткөн жанжалдардын кесепеттерин жоюу этностор аралык мамилелер жагында жаңы милдеттердин жана приоритеттүү багыттардын чечилишине жана улуттун биримдигин чыңдоого байланыштуу, аларды чечүүдө ушул Концепцияны жетекчиликке алуу болжолдонууда.

1. ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК ЖАКТАН ЖӨНГӨ САЛУУ

Жарандардын укуктарын алардын этностук таандыктыгына карабастан коргоо, коопсуздугун камсыз кылуу жана элдин биримдигин чыңдоо, этностор аралык мамилелерди жөнгө салууда жооптуу мамлекеттик органдардын системасын түзүү, социалдык-экономикалык жана саясий процесстерге жарандардын катышуусун камсыз кылуу төмөндөгү чараларды кабыл алуунун эсебинен жетишилет:

- 1.1. Этностор аралык мамилелер маселелерин жөнгө салган мыйзамдарды Кыргыз Республикасынын 2010-жылдагы Конституциясына жана өлкөнүн эл аралык милдеттенмелерине ылайык келтирүү.
- 1.2. Жарандардын өз этностук таандыктыгын эркин аныктоосу үчүн шарт түзүү.
- 1.3. Жарандардын тең укуктуулук принциптерин алардын расасына, этностук таандыктыгына, диний ынанымдарына, ошондой эле башка жагдайларга карабастан жумушка кабыл алууда, мамлекеттик жана муниципалдык, укук коргоо жана сот түзүмдөрүнө кызматка алууда, улуттук, аймактык жана жергиликтүү деңгээлде кадрдык резервди калыптандырууда камсыз кылуу.
- 1.4. Этностук жамааттарга таандык адамдарды укуктук жактан коргоо системасын өркүндөтүү, мыйзамды калыс колдонууну камсыз кылуу, укук коргоо органдарынын ишинде этностук белгилери боюнча кодулоону жоюу.
- 1.5. Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жана уюмдардын өз ишмердүүлүгүн ишке ашырууда жарандардын ар түрдүү этностук таандыктыгына карата мамилелеринде кодулоого жол бербөө боюнча чараларды кабыл алуу.
- 1.6. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде каралган курамында этностук, улуттук, расалык жана башка белгилери менен байланышкан аспектери бар кылмыштар үчүн жоопкерчилик маселелер боюнча так критерийлерди жана экспертиза жүргүзүүнүн ачык жол-жоболорун иштеп чыгуу.
- 1.7. Ар түрдүү улуттагы жарандардын көп этностуу жамааттарда бирге жашоосун жана ишмердигин өнүктүрүү боюнча демилгелерди колдоо.
- 1.8. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана этностор аралык мамилелер боюнча Мамлекеттик агенттиктин базасында түзүлүп жаткан социалдык жана башка мүнөздөгү жанжалдардын этностук өнүктө айланып кетпеши үчүн карама-каршылыктарды эртелеп аныктоо жана жанжалдардын алдын алуунун аракеттүү системасын түзүү.
- 1.9. Борбордук, региондук жана жергиликтүү деңгээлдерде жанжалдар келип чыккан учурда бардык бийлик органдарынын тез арада жооп кылуу механизмдерин иштеп чыгуу, жарандык коомдун, Кыргызстан элинин Ассамблеясынын, этностук жамааттардын башка уюмдарынын өз ара туруктуу аракеттенүү системасын түзүү.
- 1.10. Этностор аралык жана тил саясатын жүргүзүү боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын потенциалын жогорулатуу, Концепцияны жүзөгө

- ашырууга мониторинг жүргүзүү жана контролдукту жүзөгө ашыруу үчүн бардык денгээлдеги жөөптуу системаны түзүү.
- 1.11. Улуттук программаларды жана стратегияларды иштеп чыгууда этностук факторду эсепке алуу үчүн социалдык-экономикалык чөйрөдө статистикалык маалыматтарды чогултуу жана талдоо системасын өркүндөтүү.
 - 1.12. Ар кандай кодулоону четке кагуу менен кесиптик чеберчилик, компетенттүүлүк, мамлекеттик, расмий жана чет тилдерин билгендик критерийлерине негизделген мамлекеттик жана муниципалдык кадр саясатын жүргүзүү.
 - 1.13. Этностук көп түрдүүлүктү башкаруу, анын ичинде этностук процесстерге мониторинг жана талдоо жүргүзүү көндүмдөрүн кошо алганда, бардык денгээлдеги мамлекеттик жана муниципалдык кызматтардын кызматкерлеринин потенциалын жогорулатуу, жергиликтүү жана улуттук өнүктүрүүнү пландаштырууда аларды эсепке алуу менен программаларын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу.
 - 1.14. Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын, укук коргоо жана сот органдарынын кадрдык курамында ар түрдүү этностордун өкүлдөрүнүн санын кеңейтүү.
 - 1.15. Этностор аралык оорчулуктардын жана жанжалдардын алдын алуу боюнча укук коргоо жана сот органдарынын кызматкерлеринин потенциалын жана алардын өзгөчө кырдаалдар пайда болгондо жана чечүүдөгү даярдыктарын жогорулатуу.
 - 1.16. Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын, укук коргоо жана сот органдарынын кызматкерлеринин кесиптик компетенттүүлүгүн баалоо критерийлери катары толеранттуулукту жана этностук жамааттардын маданий өзгөчөлүктөрү жана тилдерди билүү жөнүндө маалымдарлыгын кароо.
 - 1.17. Бийликтин бардык денгээлдеринде көп этностуу курамдагы өкүлчүлүктүү органдарын калыптандырууда саясий партиялардын ролун жогорулатуу, өлкөнүн саясий турмушуна жигердүү, кесипкөй жарандарды тартуу.
 - 1.18. Өлкөнүн биримдигин чыңдоо, коррупцияга каршы күрөшүү жана аймактык айырмачылыктар менен байланышкан ынанымдардан жана көндүмдүктөрдөн арылуу максатында мамлекеттик, соттук, укук коргоо органдарынын кызматкерлерин жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн кызматчыларынын арасында региондор аралык ротациялоону жүргүзүү.
 - 1.19. Ар кандай этностук жамааттардын өкүлдөрү жашаган аймактарга гана эмес, ошондой эле бир этностун өкүлдөрү калктын көпчүлүгүн түзгөн региондордо ишенимди чыңдоо жана коомду консолидациялоо боюнча иш-чараларды жүргүзүү.
 - 1.20. Мамлекет тарабынан чек арага жамаатташ аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн атайын комплекстүү программаларын иштеп чыгуу жана кабыл алуу.
 - 1.21. Көп этностуу жана маданияттар аралык чөйрөнү түзүүгө багытталган мамлекеттик административдик-аймактык саясатты жүргүзүү, биргелешкен ишмердикти, өнөктөштүк мамилелерди калыптандырууну кубаттоо.

- 1.22. Коомдук мониторинг, абалга баа берүү, этностор аралык мамилелер чөйрөсүндө пайда болгон чакырууларга өз учурунда көңүл буруу үчүн облустук кеңеш берүү комитеттеринин, этностук өнүктүрүү кеңештеринин, жергиликтүү бийлик органдарына караштуу башка консультациялык-кеңешүүчү түзүмдөрдүн ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу.
- 1.23. Этностук жамааттардын таламдарынын реалдуу өкүлчүлүгү, алардын укуктарын коргоо, менеджменти жана ресурстарды издөө жөндөмдөрүн жакшыртуу, башка консультациялык-кеңешүүчү органдарынын: облустук жана райондук кеңешүүчү комитеттери, жер-жерлердеги этностук өнүгүү кеңештери жана башкалардын ишмердүүлүктөрүн координациялоо аркылуу Кыргызстан элинин Ассамблеясынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу.
- 1.24. Этностор аралык жанжалдардын эртелеп алдын алуу системасын эксперттик коштоо үчүн этностор аралык, конфессиялар аралык өнүгүү жана билим берүү маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу коомдук эксперттик кеңештердин потенциалын колдонуу.
- 1.25. Этностор аралык мамилелерди гармонизациялоо процесстерине бардык социалдык топторду, коомдук уюмдарды, этномаданий бирикмелерди, диний уюмдарды, аймактык жана жамааттык бирикмелерди тартуу.
- 1.26. Жалпы жарандык бирдейликти калыптандырууга, элдин биримдигин чыңдоого багытталган жарандык коомдун, биринчи кезекте этностук, жаштардын, аялдардын жана башка жамааттардын өкүлдөрүнүн демилгелерин колдоо.

II. МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН БИРИКТИРҮҮЧҮ РОЛУ ЖАНА ТИЛДИК КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ

Тең салмактуу тил саясатын жүзөгө ашыруунун натыйжасында, этностук жамааттардын өз эне тилдерин сакталышына кепилдикти камсыз кылуу менен кыргызстандыктардын мамлекеттик, расмий жана дүйнөдө кенири колдонулган тилдердин бирин билген үч тилдүү жаңы муунун калыптандыруу максаты коюлат. Бул жарандардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун, өлкөнү ийгиликтүү өнүктүрүүнүн шарты болуп калат. Мындай натыйжаларга төмөндөгү милдеттерди жүзөгө ашыруу менен жетүүгө болот:

- 2.1. Мамлекеттик тилди колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү, жарандардын, алардын ичинде мамлекеттик тил эне тили болбогондордун арасында аны билгендердин санынын өсүшүнө дем берүү.
- 2.2. Кыргыз Республикасынын жаңы муундагы жарандары мамлекеттик кыргыз тилин, расмий орус тилин, ошондой эле англис же ООНдун расмий тилдеринин бирин билиши үчүн шарттарды түзүү.
- 2.3. Ар бир жарандын өз эне тилин сакталышына жана үйрөнүшүнө шарттарды түзүү, тилдик белгилер боюнча кодулоого жол бербөө.

- 2.4. Кыргыз тилинин потенциалынын өнүктүрүү, анын коомдук-саясий, экономикалык, маданий, илимий жана башка иш-аракет тармактарында колдонулушун кенейтүүгө шарттарды камсыз кылуу.
- 2.5. Мамлекеттик тилдин терминологиялык фондун толуктоо, лексиканы унификациялоо, жаңы муундагы китептерди басып чыгаруу.
- 2.6. Окуу, илимий, көркөм, иште колдонулуучу жана башка адабияттарды мамлекеттик тилге которууну жүзөгө ашыруу.
- 2.7. Кыргыз тилиндеги көркөм чыгармаларды, илимий жана башка адабиятты башка этностордун тилдерине, дүйнөлүк тилдерге которуу практикасын жандандыруу жана колдоо.
- 2.8. Кыргыз-чет тилдеринин компьютердик котормо программаларын түзүү, акысыз компьютердик тесттери жана окутуучу программалары менен улуттук Интернет-ресурстарын өнүктүрүү.
- 2.9. КР БЖИМнин, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын тил саясатындагы аракеттерин синхрондоштуруу жана анын натыйжалуулугун көтөрүү максатында ишмердүүлүгүнө функциялык талдоо жүргүзүү.
- 2.10. Билим берүүнүн бардык деңгээлдеринде, анын ичинде мектепке чейинки, баштапкы, орто, кесиптик, жогорку билим берүүдө мамлекеттик тилде окутууну камсыз кылуу, региондордогу тилдик абалды, айылдык жана шаардык мектептердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жашы улууларга билим берүү.
- 2.11. Мамлекеттик тилди окутуу сааттарынын санын этап-этабы менен көбөйтүү, мамлекеттик эмес тилде билим берген мектептерде сабактардын бир бөлүгүн мамлекеттик тилде окутуу үчүн шарттарды камсыз кылуу.
- 2.12. Билим берүү системасын квалификациялуу педагогикалык кадрлар менен камсыз кылуу, мамлекеттик буйрутманын алкагында окуп жаткан студенттердин арасында тилчи адистердин үлүшүн көбөйтүү.
- 2.13. Көп тилде билим берүүнүн моделдерин пилоттоону аяктоо жана билим алып жаткандардын керектөөлөрүн, ар түрдүү этностук жамааттардын кызыкчылыктарын эске алуу менен көп тилде билим берүүгө өтүүнү камсыз кылуу.
- 2.14. Инновациялык интерактивдүү жана компьютердик технологияларды колдонуу менен мамлекеттик тилди окутуу усулун өнүктүрүү.
- 2.15. Акыркы жылдары технологиялык секирик жасаган бир катар өлкөлөрдүн тажрыйбаларынын негизинде жогорку окуу жайларда атайын жана техникалык сабактарды окутуунун тилдерине карата бирдиктүү мамлекеттик жол-жобону иштеп чыгуу.
- 2.16. Тилдерди үйрөтүү милдетин ийгиликтүү өтөп жаткан билим берүү мекемелери үчүн каржылык кубаттоо механизмдерин түзүү.

- 2.17. Мамлекеттик тилде акысыз окутуунун натыйжалуу моделдерин иштеп чыгуу жана алардын ичинде жогорку окуу жайларга, мамлекеттик жана жеке менчик мекемелерге караштуу борборлордун тармагын кеңейтүү.
- 2.18. TOEFL, «Казтест» сыяктуу компьютердик тесттердин жардамы менен билимдин денгээлин аныктоочу мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге карата мамлекеттик тилди билүү боюнча квалификациялык талаптардын системасын колдонууга этап менен киргизүү.
- 2.19. Мамлекеттик тилде илимий иштеп чыгууларды өнүктүрүүнү кубаттоо, тармактык терминологиялык сөздүктөрдү иштеп чыгуу.
- 2.20. Үй-бүлөлөрдү, ата-энелер коомчулугун, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, кесиптик-педагогикалык жамааттарды, илимий, маданий, коммерциялык жана коомдук институттарды, волонтерлорду тил саясатынын жигердүү субъекттери катары тартуу.

III ЖАЛПЫ ЖАРАНДЫК БИРДЕЙЛИКТИ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Жарандык атуулдук, улуттун биримдиги, Кыргызстан элинин рухий жана маданий жалпылыгы идеяларын калыптандыруу жана жайылтуу мамлекеттик маанилүү милдет болуп саналат. Аны ар кандай институттардын: үй-бүлөлөрдүн, билим берүү, маданият, спорт мекемелеринин, жалпыга маалымдоо каражаттарынын, коомдук уюмдардын жигердүү катышуусу менен чечүү мүмкүн. Алардын биргелешкен күч-аракети төмөндөгү милдеттердин чечилишине өбөлгө болот:

- 3.1. Атуулдуктун, толеранттуулуктун, жарандык жана социалдык жүрүм-турумдун негиздери түптөлгөн негизги институттардын бири катары үй-бүлөнүн ролун көтөрүү.
- 3.2. Коомдогу көп түрдүүлүк баалуулуктарын таануу менен караган маданияттар аралык баарлашуу тажрыйбасына ээ, мамлекеттик кыргыз тилин, расмий орус тилин, ошондой эле англис же ООНдун башка расмий тилдеринин бирин билген Кыргыз Республикасынын жаңы муундагы жаранын калыптандырууга багытталган мамлекеттик билим берүү саясатын иш жүзүнө ашыруу.
- 3.3. Билим берүү сабактарынын мазмунун өркүндөтүү, китептердин мазмундарын Кыргызстан элинин, жалпы рухий дөөлөттөрүнө, биргелешкени тарыхына, маданиятына жана салт-санааларына, биримдигине жана жарандуулукка өзгөчө көңүл бөлүү менен кайрадан карап чыгуу.
- 3.4. Педагогдорду жана билим берүү системасынын менеджерлерин даярдоо, кайра даярдоо, аларды квалификациясын жогорулатуу системасында жарандык билим берүү, адам укугу жагында билим берүү компонентин кеңейтүү.
- 3.5. Кыргызстандын интеллигенциясынын жаңы муунун калыптандырууда дүйнөлүк өнүгүүнүн азыркы тенденцияларын, өлкөнүн маданий көп түрдүүлүгүн, жарандык жоопкерчиликти эске алуу менен шарттарды түзүү.
- 3.6. Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын үйрөнүүнү тереңдетүү, тарых жана башка гуманитардык илимдери мындан ары өнүктүрүү .

- 3.7. Этностор аралык мамилелер жаатындагы маселелерди өз убагында көрө билүүгө өбөлгө болгон илимий-изилдөө иштерин колдоо.
- 3.8. Мектепте билим берүүнүн региондук компонентин пайдалануу жана этностук, региондук өзгөчөлүктөрдү, глобалдык жана жергиликтүү процесстердин өз ара байланыштарын эске алуу менен аймак таануу сабагын киргизүү.
- 3.9. Жаңы технологияларды пайдалануу менен музей фонддорунун, биринчи кезекте Мамлекеттик тарых музейинин экспозицияларын жаңылоо жана модернизациялоо, региондордун маданий көп түрдүүлүгүн эске алуу менен жер-жерлерде жаңы этнографиялык, аймак таануу музейлерин түзүү.
- 3.10. Кыргызстанда иштеп жаткан маданият жана көркөм өнөр мекемелерин, анын ичинде мамлекеттик, региондук театрларды ар түрдүү маданияттын адамдарынын диалогу жана кызматташуусу, өзгө пикирлерге карата толеранттуулук идеяларын жайылтуу үчүн пайдаланууну кеңейтүү.
- 3.11. Этнографиялык жана маданий-таануучулук туризмди өнүктүрүү, этностор аралык жана региондор аралык тажрыйбаларды алмашуу боюнча иш- чараларды өткөрүүдө ден-соолукту чыңдоочу жана рекреациялык зоналардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу.
- 3.12. Коомду баш коштуруу максатындагы спартакиадаларды, спорттук иш чараларды өткөрүү, спорттун бириктирүүчү мүмкүнчүлүктөрүн колдонууну кеңейтүү.
- 3.13. Биримдикти, өлкө үчүн сыймыктануу сезимин даназалаган символдорду жана продуктарды түзүү жана жайылтуу, ошондой эле өлкөнүн эл аралык айдындагы позитивдүү имиджин алга илгерилетүү.
- 3.14. Көп тилдүү, билимдүү, инновацияга жана байланыштарга ачык болгон “Кыргыз жаранынын” келбетин даназалоо үчүн кинематография ж.б. көркөм өнөрдүн заманбап башка формаларынын каражаттарын колдонуу.
- 3.15. Өлкөдөгү этностор аралык кырдаалды буза турган материалдардын ЖМКларда жарыяланышына жол бербөө максатында укуктук таасир көрсөтүү механизмдерди өнүктүрүү.
- 3.16. Өз алдынча жөнгө салуу механизмдерин өнүктүрүү, журналисттердин жана алардын кесиптик бирикмелеринин позицияларын калыптандыруу аркылуу этностор аралык маселелерди чагылдыруу боюнча ЖМКлардын тең салмактуу редакциялык саясатын түзүү.
- 3.17. Этностор аралык мамилелерди жөнгө салуунун мамлекеттик саясатын жүзөгө ашыруу маселелерин чагылдырган ЖМКлар, журналисттер үчүн дем берүүчү сыйлоо системасын калыптандыруу, жарандык биримдикти, маданий көп түрдүүлүктү жана ынтымакты даназалоо боюнча медиа долбоорлорго колдоо көрсөтүү.
- 3.18. ЖМКда этностук жамааттардын жашоосун, маданияттардын өнүгүүсүн жана өз ара таасирин системалуу калыс чагылдыруу, толеранттуулук жана жалпы жарандык дөөлөттөр идеяларын алга жылдыруу.

- 3.19. ЖМКларды азчылыктардын тилдеринде, анын ичинде мамлекеттик колдоо астында чыгаруу.
- 3.20. Интернет сегментинин позитивдүү маалыматтык контентин өнүктүрүү, Интернетте ксенофобияны, экстремизмди, турмуш-тиричиликтеги улутчулдуктун бардык түрлөрүн пропагандалаган материалдардын чыгышына терс мамилени калыптандыруу.

КҮТҮЛГӨН НАТЫЙЖАЛАР, АЛАРГА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ ЖАНА БАА БЕРҮҮ

Өлкөнүн биримдигине жетишүү, этностор аралык мамилелерди өркүндөтүү бардык мамлекеттик органдардан жана ар бир жарандан олуттуу күч-аракеттерди талап кылат. Биргелешкен иш-аракеттер жалпы жарандык бирдейликти калыптандырууга кедерги болгон факторлорду жоюуга, социалдык жаңжалдарды тынчтык жолу менен чечүү үчүн механизмдерди түзүүгө мүмкүндүк берет.

Албетте, бирдиктүү жарандык улутту калыптандыруу – бул эң оболу кыргыздарга карата олуттуу чакырык, анткени мындай мамиле кылууда Кыргызстандын жарандары улуттук мамлекет катары ага этностук эмес, саясий негизде ага карата өз таандыктыгын жана лоялдуулугун аныктайт.

Этностук жана тилдик бөгөттөрдү аныгында жоюу, коомдо толеранттуулукту калыптандыруу бардык тараптар ишенимдүүлүктү жана корголгондугун сезген жагдайда гана мүмкүн болот. Өлкөнүн бардык жарандары үчүн кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактоого жана өнүктүрүүгө ишеним маанилүү.

Концепцияны ийгиликтүү жүзөгө ашыруу жана коюлган максаттарга жетишүү учурдагы абалга калыс баа берүүгө, базалык көрсөткүчтөргө жана өлчөнүүчү натыйжаларды аныктоого негизделүүгө тийиш.

Концепцияны жүзөгө ашыруу төмөнкү натыйжаларга алып келүүгө тийиш:

1. Коомдук-саясий жана экономикалык турмушка катышууда ар кандай этностордун өкүлдөрүнүн ортосунда социалдык ажырым жана айырмачылыктар кыскарат, бирдиктүү социомаданий мейкиндик түзүлөт.
2. Мамлекеттик кыргыз тилин, расмий орус тилин, ошондой эле англис же ООНдун башка расмий тилдеринин бирин билген жарандардын саны көбөйөт.
3. Ар кандай этностордун өкүлү болгон Кыргызстандын тургундарынын басымдуу бөлүгү өз өлкөсү менен сыймыктанат, көп улуттуу элдин биримдигин чындайт.

Концепцияда белгиленген милдеттерди чечүү үчүн аны жүзөгө ашыруу боюнча 2017-жылга чейинки мезгилге эсептелингенине биринчи кезектеги Иш-аракеттердин планы иштелип чыкты.

Концепцияда аныкталган милдеттер улуттук, ведомстволук, аймактык стратегиялык жана программалык документтерге приоритеттүү чараларды киргизүүлөр аркылуу ишке ашырылат.

Пландаштырылган иш-чараларды жүзөгө ашыруунун жүрүшүнө байкоо жүргүзүү үчүн жарандык коомдун катышуусу менен мониторинг жана баа берүү механизми иштелип

чыгат. Мониторинг жана баа берүүнүн натыйжалары жалпыга маалымдоо каражаттарында дайыма чагылдырылып турат.

Мониторингдин маалыматтарынын негизинде Концепцияны жүзөгө ашыруунун натыйжалуулугуна мезгил-мезгили менен баа берилет, Концепциянын Иш-аракеттеринин планына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча чечим кабыл алынат.

Тобокелдиктер жана коркунучтар, ресурстар жактан камсыз кылуу

Концепциянын максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруунун ийгиликтүүлүгүнө таасир этүүчү объективдүү жана субъективдүү факторлор бар. Тобокелдиктерди азайтуу жана аны ийгиликтүү ишке ашыруу мүмкүндүгүн камсыз кылуу үчүн мүмкүн болуучу тобокелдиктерге баа берүү зарыл. Мындай факторлордун арасында төмөнкүлөрдү белгилөө керек:

- ченемдик-укуктук базадагы кемчиликтер;
- Концепцияны ишке ашырууда жооптуу мекемелердин жана башка өнөктөрдүн дараметинин жетишсиздиги;
- Концепцияны ишке ашыруу үчүн финансы каражаттарынын жетишсиздиги.

Жогоруда аталган коркунучтарды болтурбоо же жоюу максатында алардын пайда болушуна жараша аракеттерди жана чараларды көрүү болжолдонот.

Концепцияны ишке ашыруу үчүн жооптуу мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан алардын тийиштүү жылдарга бекитилген бюджеттеринин алкагында чыгымдардын статьялары каралат.

Кыргыз Республикасынын жергиликтүү мамлекеттик администрацияларына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына тийиштүү жылдарга бекитилген бюджеттеринин алкагында чыгымдардын статьяларын кароо, ошондой эле Концепцияны ишке ашыруу үчүн бюджеттен тышкары кошумча каржылоо булактарын тартуу боюнча чараларды көрүү сунушталат.

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

КЭА	Кыргызстан элинин Ассамблеясы
ЖОЖ	Жогорку окуу жайы
«Казтест»	Казакстандын аймагында ишмердүүлүгүн жүргүзгөн Казакстан Республикасынын жана чет өлкөлүк жарандардын мамлекеттик тилди билүү деңгээлин баалоо системасы
КР	Кыргыз Республикасы
КР БЖИМ	Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
ЖӨБ	жергиликтүү өз алдынча башкаруу
КР УСК	Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети
КР КЖК	Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси
КР ПЖ	Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
ЖМК	жалпыга маалымдоо каражаттары
СССР	Советтик Социалисттик Республикалар Союзу
TOEFL	чет тил предмети катары англис тилин билүү деңгээлин аныктоочу эл аралык экзамен (Test of English as a Foreign Language)

ТИРКЕМЕЛЕР

1-тиркеме. Көз карандысыздык жылдарында ири этностук жамааттардын санынын өзгөрүшү ¹⁵

	Саны		%		Жыл башына карата УСК маалыматы		
	1989-ж.	2009-ж.	1989-ж.	2009-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.
Бардык калк	4 257 755	5 362 793	100	100	5 418 299	5 477 620	5 551 888
Кыргыздар	2 229 663	3 804 788	52,4	71	3 860 549	3 928 796	4 006 009
Өзбектер	550 096	768 405	12,9	14,3	780 583	785 977	796 291
Орустар	916 558	419 583	21,5	7,8	407 981	394 680	381 562
Украиндер	108 027	21 924	2,5	0,4	20 176	18 433	16 657
Дунгандар	36 928	58 409	0,9	1,1	58 914	59 994	61 372
Уйгурлар	36 779	48 543	0,9	0,9	49 179	49 721	50 346
Тажиктер	33 518	46 686	0,8	0,9	48 86	47 325	48 33

2-тиркеме. Өлкөдөн чыгып кеткендердин улуттар боюнча саны, жылдар боюнча (жыл жыйынтыгы боюнча)¹⁶

	1990-ж.	1995-ж.	2000-ж.	2005-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.
Бардык калк	82 852	37 302	27 887	30 741	54 531	45 740	13019
Кыргыздар	4 765	1 654	1 396	6 296	21 347	17 711	4070
Өзбектер	7 982	3 010	1 239	1 929	13 132	8 751	1063
Орустар	32 893	18 718	17 485	15 272	12 697	12 834	5395
Украиндер	4 484	2 472	2 136	1 585	1 129	1 134	450
Дунгандар	241	130	128	449	621	412	181
Уйгурлар	509	230	141	232	618	572	188
Тажиктер	698	182	172	94	368	336	51

¹⁵ 1989,2009-жылдардагы- калкты каттоонун маалыматы боюнча, 2010-2012-жылдардагы Кыргыз Республикасынын УСКнын баа берүүсү.

¹⁶ УСКнын маалыматы боюнча.

3-тиркеме. Кыргыздардын, өзбектердин жана орустардын санынын жылдар боюнча өзгөрүү божомолу¹⁷

	2009-ж.		2015-ж.		2020-ж.		2025-ж.		2030-ж.	
	миң адам	%	миң адам	%	миң адам	%	миң адам	%	миң адам	%
Бардык калк	5363	100	5688	100	5959	100	6186	100	6363	100
Кыргыздар	3805	70,9	4104	72,2	4365	73,3	4595	74,3	4789	75,3
Өзбектер	768	14,3	828	14,6	879	14,8	923	14,9	959	15,1
Орустар	420	7,8	367	6,5	308	5,2	249	4,0	193	3,0
Башкалар	370	6,9	389	6,8	407	6,8	419	6,8	422	6,6

4-тиркеме. Эне тилин жана экинчи тилди билген Кыргызстандын жарандарынын саны боюнча маалымат¹⁸

	Эне тили		Экинчи тилди билгендер	
Бардыгы	5 362 793	100%	2 538 811	100%
Кыргыз	3 830 556	71,4%	271 187	10,7%
Өзбек	772 561	14,4%	97 753	3,9%
Орус	482 252	9%	2 109 393	83%
Англис	-	-	28 408	1,1%
Башка	277 424	5,2%	32 070	1,3%

¹⁷ Кыргызстандын калкы XXI кылымдын башталышында. М.Б. Денисенконун редакциясы астында. Кыргыз Республикасындагы калк жагындагы ООНдун Фонду. Бишкек, 2011, 313-б.

¹⁸ УСКнын калкты жана турак жай фондун каттоонун жыйынтыгы боюнча маалыматы. 2009-ж. II Китеп 1 бөлүк «Кыргызстандын калкы». Бишкек, 2010-ж., 118-119-беттер жана 120-122-беттер. УСК сайты: www.stat.kg



UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER
Regional Office for Central Asia



United Nations
Peacebuilding
2009-2011



КӨП ТҮРДҮҮЛҮКТӨГҮ БИРИМДИК:
ПЕДАГОГИКАЛЫК МАМИЛЕ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯДА
Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү
системасын камсыз кылуу үчүн
тутумунун окутуучулары үчүн

